

TATAR MANUAL

AMERICAN COUNCIL OF LEARNED SOCIETIES

Research and Studies in Uralic
and Altaic Languages

Project No. 43

TATAR MANUAL

Descriptive Grammar and Texts

with

A Tatar-English Glossary

by

Nicholas Poppe

This text was developed pursuant to a contract between the United States Office of Education and the American Council of Learned Societies and is published with the permission of the United States Office of Education.

June, 1961

TATAR MANUAL

Descriptive Grammar and Texts
with
A Tatar-English Glossary

by

Nicholas Poppe

Indiana University Publications
Uralic and Altaic Series, Vol. 25

Published by
Indiana University, Bloomington
Mouton & Co., The Hague, The Netherlands

1963

447.5
P81x
INDIANA UNIVERSITY PUBLICATIONS

Graduate School
URALIC AND ALTAIC SERIES
Volume 25

Copyright © 1963 by Indiana University
No part of this book may be reproduced in
any form, by print, photoprint, microfilm,
or any other means without the permission
of the publishers

Composed at the
Indiana University Research Center in
Anthropology, Folklore, and Linguistics

All orders from the United States of America and from
Canada should be addressed to the
Editor, Uralic and Altaic Series, Rayl House,
Indiana University, Bloomington, Indiana
Orders from all other countries should be sent to
Mouton & Co., Publishers, The Hague, The Netherlands

Library of Congress Catalog Card Number: 63-63142

Printed in the United States of America

PREFACE

The present book is designed as a manual of the Tatar language. It consists of three parts. Part one contains a descriptive grammar written along the same lines as my Buriat Grammar (Indiana University Publications, Volume 2 of the Uralic and Altaic Series, Bloomington, Indiana, 1960) which follows, in plan and method, the Hungarian Grammar by Robert A. Hall, Jr. (Vol. 20, No. 4, Suppl. to Language, Journal of the Linguistic Society of America, Language Monograph No. 21, 1944).

I take the opportunity to mention that I discussed some problems of Tatar phonology with Professor Shirō Hattori, and I am glad to state that he accepts my treatment of Tatar i, ü, u [ī, ū, ū] which occur in final position and in non-first syllables as /ey, ew, ĭw/ respectively.

The second part contains a number of original texts given with the purpose of providing material for reading and translation. The texts were taken from manuals for Tatar high schools. Bibliographical details are given on p. 133. It should be pointed out that some texts display that specific political and ideological orientation which is characteristic of Soviet literature, particularly of Soviet school books. It should be emphasized that their inclusion does not mean approval of their ideological contents.

The texts are followed by a glossary which does not exhaust the Tatar vocabulary but contains only such words which occur in the texts.

In conclusion, it should be stated that previous knowledge of Turkish, although not obligatory, will be very helpful to students of Tatar.

When this book had already been printed the following important publications became available to the author:

Burnaševa, S. L., "Nekotorie voprosi leksiki tatarskogo yazika", Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazikov IV, Leksika, Moskva, 1962, pp. 115-28.

Dmitriev, N. K., Stroy tyurkskix yazikov, Moskva, 1962. (Contains a number of articles on various problems of Tatar).

Gazizov, R. S., Tatarskiy yazık (Dlya samostoyatel'no izuča-
yuščix), Kazan', 1960.

Nicholas Poppe

TABLE OF CONTENTS

I. DESCRIPTIVE GRAMMAR.	1
0. Introduction	3
1. Phonology	8
1.1. The phonemes	8
1.2. The vowel phonemes	8
1.3. The consonant phonemes	10
1.4. Juncture	14
1.41. Compound juncture	14
1.42. Stress	14
1.5. Morphophonemic alternations	15
1.51. Vocalic harmony	15
1.52. Vowel alternations	17
1.53. Internal sandhi	18
1.6. Orthographical representation of the phonemes	19
2. Inflection	29
2.1. Substantive inflection	29
2.11. Basic form of the substantive	29
2.12. The derivational suffix	29
2.13. The concrete-relational suffixes	30
2.14. The pure-relational suffixes	34
2.141. The functions of the pure-relational suffixes	35
2.142. Paradigms	38
2.143. Pure-relational suffixes on possessive stems	40
2.15. The predicative suffixes	50
2.16. The postpositions	51
2.2. Pronoun inflection	53
2.21. The inflection of the personal pronouns	53
2.22. The demonstrative pronouns	55
2.3. Verb inflection	57
2.30. Categories	57
2.31. The stems	58
2.32. The personal endings	58

2.33.	The finite forms	59
2.34.	The simple tenses	59
2.341.	The past tense	60
2.342.	The conditional	61
2.343.	The imperative	62
2.35.	The verbal nouns	65
2.351.	The first noun of action	65
2.352.	The noun of the actor	66
2.353.	The second noun of action	67
2.354.	The noun of intention	67
2.355.	The noun of possibility	67
2.36.	The participles	68
2.361.	The past participle	68
2.3611.	Past tense	69
2.3612.	Gerund in /-gÄnčE/	69
2.362.	The present participle	69
2.3621.	Present tense	70
2.3622.	Participle of necessity	70
2.363.	The first future participle	71
2.3631.	Future tense	72
2.364.	The second future participle	73
2.37.	The gerunds	75
2.371.	The first present gerund	76
2.372.	The second present gerund	76
2.373.	The past gerund	77
2.374.	The future gerund	77
2.38.	Defective verbs	78
3.	Form- and Function-Classes	80
3.0.	Parts of speech	80
3.1.	Nouns	80
3.2.	Adjectives	82
3.21.	Interrogative adjectives	82
3.22.	The negative adjectives	82
3.23.	The numeral adjectives	82
3.3.	The pronouns	83
3.4.	The verbs	83
3.5.	The adverbs	83
3.6.	The postpositions	84
3.7.	The conjunctions	84
3.71.	Coordinating conjunctions	84
3.72.	Subordinating conjunctions	85
3.8.	The particles	85
3.81.	Postpositional particles	85

3.82.	Prepositional particles	86
3.83.	Interjectional particles	86

4.	Word-Formation	88
4.0.	Suffixation and composition	88
4.1.	Nouns	88
4.11.	Nouns from nouns	88
4.12.	Nouns from adjectives	89
4.121.	Nouns from numeral adjectives	89
4.13.	Nouns from verbs	89
4.14.	Compound nouns	91
4.141.	Coordinate composition	91
4.142.	Subordinate composition	91
4.2.	Adjectives	91
4.21.	Adjectives from nouns	91
4.22.	Adjectives from pronouns	92
4.23.	Adjectives from adjectives	92
4.231.	The comparative	92
4.232.	The diminutive adjectives	92
4.233.	Adjectives from numerals	93
4.24.	Adjectives from verbs	93
4.25.	Adjectives from adverbs	94
4.26.	Compound adjectives	94
4.261.	Coordinate composition	94
4.262.	Subordinate composition	95
4.3.	Verbs	96
4.31.	Verbs from nouns	96
4.32.	Verbs from adjectives	96
4.321.	Verbs from numeral adjectives	96
4.33.	Verbs from adverbs	96
4.34.	Verbs from interjectional particles	97
4.35.	Verbs from verbs	97
4.351.	Passive and reflexive verbs	97
4.352.	Reciprocal verbs	98
4.353.	Factitive verbs	98
4.354.	Frequentative verbs	100
4.36.	Compound verbs	101
4.361.	Subordinate composition	101
4.37.	Compound tenses	102
4.371.	Conditional + auxiliary verb	103
4.372.	Imperative + auxiliary verb	103
4.373.	Participle-compounds	103
4.374.	Gerund-compounds	104
4.4.	Adverbs	105

4.41.	Pure-relational forms	105
4.42.	Special suffixes	105
4.421.	Adverbs of manner	105
4.422.	Interrogative adverbs	107
4.423.	Adverbs of time	107
4.43.	Compound adverbs	107
4.431.	Coordinate composition	108
4.432.	Subordinate composition	108
4.44.	Comparison of adverbs	108
5.	Phrase-Structure	109
5.0.	Phrase	109
5.01.	Coordinate and contrastive phrases	109
5.1.	Nominal phrases	112
5.11.	Attribute + head	112
5.111.	Attribute in the nominative	112
5.112.	Possessive phrases	114
5.12.	Head + attribute	115
5.2.	Adjectival phrases	116
5.21.	Attribute + head	116
5.3.	Pronominal phrases	117
5.4.	Adverbial phrases	117
5.41.	Attribute + head	117
5.42.	Head + attribute	118
5.5.	Postpositional phrases	118
5.6.	Verbal complement	118
5.61.	Equational complement	118
5.62.	Direct object complement	119
5.63.	Adverbial complement	119
6.	Clause-Structure	122
6.0.	Clause	122
6.1.	Full clauses	122
6.11.	The predicate	122
6.12.	The subject	123
6.121.	Agreement between subject and predicate	123
6.122.	Equational clauses	123
6.123.	Lack of agreement	123
6.124.	Compound subjects	124
6.125.	Pause ()	124
6.2.	Types of intonation and clause-structure	125
6.21.	Declarative clauses	125
6.211.	Normal order	125

6.212. Inversion	125
6.213. Negative clauses	126
6.22. Interrogative clauses	126
6.23. Exclamatory clauses	127
6.3. Minor clauses	127
6.31. Fragmentary clauses	127
6.32. Interjectional clauses	127
6.4. Combination of clauses	128
6.41. Coordinate clauses	128
6.411. Without conjunctions	128
6.412. With conjunctions	128
6.42. Subordination	129
6.421. Direct discourse	129

II. TEXTS	131
---------------------	-----

III. GLOSSARY	193
-------------------------	-----

*I. DESCRIPTIVE
GRAMMAR*

0. INTRODUCTION

0.1. The Tatar (Kazan Tatar or Volga Tatar) language is one of the Turkic languages and belongs to the north-western branch (called also the Kıpčak branch)¹ of the Turkic language family. The Tatars call themselves Tatar and their language the Tatar language /tatar tele/.

The Tatar language is spoken by almost 5 million people (to be exact, 4,969,000 people) in the Autonomous Tatar Soviet Republic of the USSR, in many regions along the river Volga, and in many areas of Western Siberia.

There are three main dialects of the Tatar language: 1. the Central dialect which is spoken by almost 1,500,000 people in the Tatar Republic; 2. the Western dialect (or Mišär) which is spoken in the Volga region outside the Tatar Republic, i. e., mainly in the regions (oblast') of Gofkiy, Tambov, Voronež, Ryazań, Penza, Kuybišev, Saratov, and Orenburg; 3. the Eastern dialect which is spoken by 100,000 people in Western Siberia (the Tatars of Baraba, Tomsk, Tyumeń, Išim, Yalutorovsk, on the rivers Irtiš, Tobol, Tara, etc.).

Besides, there are several mixed dialects: 1. the Astraxań dialect which is spoken by almost 45,000 people; 2. the Kasimov dialect which is spoken by 5,000 people in the Kasimov district; 3. the Tepter dialect which is spoken by almost 300,000 Tatars in Perm', Glazov, and in the Baškir Autonomous Soviet Republic; and 4. the Ural dialect which is spoken by approximately 110,000 baptized Tatars in the Verxne-Uralskiy (i. e., the Upper Ural) district.

The literary language is based on the Central dialect which serves as the standard language. It uses since 1938 the Cyrillic alphabet. The literary language of the pre-revolutionary period, i. e., prior to 1917, had developed from the written language of the Golden Horde. The latter had developed under a strong Uighuric influence which was superceded, at a later period, by the Čagatay language, i. e., the literary language of Central Asia.

0.2. The Tatar language is well known and there exists an extensive literature on it.

A. Bibliographies

Benzing, J., Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie, Wiesbaden, 1953, p. 105 f.

Loewenthal, R., The Turkic Languages and Literatures of Central Asia, s'Gravenhage, 1957.

Thomsen, K., "Das Kazantatarische und die westsibirischen Dialekte Philologiae Turcicae Fundamenta, Ediderunt Jean Deny, Kaare Grønbech +, Helmut Scheel, Zeki Velidi Togan, Tomus primus, Aquis Mattiacis apud Franciscum Steiner, A. D. MCMLIX, p. 407 f.

B. Grammars

Bálint, G., Kazáni-tatár nyelvtanulmányok I-III, Budapest, 1875-77.

Burghardt, I., Studien zur Grammatik des Kazan-Tatarischen, Marburg, 1948.

Gazizov, R. S., Sopostaviteľnaya grammatika tatarskogo i russkogo yazıkov, Kazań, 1959.

Kurbangaliev, M. i Gazizov, R., Opıt sistematičeskoy grammatiki tatarskogo yazıka, Kazań, 1931.

Ramazanov, S. häm Xisimatullin, X., Tatar tele grammatikası, Fonetika häm morfologiya, Ĵideellik häm urta mäktäplärneñ 5-6nçı klassları öčen däreslek, Kazan, 1954.

Ramazanov, S., Xisimatullin, X. häm Saykin, S., Tatar tele grammatikası, Fonetika häm morfologiya, Ĵideellik häm urta mäktäplärneñ 5-6nçı klassları öčen däreslek, Kazan, 1958.

Xangildin, V. N., Tatar tele grammatikası (Morfologiya buenča očerklar), Kazan, 1954.

_____, Tatar tele grammatikası (Morfologiya häm sintaksis), Kazan, 1959.

Velidi, Ĵ., Tatar teleney grammatikası, Kazan, 1919.

C. Phonology

- Bayčura, U. Š., Zvukovoy sostav tatarskogo yazıka, časť I, Izdanie Kazanskogo Universiteta, Kazaň 1959; č. II, 1960.
- Bogorodickiy, V. A., "O kornevom vokalizme i ego izmeneniyax v kazanskotatarskom dialekte", Vestnik Naučnogo Obščestva Tatarovedeniya (abbr. VNOT) 8 (1928), p. 112 f.
- _____, "Kratkiy očerk fiziologii zvukov reči", Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie, Kazaň 1953, p. 22 f.
- _____, "Xarakteristika zvukovogo sostava v kazanskom govore tatarskogo yazıka v sootnošenii s zvukovoy sistemoy russkogo yazıka", ibid., p. 38 f.
- _____, "Fonetika, Tatarskaya orfografiya na russkoy osnove v ee istorii", ibid., p. 73 f.
- _____, "Sravnitel'nyy očerk tatarskogo vokalizma i konsonantizma", ibid., p. 82 f.
- _____, "Zakonı singarmonizma v tyurkskix yazıkax", ibid., p. 117 f.
- Isxakov, F. G., "Ob otdeľnıx fonemax tatarskogo yazıka", Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazıkov, Časť pervaya, Fonetika, Moskva, 1955, p. 217 f.
- _____, "Obščaya xarakteristika tyurkskogo vokalizma", ibid., p. 53 f.
- _____, "Zakonı slovesnogo udareniya v tatarskom yazıke", ibid., p. 329 f.
- Isxakov, F. G. i Paľmbax, A. A., "Beglie glasnie v tatarskom i nekotoryx drugix tyurkskix yazıkax", ibid., p. 208 f.
- Kraelitz-Greifenhorst, Fr. von, "Studien zur Lautlehre der kanzan-tatarischen Sprache", Archiv Orientalní 2 (1930), p. 443 f.
- Polivanov, E. D., Fonetičeskie osobennosti kasimovskogo dialekta, Moskva, 1923.
- Šaraf, G. A., "Palyatogrammı zvukov tatarskogo yazıka sravnitel'no s russkimi", VNOT 7 (1927), p. 65 f.

Šaraf, G. A., "Sonornaya dlitel'nost' tatarskix glasnix", VNOT 8 (1928), p. 180 f.

Weil, G. H., Tatarische Texte, Nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten herausgegeben, übersetzt und erklärt, Berlin, 1930.

D. Dictionaries

Katanov, N., Tatarsko-russkiy slovar', Orenburg, 1912.

Korbangaliev, M. i Gimadiev, M., Russko-tatarskiy slovar', Kazań, 1941.

Kurbangaliev, M., Gazizov, R. i Kuleev, I., Tatarsko-russkiy slovar', Kazań, 1927; second edition: Kazań, 1931.

Nogaybek, G., Amirxan, F. i dr., Russko-tatarskiy slovar', Pod redakciey M. Kurbangalieva, M. Fazullina i dr., Kazań, 1938.

Ostroumov, N., Tatarsko-russkiy slovar', Kazań, 1892.

Rusča-tatarča awıl xujalıǵı terminnari süzlege, Kazan, 1939.

Tatarsko-russkiy slovar', Soderžit okolo 20,000 slov, Kazanskiy Filial Akademii Nauk SSSR, Institut Yazıka, Literaturı i İstorii, Kazań, 1950.

Validov, Z., Polniy tolkoviy slovar' tatarskogo yazıka, Kazań, 1927.

Voskresenskiy, L., Russko-tatarskiy slovar', S predisloviem o proiznošenii i etimologičeskix izmėneniyax tatarskix slov, Kazań, 1894.

E. Works on various subjects

Axmarov, G. A., "O yazıķē i narodnosti mišarey", Izvēstiya Obščestva Arxeologii i Ėtnografii 19 (1903), p. 91 f.

Baskakov, N. A., Tyurskie yazıki, Moskva, 1960.

Bogorodickiy, V. A., Ėtyudı po tatarskomu yazıkoznaniyu, Kazań, 1933.

- Bogorodickiy, V. A., "Morfologiya, Vstupitel'nye zamečaniya: Osnovnye morfologičeskie processy v yazıke; O častyax reči", Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie, Kazań, 1953, p. 133 f.
- _____, "Imya suščestvitel'noe: Sklonenie (prostoe i prityža-tel'noe) i sravnitel'nyy očerk padežnyx okončaniy tatarskogo yazıka", ibid., p. 143 f.
- _____, "Sravnitel'nyy obzor ličnyx mestoimeniy", ibid., p. 165 f.
- Brynjovskiy, M., Orts- und Zeitbestimmungen im Wolga-Tatarischen, Marburg, 1948.
- Halasi Kun, T., "Monuments de la langue tatare de Kazan", Analecta Orientalia Memoriae A. Csoma de Körös dedicata, Budapest, 1947, p. 138 f.
- Katanov, N., Materiali k izučeniyu kazansko-tatarskago narěčiya I-II, Kazań, 1898.
- Malov, S. E., "Iz počzdki k mišaryam, O narěčii mišarey čistopol'skago uěžda", Suppl. to Učeniya Zapiski Kazanskago Universiteta 71:4 (1904).
- Pelissier, R., "Mischär-tatarische Sprachproben, gesammelt im Nordosten des Bezirks Tjemnikov des Gouvernements Tambov", Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, n°18 (1918).

Notes

1. Kıpčak or Kuman (Polovetsian) still spoken in the XIV century A.D. is the oldest representative of this branch which can be subdivided into three subdivisions: 1. Kuman (now extinct), Karaim, Kumik, Karačay-Balkar, and Crimean Tatar; 2. Volga Tatar and Baškir; 3. Nogay, Kara-Kalpak, and Kazax.

1. PHONOLOGY

1.1. Tatar has the following phonemes: /i, e, ä, ü, ö, ı, a, u, o; p, t, k, b, d, g, m, n, ɲ, f, s, z, š, ž, x, č, ʃ, r, l, ʔ, h, y, w/ and, in Russian loan words /v, c/.

1.2. The Vowel Phonemes

The phonemic transcription is given here and elsewhere in slant lines //; the phonetic transcription used in Turkic linguistics is within square brackets [].

For reasons which will become obvious *infra*, the division into front and back vowel phonemes is of particular importance, although all allophones of front vowel phonemes are not front but some of them are centralized.

The vowel phonemes are, further, classified into high, mid (to be exact, mid-high), and low; in unrounded and rounded.

The original Tatar vowel phonemes display the following oppositions:

- 1°. Front versus back: /i, e, ä, ü, ö/ versus /u, ı, o, a/;
- 2°. High versus mid-^{high} versus low: /i, ü, u/ versus /e, ö, ı, o/ versus /ä, a/;
- 3°. Unrounded versus rounded: /i, e, ä, ı, a/ versus /ü, ö, u, o/.

The opposition of fully articulated vowels to reduced vowels which is found in many grammars by native authors is non-phonemic because all mid (to be exact, mid-high) vowel phonemes, i. e., /e, ö, ı, o/ are reduced. The reduced character of these vowels is a general feature of all mid (mid-high) vowel phonemes.

The interrelationships of the original Tatar vowel phonemes can be represented in the table on the following page.

The asymmetry of the vowel-phoneme system manifests itself in that there is no back unrounded correlate for the front unrounded phoneme /i/. There are also fewer rounded vowel phonemes than there are unrounded.

	Front		Back	
	Unrounded	Rounded	Unrounded	Rounded
High	/i/	/ü/		/u/
Mid	/e/	/ö/	/ɨ/	/o/
Low	/ä/		/a/	

A characteristic feature shared by all vowel phonemes is that the vowels in word-initial position have, to use a term borrowed from native grammarians, a "hard incursion", i. e., a hamzah, a glottal catch or a glottal stop [ʔ] which is, however, non-phonemic and, therefore, unmarked: /at/ [ʔät] "horse". The vowel phonemes /i, ü, u/ do not occur, in native words, in final position and in all non-first syllables. The vowel [i] is therefore an allophone of /əy/. Likewise, [ü] and [ū] in the same positions are allophones of /əw/ and /iw/ respectively.

1.21. The vowel phonemes are:

- /i/ [i] high, front, unrounded, close, less tense than German [i], rather close to English ea in heat: /min/ "I"; /sin/ "thou".
- /e/ [ə] mid (mid-high), front, centralized, lax, acoustically resembling the Engl. unaccented e in a syllable preceding an accented syllable, e. g., Engl. select: /eš/ [ʔəš] "work"; /tel/ [t'əl] "tongue, language".
- /ä/ [ä] low, front, unrounded, acoustically resembling Engl. ai in hair: /här/ "every, each"; /häm/ "and"; /täkä/ "buck".
- /ü/ [u] high, front, centralized, rounded, acoustically resembling Swedish and Norwegian u in hus "house": /süz/ [suwz] "word"; /kül/ [k'ul] "lake".
- /ö/ [ö] between mid (mid-high) wide-round and high-front wide-round, centralized; lax, reduced, somewhat resembling Engl. unaccented e before r, e. g., baker: /tön/ [t'ön] "night"; /kön/ [k'ön] "day".
- /i/ [ə] mid (mid-high), back, wide, lax, greatly reduced, the back correlate of /e/; acoustically resembles the Russian ы /i/ but differs from the latter in that

it is a mid (mid-high) and back vowel, whereas Russian /i/ is a centralized unrounded vowel and higher than Tatar /i/; being greatly reduced, /i/ sounds like Russian a or o in a syllable following an accented syllable, e. g., like in Russ. /xolod/ [xɔlɐt] "cold": /im/ [ʔəm] "gesture"; /ilīs/ [ʔəlɪs] "needle of a pine".

- /a/ [a] low, back, wide; occurs in non-first syllables, resembles Engl. a in father: /yuldaš/ [yuldaš] "comrade"; /urman/ [ʔurman] "forest";
- [ä] low, back, wide, slightly rounded; occurs in the first syllable, somewhat resembling Engl. a in all: /at/ [ʔät] "horse"; /ata/ [ʔät'a] "father".
- /u/ [u] high, back, close, more or less identical with Engl. oo in book: /ul/ [ʔul] "he"; /kul/ [qu] "arm".
- /o/ [θ] mid (mid-high), wide, rounded, greatly reduced; the position of the tongue is the same when articulating /i/ but the position of the lips is that when articulating /u/: /toz/ [t'θz] "salt".

1.3. The Consonant Phonemes

- /p/ [p'] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, bilabial pressure stop identical with Engl. p in pin, put; occurs in all positions: /přak/ [p'əčaq] "knife"; /apa/ [ʔäp'a] "elder sister, aunt"; /kitap/ [k'it'ap'] "book".
- /t/ [t'] voiceless, fortis, slightly aspirated, denti-alveolar, simple stop similar to Spanish and Russian [t] which is, however, unaspirated; occurs in all positions: /taw/ [t'äw] "mountain"; /ata/ [ʔät'a] "father"; /at/ [ʔät] "horse".
- /k/ [k'] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, velar, simple pressure stop, more or less identical with Engl. [k] in cool; occurs in all positions in words of front vowels, but in loan words it may also occur in words of back vowels: /keläm/ [k'əläm] "rug"; /külmäk/ [k'uilmäk'] "shirt"; /kük/ [k'uk'] "blue"; /kem/ [k'əm] "who"; /kitap/ [k'it'ap'] "book";
- [q] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, postvelar, simple pressure stop which is identical with Arabic

[q]: occurs in original Tatar words only in the vicinity of back vowels, but in loan words it may be heard before or between front vowels: /kar/ [qɑr] "snow"; /koš/ [qθš] "bird"; /ak/ [ʔɑq] "white"; /tāqdim/ [t'āqdim] "suggestion".

- /b/ [b] voiced, lenis, unaspirated, bilabial, simple stop whose articulation is rather weak due to the fact that the lips do not produce a complete closure, the result being that /b/, in fast speech, makes the acoustic impression of a bilabial fricative; it does not occur in syllable or word-final position: /bar/ "is"; /bala/ "child"; /xābār/ [xāβār] "news".
- /d/ [d] voiced, lenis, unaspirated, dento-alveolar, simple stop identical with the Russian [d], differing from the latter, however, in that the Tatar [d] has a weaker articulation, the closure being less complete; occurs initially and medially in intervocalic position and after /m, n, ŋ, r, l/: /dürt/ [duɾt'] "four"; /dala/ [dāla] "steppe, prairie"; /yoldız/ [yθldəz] "star"; /kayda/ [qāyda] "where"; /idel/ [ʔidəl] "river Volga".
- /g/ [g] voiced, unaspirated, velar, simple pressure stop, more or less identical with Engl. g in goose; occurs only in words of front vowels: /göl/ [göl] "rose"; /bilge/ [bilgə] "sign"; /tizez/ [t'igəz] "even, smooth"; /sigez/ [sigəz] "eight"; /sezgä/ [səzgä] "to you";
- [G] (also [g, ğ, ğ]) voiced, optionally aspirated, post-velar simple pressure stop, identical with [G] in Arabic (= [ġ] in the transcription used in Arabic studies); occurs in original Tatar words only in such of back vowels, but in Arabic and Persian loan words it occurs also with front vowels: /tugız/ [t'uGəz] "nine"; /agīm/ [ʔāGə̃m] "current, stream"; /balaga/ [bālaGa] "to the child"; /kägäz/ [k'äGäz] "paper"; /gilem/ [Gilə̃m] "science";
- [ɣ] voiced, postvelar fricative, as another optional allophone in the same positions as [G] or [g], mostly in intervocalic position: /balaga/ [bālaɣa] "to the child"; /kägäz/ [k'äɣäz] "paper".
- /m/ [m] voiced bilabial nasal, identical with Engl. m in man; occurs in all positions: /min/ "I"; /kīmiz/ [qə̃mə̃z] "kumiss, fermented mare milk"; /yomšak/ [yθmšaq] "soft"; /hām/ "and".

- /n/ [n] voiced denti-alveolar nasal, identical with the Russian [n] in [nos] "nose"; occurs in all positions including that before a velar consonant: /nur/ "ray, beam, light"; /kön/ [k'õn] "day"; /kunak/ [qunaq] "friend"; /sandıwgaç/ [sãnduGaç] "nightingale"; /köngä/ [k'õngä] "to the day".
- /ŋ/ [ŋ] voiced velar nasal, identical with Engl. ng in song; occurs only in syllable- and word-final and inter-vocalic position: /aŋ/ "intellect"; /kiŋ/ "wide"; /yaŋa/ [yãŋa] "new".
- /f/ [f] voiceless dentilabial fricative, identical with Engl. [f]: /fel/ [fəl] "elephant"; /fayda/ [fãйда] "usefulness, use"; /yefäk/ [yefäk'] "silk"; /yafraq/ [yãfraq] "leaf"; /kerfek/ [k'ərək'] "eye-lashes"; /xäref/ [xärəf] "letter (of the alphabet)".
- /v/ [v] voiced dentilabial fricative identical with Engl. [v]; occurs only in Russian loan words in the speech of educated people and is commonly replaced by [w], i. e., a bilabial "semi-vowel": /val/ [vã] "rampart", cf. /wal/ [wã] "be broken".
- /s/ [s] voiceless alveolar fricative identical with Engl. s in sun: /sin/ "thou"; /isem/ [ʔisəm] "name, noun"; /beläsez/ [bäläsəz] "you know"; /kiska/ [qõsqa] "short".
- /z/ [z] voiced alveolar fricative identical with Engl. z in organize; occurs in all positions and remains voiced in final position: /zur/ "big"; /az/ [ʔãz] "little, not much"; /awız/ [ʔãwəz] "mouth".
- /š/ [š] voiceless alveopalatal fricative, identical with Engl. sh: /šul/ "that"; /eš/ [ʔəš] "work"; /yašasın/ [yãšasɛn] "long live".
- /ž/ [ž] voiced alveopalatal fricative identical with Engl. s in pleasure: /aždaha/ [ʔãždaha] "dragon"; /ižgirıw/ [ʔəžGêrũ] "to hiss".
- /x/ [x] voiceless velar fricative, more or less identical with German ch in noch, Scotch ch in loch, or Russian x in xata "hut"; /xatın/ "woman"; /xalık/ "people".
- /c/ [ć] (=č) voiceless alveolar affricate, palatalized, its stop element being weak due to incomplete closure, often appearing as [ś], i. e., a palatalized alveolar fricative; occurs only in loan words from or through Russian: /cirk/ [ćirk'] or [śirk'] "circus".

- /č/ [č̌] voiceless alveopalatal affricate, greatly palatalized, the stop element of which is very weak due to incomplete closure or lacking completely so that it is represented by the allophone [š̌], i. e., a palatalized voiceless alveopalatal fricative: /öč/ [ʔöč̌] or [ʔöš̌] "three"; /uč/ [ʔuč̌] or [ʔuš̌] "palm of the hand"; /čĭn/ [č̌ĭn] or [š̌ĭn] "truth".
- /j/ [ǰ] (or [ǰ̞]) voiced alveopalatal, greatly palatalized affricate, its stop element being very weak or lacking completely so that this phoneme is often represented by the allophone [ž̌], i. e., a palatalized voiced fricative: /jir/ [ǰir] or [ž̌ir] "earth"; /jil/ [ǰil] or [ž̌il] "wind"; /xuĵa/ [xuĵ̌a] or [xuž̌a] "boss, landlord"; /taĵ/ [ťaĵ̌] or [ťaž̌] "crown".
- /r/ [r] dental trill identical with Italian or Russian [r]: /bar/ "is"; /ber/ "one".
- /l/ [l] voiced light dental lateral, more or less identical with German l in Leben; occurs only in the vicinity of front vowels: /tel/ [ťə̞l] "tongue, language";
- [ɭ] voiced velarized (dark) dental lateral, more or less identical with Russian [ɭ] in palka "stick": /yul/ [yuľ] "road"; occurs only in the vicinity of back vowels.
- /ʔ/ [ʔ] laryngeal (glottal) stop identical with the Arabic 'ayn; has a phonemic value only in medial position, namely in intervocalic position, between two vowels, or between a consonant and a vowel;¹ occurs only in Arabic loan words: /täʔemin/ [ťäʔə̞min] "supply"; /täʔesir/ [ťäʔə̞sir] "influence".
- /h/ [h] voiceless laryngeal fricative, very often a simple aspiration in syllable-initial position: /häm/ "and"; /här/ "each".
- /y/ [y] alveopalatal "semi-vowel" identical with Engl. y in yard; occurs in all positions except that between a consonant and a vowel: /yul/ "road"; /koyiřik/ [q̞ɵy̌əřə̞q] "tail"; /uyat/ [ʔuyať] "awaken" (tr.); /ay/ [ʔäy] "moon".
- /w/ [w] bilabial "semi-vowel" identical with Engl. [w]: /waǩiť/ [waq̌əť] "time"; /taw/ [ťäw] "mountain"; /awil/ [ʔäw̌əľ] "village".

1.4. Juncture

Open juncture is the interruption of breath-stream after a phoneme. Close juncture is the absence of interruption of the breath-stream between two phonemes.

1.41. Compound juncture

In words compounded of two independent words, the juncture between the latter is close before a consonant, and open before a vowel. The stress is not renewed on the otherwise stressed syllable of the second component of the compound. The compound juncture is marked as /-/: /ak-koš/ "swan"; /saban-tuy/ "spring festival".

1.42. Stress

Tatar has an expiratorial stress.

The stress rests, with the exceptions listed below, on the last syllable of a word. When a word is inflected and suffixes are added, the stress shifts upon the latter. Of several suffixes the last one takes the stress: /át/ "horse" - /atká/ "to the horse" - /atlár/ "horses" - /atlargá/ "to the horses" - /atlarím/ "my horses" - /atlarībíz/ "our horses" - /atlarībızgá/ "to our horses".

The exceptions are:

1°. The second-person imperative forms of the verb which have the stress on the first syllable: /útır/ "sit down!"; /útırīgız/ "sit down!" (plur.); /yázištırgala/ "write from time to time!"²

2°. The predicative suffixes on nouns and personal endings on verbal forms do not take the stress. In such cases the syllable preceding that of the suffix takes the stress: /min ukıwčímın/ "I am a pupil"; /bez ukıwčībız/ "we are pupils"; /yazgánmın/ "I have written"; /yazármın/ "I shall write"; /yazársıñ/ "thou shalt write".

3°. The plural suffix /-lÄr, -nÄr/ is unstressed in the present tense.³ In the present tense the preceding syllable of the verb is stressed: /yazálar/ "they write".

4°. The suffix /-mÄ-/ of the negative verb stem is unstressed. The stress falls on the preceding syllable: /bárma/ "do not go!"; /bármásın/ "he must not go!"; /bármadıgız/ "you did not go"; /bármasalar/ "if they do not go".⁴

5°. Postpositions and postpositional particles have no stress: /éš-öçen/ "for the sake of work"; /baltá-belän/ "with the ax"; /urmán-yanında/ "by the forest"; /át-ta/ "the horse also, the horse too".

6°. Prepositional particles used with adjectives, adverbs, and verbs take the stress upon themselves, the succeeding word becoming an enclitic: /bík-yaxšĩ/ "very good"; /típ-tigex/ "absolutely even"; /bík-ukīgan/ "well-read".

7°. In compound words the first component has the stress, whereas the second component is enclitically added to the first component. In official spelling such words are written together and without hyphen: /xatĩn-kĩz/ "women, woman-folk" (lit.: "woman-girl"); /andá-monda/ "here and there"; /kǒn-čĩgĩš/ "east" (lit.: "sun-rise"); /ún-ber/ "eleven" (lit.: "ten-one"); /tǒn-yak/ "north" (lit.: "night-side"); /ák-koš/ "swan" (lit.: "whitebird"), cf. however /ák kǒš/ "white bird" (i.e., any white bird); /áš-yawlĩk/ "table cloth" (lit.: "food cloth"); /táš-baka/ "turtle" (lit.: "stone frog"); /bíl-baw/ "girdle, belt" (lit.: "waist rope"); /kúl-baš/ "shoulder" (lit.: "arm head"); /éš-baškarĩwčĩ/ "clerk, executive" (lit.: "work executive").

8°. In loan words borrowed from or through Russian the stress remains on the accented syllable of the original word.

1.5. Morphophonemic Alternations

1.51. Vocalic harmony

The vocalic harmony manifests itself in that in one word (here only native Tatar words are meant), unless it is a native word-compound, either only front vowels or only back vowels may occur. This means that in original simple words of Turkic origin either only /i, e, ä, ü, ö/ or only /u, ĩ, o, a/ may occur.

The vowels /ö/ and /o/ do not occur in non-first syllables in original Tatar words.

The rules of vocalic harmony in original Turkic words can be represented in the following table:

First syllable	Following syllables
/i, e, ä, ü, ö/	/e, ä/
/ĩ, a, u, o/	/ĩ, a/

This means that after a syllable containing any one of the vowel phonemes /i, e, ä, ü, ö/ only one of the phonemes /e, ä/ may

occur in the succeeding syllables. Likewise, after any one of the vowel phonemes /i, a, u, o/ only /i, a/ may occur.

This rule is important, because all grammatical endings, suffixes are subject to it, and this applies also to loan words.

All suffixes occur in two forms, namely, 1° in a front-vocalic form (i. e., a front-vocalic allomorph) and 2° in a back-vocalic form (a back-vocalic allomorph). Back-vocalic words take back-vocalic variants (allomorphs) and words of front vowels take front-vocalic variants (allomorphs) of suffixes. Thus, the suffix of the plurality (plural suffix) is /-lär/ on stems of front vowels, and /-lar/ on stems of back vowels: /küllär/ "lakes"; /körtilär/ "snow-drifts"; /kullar/ "arms"; /kortlar/ "worms".

Likewise, suffixes with the vowel /e/ on front-vocalic stems have the back vowel /i/ on stems of back vowels.

In other words, there are two kinds of suffixes: with the archiphoneme /Ä/ and with the archiphoneme /E/.⁵

Suffix-vowel: Front-vocalic allomorph: Back-vocalic allomorph:

/Ä/

/ä/

/a/

/E/

/e/

/i/

Examples:

Suffix: Front-vocalic allomorph: Back-vocalic allomorph:

/-lÄr/

/öylär/ "houses"

/atlar/ "horses"

/-E/

/küze/ "his eye"

/atı/ "his horse"

In compound words the suffix vowels comply with the vowels of the second component of the compound: /biš-yıllık/ "five-year plan" - /biš-yıllıktan/ "from the five-year plan"; /biš-yıllıklar/ "five-year plans".

In loan words the vowel of the suffix depends on the vowel of the last syllable of the word in question: /telefon/ "telephone" - /telefonnar/ "telephones"; /revölüceyä/ "revolution" - /revölüceyälär/ "revolutions".

Stems ending in orthography in Ъ (soft sign) take suffixes with front vowels: табигать /tabigat/ "nature, character" - табигатьле /tabigatle/ "of nature, of character, possessing the character".

1.52. Vowel alternations

1.521. Alternations /e, i/ with /Zero/

The mid (mid-high) vowel phonemes /e, i/ in the second syllable of two-syllable stems, the first syllable of which is open and the second syllable is closed (i.e., stems of the type of /borin/ "nose") alternate in the colloquial language with /Zero/ in the cases listed below. This is, however, not reflected in orthography which always retains the vowels e, y.

1°. In nouns when possessive suffixes are added: /xäref/ "letter (of the alphabet)" - /xärfə/ "his letter"; /isem/ "name" - /isme/ "his name"; /iren/ "lip" - /irnem/ "my lip"; /borin/ "nose" - /borni/ "his nose"; /awiz/ "mouth" - /awzi/ "his mouth"; /korit/ "worm" - /kortij/ "thy worm".

2°. In numeral adjectives when the suffix of ordinal numerals is added: /sigez/ "eight" - /sigzenče/ "eighth"; /tugiz/ "nine" - /tugzinči/ "ninth".

3°. In verb-stems before suffixes which consist of a vowel or have a vowel on their onset: /selek/ "wave!" - /selkew/ "to wave"; /balik/ "shine, beam!" - /balkiw/ "to shine, to beam"; /kurik/ "be afraid!" - /kurka/ "he is afraid" - /kurkak/ "coward".

1.522. Alternations of low and mid vowel phonemes

1°. The stem-final /a/ [a] + /y/ of suffixes of certain verb-forms alternates with /i/. The combination /iy/ is realized as [iy] or [i]: /yasa/ "do, make!" + /-y/ (present tense) results in /yasij/ [yasī] "he does, he makes" (cf. also /yasijm/ [yasijm] "I do"; /yasijisij/ [yasijisij] "thou doest"; /yasijbiz/ [yasijbiz] "you do".

2°. Likewise, the stem-final /ä/ [ä] + /y/ of the same suffixes alternates with /e/ [ə]. The combination /ey/ is realized as [iy] or [i]: /ešlā/ "work!" + /y/ results in /ešley/ [əšlij] or [əšli] "he works" (cf. also /ešleym/ [əšlīm] "I work"; /ešleybez/ [əšlibəz] "we work", etc.).

3°. The stem-final /i/ + /w/ of certain suffixes results in [ū] or [uw]: /ukī/ "read!" + /-w/ results in /ukīw/ [ukū] or [ukuw] "reading".

4°. Likewise, the stem-final /e/ [ə] + /w/ results in [ū] or [ūw]: /beyye/ + /-w/ results in [biyū] or [biyūw] "the dancing, to dance".

1.53. Internal sandhi

1.531. The stem-final voiceless stops /p/ and /k/ become voiced when a suffix having a vowel at its onset is added to the stem: /suk/ "beat!" + /-a/ results in /suga/ "he beats"; /tap/ "find" + /-a/ results in /taba/ "he finds"; /ayak/ "foot" + /-ï/ results in /ayagï/ "his foot"; /kitap/ "book" + /-ï/ results in /kitabï/ "his book".

This rule does not apply, however, to the voiceless stops in stems with /e, i/ alternating with /Zero/ (vide 1.521): /selek/ "wave!" + /-ew/ results in /selkew/ "to wave"; /kurïk/ "be afraid!" + /-ïw/ results in /kurkiw/ "to be afraid".

The absence of voicing in cases like /selkew/ is due to the fact that, after the disappearance of the mid (mid-high) vowel of the second syllable, a consonant-cluster appears in stem-final position.

1.532. The nature of the suffix-initial consonant is determined, in certain cases, by the stem-final consonant.

1°. A voiceless stem-final consonant requires a voiceless suffix-initial consonant. Therefore, many suffixes appear as two allomorphs: the one has a voiced consonant at its onset, the other has a voiceless consonant. Stems ending in vowels, semi-vowels, and in voiced consonants (such as /m, n, ŋ, v, z, r, l/) take suffixes with initial /d/ and /g/. Stems ending in voiceless consonants (such as /p, t, k, š, č/) take suffixes with /t/ and /k/ respectively. As examples may serve the suffixes /-dÄ/ and /-gÄ/:

/awïl/	"village"	/wakït/	"time"
/awïlga/	"to the village"	/wakïtka/	"to the time"
/awïlda/	"in the village"	/wakïtta/	"in the time"

2°. A stem-final nasal, i. e., /m, n, ŋ/ assimilates the suffix-initial /l/ in the plural-suffix /-lÄr/ and the suffix-initial /d/ in the pure-relational suffix /-dÄn/:

/awïl/	"village"	/uram/	"street"
/awïllar/	"villages"	/uramnar/	"streets"
/awïldan/	"from the village"	/uramnan/	"from the street"

3°. The stem-final voiced fricative /z/ becomes unvoiced before /s/ or /č/, i. e., /zs/ > [ss], /zč/ > [sč]: /yaz/ "spring" +

/-süz/ "without" results in [yassüz] "springless"; /yaz/ "spring" + /-ča/ "like" results in [yasča] "in a spring-like manner".

This assimilation is not reflected, however, in the official orthography.

4°. The stem-final /n/ is assimilated, in colloquial language, by the following /p, b, m/ and becomes /m/: /min/ "I" + /-mE/ results in /mimme/ "me?"; /un/ "ten" + /biš/ "five" results in /um-biš/ "fifteen"; /un/ "ten" + /pot/ "pud, a Russian weight = 40 pounds" results in /um-pot/ "ten puds".

This assimilation is not reflected either in the official orthography.

5°. The stem-final /n/ may become optionally a velar [ŋ] before /k/ or /g/: /yan/ "burn!" + /-gan/ results in /yanɡan/ "one who has burnt".

This assimilation is not reflected either in the official orthography.

1.6. Orthographical Representation of the Phonemes

The Tatar alphabet is based on the Russian (Cyrillic) alphabet. The letters are given here in the official alphabetical order. The transcription is given in *Italics*. The phonemic transcription is given in slant lines //.

Letter	Transliteration	Phonemic transcription	Examples and explanations
А а	<u>a</u>	/a/	ат <u>at</u> /at/ "horse"
Б б	<u>b</u>	/b/	бар <u>bar</u> /bar/ "is"
В в	<u>v</u>	/w/	вакыт <u>vakit</u> /wakit/ "time"
Г г	<u>g</u>	/g/	гәрәбә <u>gäräbä</u> /gäräbä/ "amber"
Д д	<u>d</u>	/d/	дала <u>dala</u> /dala/ "steppe"

Е е	<u>e</u>	/ye/	1°. In front-vocalic words, in word-initial position or following a vowel in the middle of a word: егерме <u>egerme</u> /yegerme/ "twenty"; биек <u>biek</u> /biyek/ "high".
		/yï/	2°. In back-vocalic words, in word-initial position or following a vowel in the middle of a word: ерак <u>erak</u> /yïrak/ "far, distant"; каен <u>kaen</u> /kayïn/ "birch".
		/e/	3°. After a consonant in front-vocalic words: кеше <u>keše</u> /keše/ "person".
Ё ё	<u>ë</u>	/yo/	1°. In initial position in words borrowed from Russian: ёлка <u>ëlka</u> /yolka/ "Christmas tree".
		/o/	2°. After a consonant in words borrowed from Russian, the preceding consonant being palatalized: самолёт <u>samolët</u> /samolot/ "airplane".
Ж ж	<u>ž</u>	/ž/	аждаха <u>aždaha</u> /aždaha/ "dragon"; жулап <u>žulap</u> /žulap/ "gutter".
З з	<u>z</u>	/z/	залим <u>zalim</u> /zalim/ "tyrant"; аз <u>az</u> /az/ "little, few"; казан <u>kazan</u> /kazan/ "cauldron".
И и	<u>i</u>	/i/	1°. In the first syllable: ит <u>it</u> /it/ "meat"; кил <u>kil</u> /kil/ "come!"
		/ey/	2°. In non-first syllables and in final position /ey/: эти <u>ätəy</u> /[ät'ı] "father".
Й й	<u>y</u>	/y/	Renders /y/ before /ö/ and /o/ and in syllable- or word-final position after any vowel: йомшак <u>yomšak</u> /yomšak/ "soft"; йөз <u>yöz</u> /yöz/ "hundred"; ай <u>ay</u> /ay/ "moon, month".
К к	<u>k</u>	/k/	кем <u>kem</u> /kem/ "who"; кар <u>kar</u> /kar/ "snow"; ак <u>ak</u> /ak/ "white".
Л л	<u>l</u>	/l/	ләкин <u>läkin</u> /läkin/ "but, however"; ул <u>ul</u> /ul/ "he".
М м	<u>m</u>	/m/	матур <u>matur</u> "pretty, beautiful"; урам <u>uram</u> /uram/ "street".

Н н	<u>n</u>	/n/	НУР <u>nur</u> /nur/ "ray, beam"; МИН <u>min</u> /min/ "I"; КАНАТ <u>kanat</u> /kanat/ "wing".
О о	<u>o</u>	/o/	ОЗЫН <u>ozin</u> /ozin/ "long"; ТОЗ <u>toz</u> /toz/ "salt".
П п	<u>p</u>	/p/	ПЫЧАК <u>pīčak</u> /pīčak/ "knife"; АПА <u>apa</u> "elder sister, aunt"; КИТАП <u>kitap</u> /kitap/ "book".
Р р	<u>r</u>	/r/	БЕР <u>ber</u> /ber/ "one".
С с	<u>s</u>	/s/	СИН <u>sin</u> /sin/ "thou".
Т т	<u>t</u>	/t/	ТОЗ <u>toz</u> /toz/ "salt"; АТ <u>at</u> /at/ "horse".
У у	<u>u</u>	/u/	1°. The vowel /u/: УТ <u>ut</u> /ut/ "fire"; ТУЙ <u>tuy</u> /tuy/ "be satiated!"
		/w/	2°. The bilabial "semi-vowel" /w/ in syllable- and word-final position in back- vocalic words: ТАУ <u>tau</u> /tau/ "mountain".
		/tʰw/	3°. In final position and in non-first syllables: УКУ /ukʰw/ [ukʰū] or [ukʰuw] "reading".
Ф ф	<u>f</u>	/f/	ФАЙДА <u>fayda</u> /fayda/ "usefulness".
Х х	<u>x</u>	/x/	ХАТЫН <u>xatın</u> /xatın/ "woman".
Ц ц	<u>c</u>	/c/	ЦИРК <u>cirk</u> /cirk/ "circus".
Ч ч	<u>č</u>	/č/	ЧИЛӘК <u>čiläk</u> /čiläk/ "bucket"; КИЧӨ <u>kičä</u> /kičä/ "yesterday"; КИЧ <u>kič</u> /kič/ "evening".
Ш ш	<u>š</u>	/š/	ШУЛ <u>šul</u> /šul/ "this"; АШ <u>aš</u> /aš/ "food".
Щ щ	<u>šč</u>	/šč/	The cluster /šč/ which occurs only in words borrowed from Russian: ЩИ <u>šči</u> /šči/ "cabbage soup".
Ъ	,	-	1°. According to the rules of Russian orthography, Ъ is written in order to in- dicate that the preceding consonant closes a syllable, is not palatalized, and does not form, together with the immediately following е, ю, я a syllable. Without Ъ the combinations ля, ле, лю would rep- resent the syllables /la, lé, lú/ respectively.

With Ъ written after Л, the combination ЛЪЯ represents /lya/, the combination ЛЬЮ represents /lyu/, and the combination ЛЬЕ represents /lye/: кулъязма kul'yazma /kul-yazma/ "manuscript"; съезд s'ezd /syezd/ "congress"; алъяпкыч al'yapkič /al-yapkič/ "apron".

2°. After К and Г, in loan words, indicates the postvelar articulation of /k/ and /g/ respectively: КЪ represents q and ГЪ represents G. This is practised in front-vocalic words of Arabic origin: мәгънә mäg'nä /mägnä/ [mäGnä] "meaning, significance"; игътибар ig'tibar /igtibar/ [iGtibar] "attention"; тәкъдим täk'dim /täkdim/ [täqdim] "suggestion, recommendation".

Ъ

1°. Denotes in Russian loan words, after a consonant and before е, и, ю, я (i. e., between a consonant and е, и, ю, я), the palatalization of the consonant concerned and indicates that the latter does not form a syllable together with what is rendered by е, и, ю, я respectively but closes the preceding syllable: семья sem'ya "family". Without Ъ, i. e., семя reads [sermä] "seed".

2°. Indicates in Russian loan words, in word- or syllable-final position the palatalization of the preceding consonant:

альбом albom "album"; автомобиль avtomobil "automobile".

3°. In native Tatar words and words of Arabic origin it indicates the front-vocalic nature of the word concerned. Although the vowels of such a word may be back vowels, the word takes front-vocalic allomorphs of suffixes. It also indicates that the ambivalent letter (e. g., ю, я) renders a front vowel in the word concerned: мәкаль mākāl "proverb" -

мәкальләр mākālār "proverbs"; шигырь

				<p>šigirf "poem, verse" - шигыръләр <u>šigirlär</u> "poems, verses"; табигать <u>tabigat</u> "nature, character" - табигатькә <u>tabigatkä</u> "to the nature, to the character"; ямь <u>yam</u> /yäm/ "beauty"; юнь <u>yün</u> /yün/ "cheap, inexpensive".</p> <p>4°. In native front-vocalic words, between a consonant and е, ё, и, ю, я serves to indicate that the consonant does not form a syllable with what is rendered by е, ё, и, ю, я respectively. In other words, its function is that of Ъ under 1°. (in back-vocalic words Ъ, in front-vocalic words Ъ):</p> <p>алъяпкыч <u>alyapkīč</u> /al-yapkīč/ "apron" (but тәнъяк <u>tönnyak</u> /tön-yak/ "north"); бишьеллык <u>biš'ellik</u> /biš-yillik/ "five-year plan". Without Ъ, i. e., тәнъяк would be read as [tönäq] and бишеллык would be read as [bišelläk].</p>
Ы	ы	<u>ī</u>	/i/	ылыс /ilis/ [əlɨs] "needle of a pine".
Э	э	<u>ē</u>	/e/	1°. In word-initial position in original Tatar words it represents the vowel phoneme /e/ [ə]: эш <u>ēš</u> /eš/ "work"; эз <u>ēz</u> /ez/ "trace".
			/ʔe/	2°. In medial position, after a vowel, it renders the syllable /ʔe/ in Arabic words: тәэмин <u>täemin</u> /täʔemin/ "supply"; тәэсир <u>täesir</u> /täʔesir/ "influence, impact".
Ю	ю	<u>yu</u>	/yu/	1°. The syllable /yu/ in back-vocalic words: юлдаш <u>yuldaš</u> /yuldaš/ "comrade". The absence of Ъ at the end of a monosyllabic word indicates that the vowel is /u/: юл /yul/ "road"; юк /yuk/ "not".
			/yü/	2°. The syllable /yü/ in front-vocalic words: юкә <u>yukä</u> /yükä/ "linden"; yönälеш <u>yünäleš</u> /yünäleš/ "direction, course". A final Ъ in monosyllabic words indicates that the vowel is /ü/: юнь <u>yün</u> /yün/ "cheap, inexpensive".

Я я	<u>ya</u>	/ya/	1°. The syllable /ya/ in back-vocalic words: яфрак <u>yafrak</u> /yafrak/ "leaf"; якин <u>yakin</u> /yakin/ "near"; ayak <u>ayak</u> /ayak/ "foot". The absence of ь at the end of a monosyllabic word indicates that the vowel is /a/: ял <u>yal</u> /yal/ "rest, relaxation".
		/yä/	2°. The syllable /yä/ in front-vocalic words: ияр <u>iyar</u> /iyär/ "saddle"; яшел <u>yašel</u> /yäšel/ "green". A final ь in monosyllabic words indicates that the vowel is /ä/: ямь <u>yam</u> /yäm/ "beauty".
Ә ә	<u>ä</u>	/ä/	хәреф <u>xäref</u> /xäref/ "letter (of the alphabet)"; сәбәп <u>säbäp</u> /säbäp/ "reason".
Ө ө	<u>ö</u>	/ö/	өй <u>öy</u> /öy/ "house"; бөек <u>böek</u> /böyek/ "big"; гөл <u>göl</u> /göl/ "rose".
Ү ү	<u>ü</u>	/ü/	1°. The vowel /ü/: күл <u>kül</u> /kül/ "lake"; бүл <u>bül</u> /bül/ "divide!"; сүз <u>süz</u> /süz/ "word".
		/w/	2°. After a front vowel it denotes /w/: дәү <u>däw</u> /däw/ "big".
		/ew/	3°. In final position and in non-first syllables: бирү /birew/ [birü] "giving".
Җ җ	<u>j</u>	/j/	җир <u>jir</u> /jir/ "earth"; баҗа <u>baja</u> /baja/ "brother-in-law (husband of the sister of the wife)"; җан <u>jan</u> /jan/ "soul"; таҗ <u>taj</u> /taj/ "crown".
Ң ң	<u>ŋ</u>	/ŋ/	таң <u>taŋ</u> /taŋ/ "aurore"; миңа <u>miŋa</u> /miŋa/ "to me".
Һ һ	<u>h</u>	/h/	һәм <u>häm</u> /häm/ "and"; һәр <u>här</u> /här/ "every, each"; аждаһа <u>aždaha</u> /aždaha/ "dragon".

1.61. The Russian alphabet is neither phonetic nor phonemic and lacks graphemes for a number of Tatar phonemes.

1°. The following letters render the phonemes of Tatar adequately: А а /a/, Б б /b/, Г г /g/, Д д /d/, Ж ж /ž/, З з /z/, И и /i/, Й й /y/ (only in syllable- and word-final positions and before /ö/ or /o/ but not before any other vowel), К к /k/, Л л /l/, М м /m/,

Н н /n/, О о /o/, П п /p/, Р р /r/, С с /s/, Т т /t/, Ф ф /f/,
 Х х /x/, Ц ц /c/ (occurs only in loan words), Ч ч /č/, Ш ш /š/,
 Щ щ /šč/ (a cluster which occurs only in loan words), Ы ы /ĩ/,
 Ә ә /ä/, Ө ө /ö/, У у /ü/, Җ җ /j/, Һ һ /h/.

Some of the enumerated letters are, however, read in a dual manner: in original Tatar words they are pronounced according to the rules given in 1.6., but in Russian words they are read by educated people in accordance with the standard Russian pronunciation:

Letter	Phonetic value in native words	Phonetic value in Russian words
О о	[θ] (mid, rather mid-high, centralized, rounded, reduced)	[ɔ] (mid, back, wide, round)
Ы ы	[ə] (mid-high, back, wide, lax, reduced)	[i̯] (high, centralized, narrower and tenser than [ə])

Examples: ТОН- [t'θn-] "to settle" but [t'ɔn] "tone" < through Russian; СЫР [sə'r] "carving" but [sĩr] "cheese" < Russian. These examples show that two new vowel phonemes are possibly emerging: /ɔ/ and /i̯/.

2°. The letter В в renders a dentilabial fricative in Russian words and a bilabial /w/ in Turkic words (with the exception of the syllable- and word-final position in which /w/ is rendered with ʏ and ʏ̣): ВАЛ /val/ "rampart" < Russian but /wal/ "be broken!"

3°. The letter У у renders /u/ but in syllable- and word-final position in back-vocalic words it renders /w/: УТ ut /ut/ "fire"; БУЛ bul /bul/ "be, become!"; САУ sau /saw/ "healthy".

Similarly, Ү ү renders the vowel phoneme /ü/, but in syllable- and word-final position it renders /w/: СҮЗ süz /süz/ "word"; ДӘҮ däü /däw/ "big".

4°. The letter Э э renders /e/ [ə] in word-initial position in original Tatar words, but in Russian words it renders the Russian /e/, i. e., [e]. Besides, after a vowel it renders the syllable /ʔe/ [ʔə] in words of Arabic origin: ЭТ et [ʔət] "dog"; ЭТАЖ étaž [ʔet'až] "floor, story"; ТӘЭМИН täëmin /täʔemin/ [t'äʔəmin] "supply".

5°. Rather confusing letters are Е е, Ё ё, Ю ю, and Я я. It should be remembered that each of these Russian letters renders two different things: each of them renders a vowel (е /e/, ё /o/,

ю /u/, and я /a/) and indicates that the preceding consonant is palatalized:

Russian letter	As a vowel with a preceding consonant	Russian Example
е	[e]	те [té] "those"
ё	[o]	тётка [tótka] "aunt"
ю	[u]	тюль [túl] "gauze"
я	[a]	тяжесть [tážest'] "heaviness"

On the other hand, the same letters render syllables consisting of /y/ and the vowel given above: е [ye], ё [yo], ю [yu], я [ya].

In Tatar each of these letters has several values.

Е е renders 1°. /ye/ in initial position and after a vowel in words of front vowels: ефәк /yefäk/ "silk"; 2°. it renders /yï/ in the same positions but in words of back vowels: ерак erak /yïrak/ "far"; каен kaen /kayïn/ "birch"; 3°. it renders the vowel /e/ after a consonant: кеше keše /keše/ "person"; 4°. in Russian words it is read as in Russian.

Ё ё occurs only in Russian words. It renders the syllable /yo/ in initial position or the vowel /o/ after a consonant, the latter being palatalized: тёлка tělka [tólkə] "heifer".

Ю ю renders, in word-initial position or after a vowel, the syllable /yu/ in words of back vowels or the syllable /yü/ in words of front vowels. When nothing is added to the final consonant of a monosyllabic word, the latter is a word of back vowels and the syllable is /yu/. When Ъ is added to the final consonant this is an indication that the syllable is /yü/: юл yul /yul/ "road" but юнь yun /yün/ "cheap"; юлдаш yuldaš /yuldaš/ "comrade"; юнәләш yünäleš /yünäleš/ "direction".

Я я renders the syllable /ya/ in back-vocalic words and the syllable /yä/ in front-vocalic words. To indicate the syllable /yä/ in monosyllabic words, Ъ (soft sign) is added to the final consonant: ямь yam /yäm/ "beauty". Lack of Ъ at the end of a monosyllabic word indicates that the syllable is /ya/: ял yäl /yal/ "rest".

6°. Ъ does not have any phonetic value. It is added to К and Г in order to indicate that they are to be read as [q] and [G] respectively. It also indicates that the preceding consonant closes the preceding syllable and does not form a syllable with what follows the consonant in question: алъяпкыч al'yapkič /al-yapkič/ "apron";

тѢКЪДИМ täk'dim /täkdim/ [t'äqdim] "suggestion"; мѢГЪНѢ mäg'nä /mägnä/ [mäGnä] "significance".

7°. Ъ is added to the final consonant in order to indicate the front-vocalic character of the word in question: ямь yām /yām/ "beauty"; юнь yūn /yūn/ "cheap". It also separates, in front-vocalic words, a consonant from what follows it. In other words, it indicates that the preceding consonant closes the preceding syllable: бишьеллык biš'ellik /biš-yillik/ "five-year plan".

1.62. Certain phonemes and combinations of phonemes are rendered by different letters in different positions:

1°. Final /y/ is rendered by й y: азаЙ /azay/ "decrease!". When a vowel is added the resulting syllable is rendered in the following manner: й /y/ + а /a/ is rendered by я /ya/: азаЙ /azay/ "decrease!" + /-a/ results in азаЯ azaya /azaya/ "decreasing, he decreases"; й /y/ + е /e/ is rendered by е /ye/: кѢЙ /köy/ "melody" + /-e/ results in кѢЕ /köye/ "his melody"; й /y/ + ы /i/ results in е /yī/: туЙ /tuy/ "festival" + -ы /-i/ results in туЕ /tuyī/ "his festival"; й /y/ + у /iŵ/ is rendered by ю /yīŵ/: тоЙ /toy/ "feel!" + -у /-iŵ/ results in тоЮ /toyīŵ/ "to feel"; й /y/ + ү /ew/ results in ю /yew/: кѢЙ /köy/ "burn!" + -ү /-ew/ results in кѢЮ /köyew/ "to burn"; й /y/ + ә /ä/ results in я ya /yä/: кѢЙ /köy/ "burn" + /-ä/ results in кѢЯ /köyä/ "he burns".

2°. Final /w/ is represented by y /w/ but it is в /w/ in intervocalic position: таy /taw/ "mountain" + -ы /-i/ results in таВы /tawī/ "his mountain".

Notes

1. As stated above, all vowels in word-initial position are preceded by [ʔ] which has no phonemic value (1.2.).

2. The first-person and third-person forms have the stress on the last syllable: /utīrīym/ "let me sit down!"; /utīrsīn/ "let him sit down!".

3. Otherwise, i. e., in all nouns and all other verb forms the plural suffix is stressed.

4. However, the suffix of the negative second-future participle (2.3643) is stressed: /barmás/ "not going, one who does not go".

5. This method of rendering the vowel phonemes is applicable to the vowel phonemes in the non-first syllables within indivisible stems: /arĭk/ "irrigation canal" could be represented as /arEk/, /uram/ "street" as /urÄm/, and /yĭrak/ "distant" could be represented as /yĭrÄk/.

2. INFLECTION

2.1. Substantive Inflection

Substantives may occur unsuffixed or provided with one or several suffixes. There are four kinds of suffixes which are added to substantives: derivational (plural suffix), concrete-relational (personal suffixes which indicate the person of the owner of the object concerned), pure-relational suffixes (declension suffixes) which give the substantive adverbial functions, and predicative suffixes which make the predicate agree in person with the subject.

These suffixes may be added only in the following order:

1. derivational, 2. concrete-relational, 3. pure-relational, 4. predicative: /awil/ "village" - /awillar/ "villages" - /awillarim/ "my villages" - /awillarimnan/ "from my villages" - /awillarimnansij/ "thou art from my villages" (i. e., you have come from my villages or you are a native of my villages).

The suffixes are added mechanically. In some instances union vowels appear between stems and suffixes or between two suffixes. The suffixes are subject to the rules of vowel harmony and internal sandhi.

2.11. A substantive without any suffixes is the basic form. The latter is identical with the stem. All suffixes are added to the latter.

2.12. The derivational suffix

The derivational suffix (plural suffix) is /-lÄr/ on all stems with the exception of those having a stem-final nasal consonant, i. e., /m, n, ŋ/; it is /-nÄr/ on stems with a final /m, n, ŋ/:

апа	"aunt; elder sister"	- апалар	"aunts; elder sisters"
төлкө	"fox"	- төлкөлөр	"foxes"
баш	"head"	- башлар	"heads"
күз	"eye"	- күзлөр	"eyes"
урам	"street"	- урамнар	"streets"
урман	"forest"	- урманнар	"forests"
жиң	"sleeve"	- жиңнәр	"sleeves"

2.121. All the other suffixes (concrete-relational, pure-relational, and predicative suffixes) are added to the plural suffix:

апаларым	"my aunts; my elder sisters"
апаларның	"of the aunts"
апаларымның	"of my aunts"
апалардыр	"they are aunts"
апаларымдыр	"they are my aunts"

2.13. The concrete-relational suffixes

The concrete-relational suffixes, i.e., the possessive suffixes indicate the person of the owner or possessor of the object concerned. In other words, they convey the meanings "my", "thy", "his" (or "her" or "its"), "our", "your", and "their" to a substantive denoting an object: /apa/ "aunt" - /apam/ "my aunt". These suffixes have the same meanings as the English possessive pronouns my, thy, his, etc.

The possessive suffixes are:

	Singular	Plural
First person	/-m/ "my"	/-bEz/ "our"
Second person	/-ŋ/ "thy"	/-gEz/ "your"
Third person	/-E, -sE/ "his"	/-E, -sE/ "their"

These suffixes are attached to the stem (to the basic form) of the substantive either by means of a union vowel or they are added to the stem immediately, depending on the stem-final phoneme.

Tables of possessive suffixes on the following page are:

1. Possessive suffixes as they appear in official orthography
2. Possessive suffixes in phonemic transcription.

Table 1

	Stems ending in	
	Vowels	Consonants (including и, й, у, ү, ь)
1st p. sing.	-м	-ем, -ым*
2nd p. sing.	-ң	-ең, -ың*
1st p. plur.	-без -быз*	-ебез -ыбыз*
2nd p. plur.	-гез -гыз*	-егез -ыгыз*
3rd p. s. p.	-се, -сы*	-е, -ы*

Table 2

	Stems ending in	
	Vowels	Consonants (including /w, y/)
1st p. sing.	/-m/	/-Em/
2nd p. sing.	/-ŋ/	/-Eŋ/
1st p. plur.	/-bEz/	/-EbEz/
2nd p. plur.	/-gEz/	/-EgEz/
3rd p. s. p.	/-sE/	/-E/

*According to the rules of vowel harmony

Examples:

килү	"arrival"	шигырь	"poem"
килүләр	"arrivals"	шигырьләр	"poems"
килүем	"my arrival"	шигырем	"my poems"
килүең	"thy arrival"	шигырең	"thy poem"
килүебез	"our arrival"	шигыребез	"our poem"
килүегез	"your arrival"	шигырегез	"your poem"
килүе	"his, their arrival"	шигыре	"his, their poem"
килүләрәм	"my arrivals"	шигырьләрәм	"my poems"
килүләре	"his arrivals"	шигырьләре	"his poems"
	etc.		etc.

уку	"reading"	апа	"aunt"
укулар	"readings"	апалар	"aunts"
укуым	"my reading"	апам	"my aunt"
укуың	"thy reading"	апаң	"thy aunt"
укуыбыз	"our reading"	апабыз	"our aunt"
укуыгыз	"your reading"	апагыз	"your aunt"
укуы	"his, their reading"	апасы	"his, their aunt"
укуларым	"my readings"	апаларым	"my aunts"
укулары	"his readings"	апалары	"his aunts"
	etc.		etc.

Examples — continued

кул	"arm"	курай	"flute"
куллар	"arms"	курайлар	"flutes"
кулым	"my arm"	кураем	"my flute"
кулың	"thy arm"	кураең	"thy flute"
кулыбыз	"our arm"	кураебыз	"our flute"
кулыгыз	"your arm"	кураегыз	"your flute"
кулы	"his, their arm"	курае	"his, their flute"
кулларым	"my arms"	курайларым	"my flutes"
куллары	"his, their arms"	курайлары	"his, their flutes"
	etc.		etc.
музей	"museum"	тарак	"comb"
музейләр	"museums"	тараклар	"combs"
музеем	"my museum"	тарагым	"my comb"
музеең	"thy museum"	тарагың	"thy comb"
музеебез	"our museum"	тарагыбыз	"our comb"
музеегез	"your museum"	тарагыгыз	"your comb"
музее	"his, their museum"	тарагы	"his, their comb"
музейләрем	"my museums"	таракларым	"my combs"
музейләре	"his, their museums"	тараклары	"his, their combs"
	etc.		etc.

2.131. The forms күзем /küzem/ "my eye", күзең /küzeg/ "thy eye", etc. function as subjects of clauses and they are also the stems to which pure-relational suffixes are added: күземнең /küzemneŋ/ "of my eye"; күзеңнең /küzegneŋ/ "of thy eye", etc.

In other words, the pure-relational suffixes are added to the concrete-relational (possessive) suffixes. The latter form the possessive stems.

Exceptions are the forms of the third person: whereas forms with /-E, -sE/ function as subjects of clauses, the pure-relational suffixes are added to /-En, -sEn/ and not to /-E, -sE/. In other words, the oblique possessive stems of the third person have a final /n/ which the subject forms do not have: аты /atı/ "his horse"; атыннан /atınnan/ "from his horse" (with /-dan/ "from").

2.14. The pure-relational suffixes

The pure-relational suffixes serve to denote the relations between an object and other objects or between an object and an action. The system of pure-relational forms is what is commonly called "declension".

The pure-relational suffixes are, with a few exceptions, the same whether they are added to the pure stem of a noun, to the plural-stem or to a concrete-relational (possessive) stem.

Singular pure-relational forms are formed by adding pure-relational suffixes to the primary noun-stem. Plural pure-relational forms are formed by adding pure-relational suffixes to the plural-stem. In the so-called "possessive declension" the same pure-relational suffixes (with a few exceptions, however) are added to the possessive stem.

1°. -нең, -ның /-nEŋ/ "of": атың /atnıŋ/ "of the horse": ат /at/ "horse"; шәһәрнең /šähärneŋ/ "of the city": шәһәр /šähär/ "city"; күзнең /küzneŋ/ "of the eye": күз /küz/ "eye".

2°. -гә, -га /-gÄ/ and -кә, -ка /-kÄ/ (vide 1.532) "to, in the direction of": шәһәргә /šähärgä/ "to the city"; күзгә /küzgä/ "to the eye"; урманга /urmanga/ "to the forest": урман /urman/ "forest"; атка /atka/ "to the horse".

3°. -не, -ны /-nE/ direct object: аты /atnı/ "the horse"; шәһәрне /šähärne/ "the city"; күзне /küzne/ "the eye"; урманны /urmannı/ "the forest".

4°. -дән, -дан /-dÄn/, -тән, -тан /-tÄn/, and -нән, -нан /-nÄn/ (vide 1.532) "from, out of": аттан /attan/ "from the horse";

шәһәрдән /šähärdän/ "from the city"; күздән /küzdän/ "from the eye"; урманнан /urmannan/ "from the forest"; иреннән /irennän/ "from the lip": ирен /iren/ "lip".

5°. -дә, -да /-dÄ/ and -тә, -та /-tÄ/ (vide 1.532) "in, at": колхозда /kolxozda/ "in the collective farm": колхоз /kolxoz/ "collective farm"; шәһәрдә /šähärdä/ "in the city"; урман /urman/ "in the forest"; атта /atta/ "in the horse, at the horse".

2.141. The functions of the pure-relational suffixes

2.1411. The basic form of the substantive is identical with the stem. It functions as follows:

1°. As the subject of a clause: китап өстәлдә ята /kitap östäldä yata/ "the book lies on the desk": китап "book", өстәл "desk", ята "lies".

2°. As a possessive attribute of another substantive, the latter always having a possessive suffix of the third person: китап тышы /kitap tışı/ "the cover of a book, the book cover": китап "book", тыш "cover", -ы /-i/ possessive suffix of the 3rd p.

This construction is used in cases in which the attribute is indefinite (a book, a desk, etc.). When the attribute is definite or in phrases in which there are words modifying the possessive attribute, the latter appears with the pure-relational suffix /-нәг/ (vide 2.1412): бу китапның тышы ертылган /bu kitapnıg tışi yürtılgan/ "the cover of this book is torn".

3°. As an adverbial complement with a postposition: китап өстендә /kitap östendä/ "on the book": китап "book", өстендә "on".

4°. As a direct object in phrases in which the former lacks any characteristics and, consequently, is indefinite: балалар китап укыйлар /balalar kitap ukıylar/ "the children read a book" (cf. however: балалар бу китапны укыйсыннар /balalar bu kitapnı ukıysınnar/ "the children should read this book!"): балалар "children", бу "this", китап "book", укыйлар "they read", укыйсыннар "they should read".

2.1412. The pure-relational form with the suffix /-нәг/ functions as follows:

1°. As a definite possessive attribute, its head having the possessive suffix of the third person /-Е/ or /-sЕ/: бу китапның тышы /bu kitapnıg tışi/ "the cover of this book"; тауның күрке - таш, башның күрке - чәч /tawnıg kürke taş, bašnıg kürke çäç/

"the beauty of the mountain is the rock, the beauty of the head is the hair": тауның "of the mountain", күрек "beauty", -е /-Е/ possessive suffix of the 3rd p., таш "rock, stone", башның "of the head", чәч "hair"; аюның өне зур, тычканның өне кечкенә була /ayunıñ öne zur, tıčkannıñ öne keçkenä bula/ "the voice of the bear is large, the voice of the mouse is small": аю "bear", тычкан "mouse", -ның "of", өн "voice", -е possessive suffix of the 3rd p., зур "large", кечкенә "small", була "is".

2°. As an adverbial complement with postpositions: тактаның янында "by the side of the board": такта "board", янында "by the side of".

2.1413. The pure-relational form in /-gÄ/, /-kÄ/ functions as follows:

1°. As an adverbial complement denoting the object in the direction of which the action is performed ("to someone"): балалар урманга экскурсиягә киттеләр /balalar urmanga ekskursiyägä kittelär/ "the children went on an outing to the forest": балалар "children", урман "forest", -га "to", экскурсия "excursion, outing", -гә "to", киттеләр "they went".

2°. Adverbially, indicating the duration of time for which something is done ("for a week"): бер сәгатькә "for one hour": сәгать "hour".

3°. Adverbially as an indication of the price at which something is purchased or otherwise obtained: бу китапны өч сумга алдым /bu kitapnı öç sumga aldım/ "I bought this book for three rubles": бу "this", китапны "book" (dir. obj.), өч "three", сум "ruble", -га suffix, алдым "I took, received, obtained, bought".

4°. As an indication of the recipient of something: авыруга ярдәм күрсәттем "I gave help (lit.: "I showed help") to the sick person": авыру "sick person", -га suff., ярдәм "help", күрсәттем "I showed".

2.1414. The pure-relational form with the suffix /-nE/ functions as a definite direct object: алманы Нәфисәгә, грушаны Рәстәмгә бир /almanı näfisägä, grušanı röstämğä bir/ "give the apple to Näfisä and the pear to Rustam": алма "apple", груша < Russian "pear"; бу мәкаләне син әлбәттә укып чыгарга тиешсең /bu mäkaläne sin älbättä ukıp čigarga tiyeşseñ/ "thou must by all means read this article": мәкалә "article", син "thou", әлбәттә "by all means", укып "reading", чыгарга "to make come out" (here as an auxiliary verb denoting the finality of action), тиеш "obliged", -сең predicative suff.

2.1415. The pure-relational form with the suffix /-dÄn/, /-tÄn/, and /-nÄn/ functions as follows:

1°. As an adverbial complement which indicates the starting point of an action ("from"): урманнан кайтты /urmannan kayttı/ "he returned from the forest": урман "forest", кайтты "he returned"; урманнан авылга кадәр дүрт километр /urmannan awılga kadär dürt kilometr/ "there are four kilometers from the forest to the village": авылга "to the village", кадәр "up to, till", дүрт "four", километр "kilometer".

2°. As an adverbial complement denoting the material of which something is made: өйләр агаçтан, таштан һәм бетоннан салыналар /öylär agaçtan, taştan һәм betonnan salınalar/ "houses are built of wood, stone, and concrete": өйләр "houses", агаç "wood", таш "stone", һәм "and", бетон "concrete", салыналар "are built".

3°. As an adverbial complement denoting the object by which another object is recognized: мин аны күзләреннән таныдым /min anı küzlärennән tanıdım/ "I recognized him by his eyes": мин "I", аны "him", күзләр "eyes" (күзләреннән "from his eyes"), таныдым "I recognized".

4°. As an adverbial complement governed by certain verbs which require this particular form. There is a considerable number of verbs which govern this form: курку /kurkiw/ "to be afraid"; язү /yaziw/ "to forfeit, to be deprived of"; оялу /oyalıw/ "to be ashamed"; тарсыну /tarsiniw/ "to be diffident", etc.: бүреләрдән курыккан урманга бармас /bürelärdән kurıkkан urmanga barmas/ "one who is afraid of wolves does not go into the forest": бүреләр "wolves", курыккан "one who is afraid", урманга "to the forest", бармас "does not go"; мин бу кешедән тарсынам /min bu keşedән tarsinam/ "I am diffident in the presence of this person": мин "I", бу "this", кеше "person", тарсынам "I am diffident".

2.1416. The pure-relational form with the suffix /-dÄ/ and /-tÄ/ functions as an adverbial complement which denotes the place or the time of an action (where?, when?): балыклар суда яшиләр /balıklar suda yäşeylär/ "fishes live in water": балыклар "fishes", суда "in water, in the water", яшиләр "they live"; мәктәптә занятиеләр сентябрьдә башлана /mäktäptä zanätiyelär sentäbrdä başlana/ "classes start at school in September": мәктәптә "in school", занятиеләр "classes", сентябрьдә "in September", башлана "begin".

2.142. Paradigms

"Collective farm"

КОЛХОЗ	/kolxoz/
КОЛХОЗНЫҢ	/kolxoznıŋ/
КОЛХОЗГА	/kolxozga/
КОЛХОЗНЫ	/kolxoznı/
КОЛХОЗДАН	/kolxozdan/
КОЛХОЗДА	/kolxozda/

"city"

ШӘҺӘР	/šähär/
ШӘҺӘРНЕҢ	/šähärneŋ/
ШӘҺӘРГӘ	/šähärgä/
ШӘҺӘРНЕ	/šähärne/
ШӘҺӘРДӘН	/šähärdän/
ШӘҺӘРДӘ	/šähärdä/

"horse"

АТ	/at/
АТНЫҢ	/atnıŋ/
АТКА	/atka/
АТНЫ	/atnı/
АТТАН	/attan/
АТТА	/atta/

"Collective farms"

КОЛХОЗЛАР	/kolxozlar/
КОЛХОЗЛАРНЫҢ	/kolxozlarnıŋ/
КОЛХОЗЛАРГА	/kolxozlarga/
КОЛХОЗЛАРНЫ	/kolxozlarnı/
КОЛХОЗЛАРДАН	/kolxozlardan/
КОЛХОЗЛАРДА	/kolxozlarda/

"cities"

ШӘҺӘРЛӘР	/šähärlär/
ШӘҺӘРЛӘРНЕҢ	/šähärlärneŋ/
ШӘҺӘРЛӘРГӘ	/šähärlärgä/
ШӘҺӘРЛӘРНЕ	/šähärlärne/
ШӘҺӘРЛӘРДӘН	/šähärlärdän/
ШӘҺӘРЛӘРДӘ	/šähärlärdä/

"horses"

АТЛАР	/atlar/
АТЛАРНЫҢ	/atlarnıŋ/
АТЛАРГА	/atlarga/
АТЛАРНЫ	/atlarnı/
АТЛАРДАН	/atlardan/
АТЛАРДА	/atlarda/

Paradigms — continued

“work, job”

хезмәт	/xəzmät/
хезмәтнең	/xəzmätneŋ/
хезмәткә	/xəzmätkä/
хезмәтне	/xəzmätne/
хезмәттән	/xəzmättän/
хезмәттә	/xəzmättä/

“jobs”

хезмәтләр	/xəzmätlär/
хезмәтләрнең	/xəzmätlärneŋ/
хезмәтләргә	/xəzmätlärgä/
хезмәтләрне	/xəzmätlärne/
хезмәтләрдән	/xəzmätlärdän/
хезмәтләрдә	/xəzmätlärdä/

“forest”

урман	/urman/
урманның	/urmannıŋ/
урманга	/urmanga/
урманны	/urmannı/
урманнан	/urmannan/
урманда	/urmanda/

“forests”

урманнар	/urmannar/
урманнарның	/urmannarnıŋ/
урманнарга	/urmannarga/
урманнарны	/urmannarnı/
урманнардан	/urmannardan/
урманнарда	/urmannarda/

“floor”

идән	/idän/
идәннең	/idänneŋ/
идәнгә	/idängä/
идәнне	/idänne/
идәннән	/idännän/
идәндә	/idändä/

“floors”

идәннәр	/idännär/
идәннәрнең	/idännärneŋ/
идәннәргә	/idännärgä/
идәннәрне	/idännärne/
идәннәрдән	/idännärdän/
идәннәрдә	/idännärdä/

Paradigms — continued

"aunt"		"aunts"	
апа	/apa/	апалар	/apalar/
апаның	/apaniŋ/	апаларның	/apalarniŋ/
апага	/apaga/	апаларга	/apalarga/
апаны	/apani/	апаларны	/apalarni/
ападан	/apadan/	апалардан	/apalardan/
апада	/apada/	апаларда	/apalarda/

2.143. Pure-relational suffixes on possessive stems

Forms with concrete-relational (possessive) suffixes take pure-relational suffixes.

The pure-relational suffixes added to the possessive stems are, with a few exceptions, exactly the same as those discussed in 2.14.

1°. Instead of the suffix /-gÄ/ "to" the suffix /-Ä/ is added to the possessive suffixes of the first and second persons sing. and third person of both numbers: /apa/ "aunt" - /apaga/ "to the aunt" but /apam/ "my aunt" - /apama/ "to my aunt". The plural 1st and 2nd persons take the usual suffix /-gÄ/: /apabiz/ "our aunt" - /apabizga/ "to our aunt".

2°. The direct-object suffix /-nE/ is attached to the possessive suffix of the 1st and 2nd person in both numbers. The 3rd person has a Zero direct-object suffix: /apası/ "his aunt" - /apasin/ oblique possessive stem of the 3rd person (to which all the pure-relational suffixes are added, vide 2.131) - apasin "his aunt" (dir. object).

3°. The suffix /-nEŋ/, when added to the oblique possessive stem of the third person, drops its initial /n/: /apa/ "aunt" - /apası/ "his aunt" - /apasin/ oblique possessive stem of the 3rd person - /apasinŋ/ "of his aunt" (not /apasinnŋ/ as one might have expected).

The pure-relational suffixes are added to the concrete-relational (possessive) suffixes, i. e., to:

Inflection

1st p. sing.	/-m-, -Em-/*
2nd p. sing.	/-ŋ-, -Eŋ-/
1st p. pl.	/-bEz-, -EbEz-/
2nd p. pl.	/-gEz-, -EgEz-/
3rd p.	/-sEn-, -En-/

2.1431. Paradigms

1st person sing.

"my collective farm"

КОЛХОЗЫМ
 КОЛХОЗЫМНЫҢ
 КОЛХОЗЫМА
 КОЛХОЗЫМНЫ
 КОЛХОЗЫМНАН
 КОЛХОЗЫМДА

"my collective farms"

КОЛХОЗЛАРЫМ
 КОЛХОЗЛАРЫМНЫҢ
 КОЛХОЗЛАРЫМА
 КОЛХОЗЛАРЫМНЫ
 КОЛХОЗЛАРЫМНАН
 КОЛХОЗЛАРЫМДА

"my city"

ШӘҺӘРЕМ
 ШӘҺӘРЕМНЕҢ
 ШӘҺӘРЕМӘ
 ШӘҺӘРЕМНЕ
 ШӘҺӘРЕМНӘН
 ШӘҺӘРЕМДӘ

"my cities"

ШӘҺӘРЛӘРЕМ
 ШӘҺӘРЛӘРЕМНЕҢ
 ШӘҺӘРЛӘРЕМӘ
 ШӘҺӘРЛӘРЕМНЕ
 ШӘҺӘРЛӘРЕМНӘН
 ШӘҺӘРЛӘРЕМДӘ

* According to the rules in 2.13 and 2.131.

Paradigms — continued

"my horse"

атым

атымның

атыма

атымны

атымнан

атымда

"my horses"

атларым

атларымның

атларыма

атларымны

атларымнан

атларымда

"my job"

хезмәтем

хезмәтемнең

хезмәтемә

хезмәтемне

хезмәтемнән

хезмәтемдә

"my jobs"

хезмәтләрем

хезмәтләремнең

хезмәтләремә

хезмәтләремне

хезмәтләремнән

хезмәтләремдә

"my forest"

урманым

урманымның

урманыма

урманымны

урманымнан

урманымда

"my forests"

урманнарым

урманнарымның

урманнарыма

урманнарымны

урманнарымнан

урманнарымда

Paradigms — continued

"my floor"

идәнем

идәнемнең

идәнемә

идәнемне

идәнемнән

идәнемдә

"my floors"

идәннәрем

идәннәремнең

идәннәремә

идәннәремне

идәннәремнән

идәннәремдә

2nd person sing.

"thy aunt"

апаң

апаңның

апаңа

апаңны

апаңнан

апаңда

"thy aunts"

апаларың

апаларыңның

апаларыңа

апаларыңны

апаларыңнан

апаларыңда

"thy arrival"

килүең

килүеңнең

килүеңә

килүеңне

килүеңнән

килүеңдә

"thy arrivals"

килүләрең

килүләреңнең

килүләреңә

килүләреңне

килүләреңнән

килүләреңдә

Paradigms — continued

"thy poem"

шигырең
 шигыреңнең
 шигыреңә
 шигыреңне
 шигыреңнән
 шигыреңдә

"thy poems"

шигырьләрең
 шигырьләреңнең
 шигырьләреңә
 шигырьләреңне
 шигырьләреңнән
 шигырьләреңдә

"thy reading"

укуың
 укуыңның
 укуыңа
 укуыңны
 укуыңнан
 укуыңда

"thy readings"

укуларың
 укуларыңның
 укуларыңа
 укуларыңны
 укуларыңнан
 укуларыңда

1st person plur.

"our collective farm"

колхозыбыз
 колхозыбызның
 колхозыбызга
 колхозыбызны
 колхозыбыздан
 колхозыбызда

"our collective farms"

колхозларыбыз
 колхозларыбызның
 колхозларыбызга
 колхозларыбызны
 колхозларыбыздан
 колхозларыбызда

Paradigms — continued

"our city"

шәһәрәбез
шәһәрәбезнең
шәһәрәбезгә
шәһәрәбезне
шәһәрәбездән
шәһәрәбездә

"our aunt"

апабыз
апабызның
апабызга
апабызны
апабыздан
апабызда

"our arrival"

килүебез
килүебезнең
килүебезгә
килүебезне
килүебездән
килүебездә

"our cities"

шәһәрләребез
шәһәрләребезнең
шәһәрләребезгә
шәһәрләребезне
шәһәрләребездән
шәһәрләребездә

"our aunts"

апаларыбыз
апаларыбызның
апаларыбызга
апаларыбызны
апаларыбыздан
апаларыбызда

"our arrivals"

килүләребез
килүләребезнең
килүләребезгә
килүләребезне
килүләребездән
килүләребездә

Paradigms — continued

"our poem"

шигыребез
 шигыребезнең
 шигыребезгә
 шигыребезне
 шигыребездән
 шигыребездә

"our poems"

шигырьләребез
 шигырьләребезнең
 шигырьләребезгә
 шигырьләребезне
 шигырьләребездән
 шигырьләребездә

"our reading"

укуыбыз
 укуыбызның
 укуыбызга
 укуыбызны
 укуыбыздан
 укуыбызда

"our readings"

укуларыбыз
 укуларыбызның
 укуларыбызга
 укуларыбызны
 укуларыбыздан
 укуларыбызда

2nd person plur.

"your collective farm"

колхозыгыз
 колхозыгызның
 колхозыгызга
 колхозыгызны
 колхозыгыздан
 колхозыгызда

"your collective farms"

колхозларыгыз
 колхозларыгызның
 колхозларыгызга
 колхозларыгызны
 колхозларыгыздан
 колхозларыгызда

Paradigms — continued

“your city”

шәһәрегез
шәһәрегезнең
шәһәрегезгә
шәһәрегезне
шәһәрегездән
шәһәрегездә

“your aunt”

апагыз
апагызның
апагызга
апагызны
апагыздан
апагызда

“your arrival”

килүегез
килүегезнең
килүегезгә
килүегезне
килүегездән
килүегездә

“your cities”

шәһәрләрегез
шәһәрләрегезнең
шәһәрләрегезгә
шәһәрләрегезне
шәһәрләрегездән
шәһәрләрегездә

“your aunts”

апаларыгыз
апаларыгызның
апаларыгызга
апаларыгызны
апаларыгыздан
апаларыгызда

“your arrivals”

килүләрегез
килүләрегезнең
килүләрегезгә
килүләрегезне
килүләрегездән
килүләрегездә

Paradigms — continued

"your poem"

шигыреге́з
 шигыреге́знең
 шигыреге́згә
 шигыреге́зне
 шигыреге́здән
 шигыреге́здә

"your poems"

шигырьла́реге́з
 шигырьла́реге́знең
 шигырьла́реге́згә
 шигырьла́реге́зне
 шигырьла́реге́здән
 шигырьла́реге́здә

"your reading"

укуы́гыз
 укуы́гызның
 укуы́гызга
 укуы́гызны
 укуы́гыздан
 укуы́гызда

"your readings"

укула́рыгыз
 укула́рыгызның
 укула́рыгызга
 укула́рыгызны
 укула́рыгыздан
 укула́рыгызда

3rd person

"his (her) collective farm"

колхо́зы
 колхо́зының
 колхо́зына
 колхо́зын
 колхо́зыннан
 колхо́зында

"his (her) collective farms"

колхо́зла́ры
 колхо́зла́рының
 колхо́зла́рына
 колхо́зла́рын
 колхо́зла́рыннан
 колхо́зла́рында

Paradigms — continued

"his city"

шәһәре
шәһәренең
шәһәренә
шәһәрен
шәһәреннән
шәһәрендә

"his aunt"

апасы
апасының
апасына
апасын
апасыннан
апасында

"his poem"

шигыре
шигыренең
шигыренә
шигырен
шигыреннән
шигырендә

"his cities"

шәһәрләре
шәһәрләренең
шәһәрләренә
шәһәрләрен
шәһәрләреннән
шәһәрләрендә

"his aunts"

апалары
апаларының
апаларына
апаларын
апаларыннан
апаларында

"his poems"

шигырьләре
шигырьләренең
шигырьләренә
шигырьләрен
шигырьләреннән
шигырьләрендә

Paradigms — continued

"his arrival"

килүе

килүенең

килүенә

килүен

килүеннән

килүендә

"his arrivals"

килүләре

килүләренең

килүләренә

килүләрен

килүләреннән

килүләрендә

"his reading"

укуы

укуының

укуына

укуын

укуыннан

укуында

"his readings"

укулары

укуларының

укуларына

укуларын

укуларыннан

укуларында

2.15. The predicative suffixes

The predicative suffixes denote the person of the actor. Words to which the predicative suffixes are added function as the predicate of a clause.

The predicative suffixes are:

1st p. sing. /-mEn/

2nd p. sing. /-sEn/

3rd p. sing. Zero-suffix, in older language /-dEr/ and /-tEr/ (1.532)

1st p. pl. /-bEz/

2nd p. pl. /-sEz/

3rd p. pl. /-lÄr/, * in older language /-dEr/ added to the plural-suffix /-lÄr/ (2.12)

* /-lÄr/ is the plural suffix (2.12). The 3rd p. pl. has here a Zero-suffix.

Examples: язучымын /yazıwčımın/ "I am a writer": язучы "writer"; язучысың /yazıwčısın/ "thou art a writer"; язучы /yazıwçı/ or язучыдыр /yazıwčıdır/ "he is a writer"; язучыларсыз /yazıwčılarsız/ "you are writers"; студентсың /studentsın/ "thou art a student"; алар студентлар /alar studentlar/ "they are students"; алар студентлардыр /alar studentlardır/ "they are students".

2.151. The predicative suffixes are added to the possessive suffixes: студентымсың /studentımsın/ "thou art my student"; без язучыларыгызбыз /bez yazıwçılarıgızbız/ "we are your writers".

2.152. The predicative suffixes can be added to pure-relational suffixes: син асылдансың /sin awıldansın/ "thou art from the village"; мин Казаннанмын /min kazannanmın/ "I am from Kazan"; син авылымнансың /sin awılımnanısın/ "thou art from my village".

2.16. The postpositions

The postpositions are separate words which are added to substantives and all parts of speech which function as substantives. Being separate words, they do not comply with the rules of vowel-harmony, i. e., they appear always with the same vowels. They are not stressed, i. e., they are added to a noun enclitically. In other words, a noun with a postposition does not differ, in this aspect, from a compound noun.

The postpositions play the same rôle as the pure-relational suffixes, i. e., they serve to indicate the relations of objects to other objects or actions.

Most of the postpositions are added to the stem (the basic form of a noun). Some of them require pure-relational forms such as that with the suffixes /-gÄ/, /-dÄn/. Some pronouns have the pure-relational form with the suffix /-nEŋ/ when certain postpositions are added.

2.161. The following postpositions are added to the noun stem:

1°. белән /belän/ "together with, by means of": эти белән килү "to come together with the father"; директор белән сөйләшү "to converse with the director"; трактор белән "with a tractor, by means of a tractor".

2°. өчен /öçen/ "for, for the sake of, for the reason of, because of": үзем өчен "for the sake of myself"; без бу акчаны теге китап өчен жибәрәбез "we send this money for that book".

3°. кебек /kebek/ "like, similar to": җыр кебек "like a song".

- 4°. шикелле /šikelle/ "like, similar to": ук шикелле "like an arrow".
- 5°. күк /kük/ "like, similar to": кош күк "like a bird".
- 6°. аша /aša/ "through": почта аша "by mail" (lit. "through mail").
- 7°. саен /sayin/ "every, each": көн саен "every day"; барган саен "each time he went".
- 8°. кадәр /kadär/ "till, to": тау кадәр "to the mountain".

2.1611. The postpositions enumerated in 2.161 are added to the stem (the basic form, the "nominative") of nouns. The personal pronouns and the demonstrative pronouns /bu/ "this", /šul/ "that", /šuši/ "this", and /tege/ "that", when taking the postpositions enumerated in 2.161, must also take the pure-relational suffix /-nEŋ/ (2.14). An exception is the pronoun /alar/ "they" which does not take the pure-relational suffix /-nEŋ/, the postposition being mechanically added to /alar/ in the same manner as to any substantive: алар өчен тырышам "I make efforts for their sake"; алар белән "together with them".

/belän/ "with": синең белән "with thee"; аның белән "with him".

/öçen/ "for the sake of": синең өчен "for the sake of thee".

/kebek/ "like": сезнең кебек "like you".

/šikelle/ "like": синең шикелле "similar to thee"; аның шикелле "similar to him".

/aša/ "through": сезнең аша "through you".

/sayin/ "every, each": шуның саен "each of them".

2.162. The following postpositions require the pure-relational suffix /-gÄ/ on the noun:

1°. таба /taba/ "towards, in the direction of": авылга таба "in the direction of the village"; кичкә таба "towards the evening".

2°. каршы /karši/ "against": көймә дулкынга каршы йөзә "the boat moves (lit. "swims") against the waves".

3°. күрә /kürä/ "in consequence of, in view of, in accordance with": авыруга күрә "in view of the sickness"; эшенә күрә бәясе була "the price is according to work".

2.163. The following postpositions govern the pure-relational form with the suffix /-dÄn/ "from":

1°. башка /baška/ "without, besides, with the exception of, excluding": трактордан башка авыл хуҗалыгын алып баруы бик

читән "agriculture (lit.: "the conduct of agriculture") is very difficult without a tractor".

2°. бирле /birle/ "from, since": кичәдән бирле яңгыр ява "it has been raining (lit.: "it rains") since yesterday".

2.2. Pronoun Inflection

2.21. The inflection of the personal pronouns differs slightly from that of nouns. The pure-relational suffixes are in most cases the same as in the substantive inflection.

The personal pronouns are: /min/ "I"; /sin/ "thou"; /ul/ "he, she, it"; /bez/ "we"; /sez/ "you"; /alar/ "they".

The stems of these pronouns are: /min, sin, an, bez, sez, alar/ respectively. The inflection of the pronouns /bez, sez, alar/ is absolutely the same as that of any noun with corresponding stem-final phonemes, i. e., /bez, sez/ are inflected as any noun ending in /z/; /alar/ is inflected in the same manner as the plural of any noun of back vowels.

The pronouns of the 3rd person are demonstrative pronouns in origin: /ul/ "that"; /alar/ "those".

2.211. The pronouns /min/ "I" and /sin/ "thou" differ in their inflection from the substantives in that the suffix /-nE/ drops its initial /n/. Besides, the form with the suffix /-nEŋ/ "of" does not occur. Instead, the pronoun of the 1st person takes the possessive suffix /-m/, and the pronoun of the second person takes the possessive suffix /-ŋ/, the forms concerned being /minem/ and /sineŋ/ respectively.

The pure-relational suffix /-gÄ/ merges with the final /n/ of the stem, the forms in question being /miŋa/ "to me" and /siŋa/ "to thee".

The pronoun /ul/ has a nominative-form very different from the oblique stem. The latter is /an/. The inflection of /an/ does not differ in principle from that of /sin/.

МИН	"I"	СИН	"thou"	УЛ	"he, she, it"
МИНЕМ	"of me"	СИНЕŋ	"of thee"	АНЫŋ	"of his etc."
МИŋА	"to me"	СИŋА	"to thee"	АŋА	"to him etc."
МИНЕ	"me"	СИНЕ	"thee"	АНЫ	"him etc."

МИННӘН "from me"	СИННӘН "from thee"	АННАН "from him etc."
МИНДә "in me, at me"	СИНДә "in thee, at thee"	АНДА "in, at him etc."

2.212. Side by side with the pure-relational forms given in 2.211, some rare, exceptional forms occur.

1°. Instead of the forms /miŋa/ "to me", /siŋa/ "to thee", and /aŋa/ "to him" the forms /miŋar/ "to me", /siŋar/ "to thee", and /aŋar/ "to him" are used.

There are also the "double" forms /miŋarga/ "to me" (< /miŋar/ + /-gÄ/), /siŋarga/ "to thee" (< /siŋar/ + /-gÄ/), and /aŋarga/ "to him" (< /aŋar/ + /-gÄ/).

2°. The pronoun of the 3rd person sing. has two other, optional inflections:

ул		"he, she, it"
аның	улының	"of him, his"
аңарга	улгар	"to him"
аны	улы	"him"
аңардан	улдан	"from him"
аңарда	улда	"in him, at him"

2.213. The pronouns /ul/ "he" and /alar/ "they" take the possessive suffix of the 3rd person:

ул	"he"	алар	"they"
анысы	"he of his"	алары	"they of his"
анысының	"of him of his"	аларының	"of them of his"
анысына	"to him of his"	аларына	"to them of his"
анысын	"him of his"	аларын	"them of his"
анысыннан	"from him of his"	аларыннан	"from them of his"
анысында	"in, at him of his"	аларында	"in, at them of his"

2.22. The demonstrative pronouns are:

бу /bu/ "this" (as an adj. also "these")

шушы /šušī/ "this here" (as an adj. also "these here")

шул /šul/ "that" (as an adj. also "those")

тере /tege/ "that" (as an adj. also "those")

ул /ul/ "that" (as an adj. also "those"), also "he, she, it" (2.21).

The plural forms are used only as substantives:

болар /bolar/ "these"

шушылар /šušīlar/ "these here"

шулар /šular/ "those"

тереләр /tegelär/ "those"

алар /alar/ "those" and "they" (2.21).

2.221. The demonstrative pronouns are inflected when functioning as substantives. The stems to which the pure-relational suffixes are added are the following:

Pronoun	Stem
/bu/	/mon/
/šušī/	/šušīn/
/šul/	/šun/
/tege/	/tegen/
/ul/	/an/

The demonstrative pronouns have the following pure-relational forms:

бу	/bu/ "this"	шушы	/šušī/ "this here"
моньң	/monīŋ/ "of this"	шушының	/šušīnīŋ/ "of this here"

МОҢА	/moŋa/ "to this"	ШУШЫҢА	/šuşıŋa/ "to this here"
МОНЫ	/monĩ/ "this" (dir. obj.)	ШУШЫНЫ	/šušinĩ/ "this here" (dir. obj.)
МОННАН	/monnan/ "from this"	ШУШЫННАН	/šušinnan/ "from this here"
МОНДА	/monda/ "in this"	ШУШЫНДА	/šuşında/ "in this here"
ШУЛ	/šul/ "that"	ТЕГЕ	/tege/ "that"
ШУНЫҢ	/šunĩŋ/ "of that"	ТЕГЕНЕҢ	/tegenenŋ/ "of that"
ШУҢА	/šuŋa/ "to that"	ТЕГЕҢӘ	/tegeŋä/ "to that"
ШУНЫ	/šunĩ/ "that" (dir. obj.)	ТЕГЕНЕ	/tegene/ "that" (dir. obj.)
ШУННАН	/šunnan/ "from that"	ТЕГЕННӘН	/tegenän/ "from that"
ШУНДА	/šunda/ "in that"	ТЕГЕНДӘ	/tegendä/ "in that"
УЛ	/ul/ "that"		
АНЫҢ	/anĩŋ/ "of that"		
АҢА	/aŋa/ "to that"		
АНЫ	/anĩ/ "that" (dir. obj.)		
АННАН	/annan/ "from that"		
АНДА	/anda/ "in that, at that"		

The plural pure-relational forms of /bolar, šušilar, šular, tegelär, alar/ are formed in accordance with the general rules.

2.222. The demonstrative pronouns are inflected and take the plural suffix or a pure-relational suffix only when functioning as substantives. When functioning as adjectives, i.e., when functioning as attributes and modifying a noun, they do not take the plural suffix or the pure-relational suffixes: *ул килде* "this (here: "he") came"; *алар килделәр* "those (here: "they") came"; *бу китап* "this book"; *бу китаплар* "these books"; *бу китапка* "to this book"; *бу китапларга* "to these books".

2.223. Side by side with the pure-relational forms given in 2.221 also the following exceptional forms of some demonstrative pronouns occur:

бу	/bu/ "this"
моңар	/moŋar/ or моңарға /moŋarga/ "to this"
моңардан	/moŋardan/ "from this"
моңарда	/moŋarda/ "in this, at this"
шул	/šul/ "that"
шуңар	/šunar/ or шуңарға /šunarga/ "to that"
шуңардан	/šunardan/ "from that"
шуңарда	/šunarda/ "in that, at that"
теге	/tege/ "that"
тегеңәр	/tegeŋär/ or тегеңәрға /tegeŋärgä/ "to that"
тегеңәрдән	/tegeŋärdän/ "from that"
тегеңәрдә	/tegeŋärdä/ "in that, at that"

2.224. The demonstrative pronouns /bu, šušī, šul, ul/ take the possessive suffix of the 3rd person:

бу /bu/ "this"	- монысы /monīsī/ "this of his"
шушы /šušī/ "this here, this same"	- шушысы /šušīsī/ "this here of his, this same of his"
шул /šul/ "that"	- шунысы /šunīsī/ "that of his"
ул /ul/ "that"	- анысы /anīsī/ "that of his"

2.3. Verb Inflection

2.30. The inflection of the verb includes the following categories: three persons, two numbers, three tenses, five verbal nouns, five participles, and four gerunds.

The three persons are the first, the second, and the third. The numbers are the singular and plural.

The suffixes denoting the acting person are added to the tense and participle suffixes. The latter are added to the stem of the verb.

All verbs have two stems: a positive stem and a negative stem. The positive stem denotes the action, e. g., /kil-/ "to come". The negative stem denotes the absence of an action: /kilmä-/ "not to come". In the positive conjugation the tense- (or participle-, gerund-) suffixes are added to the positive stem. In the negative conjugation they are added to the negative stem, i. e., to a stem provided with the negative suffix /-mÄ-/.

2.31. The stems

The positive stem, i. e., the stem which denotes an action, is the basic stem of the verb: /bar-/ "go"; /yasa-/ "do"; /yaz-/ "write".

The negative stem, i. e., that stem which expresses the idea of the absence of an action, is formed by adding the suffix /-mÄ-/ to the basic stem. The suffix /-mÄ-/ does not bear the accent (1.42):

яса-	/yasa-/ "to do, to make"	-	ясама-	/yasama-/ "not to do"
кил-	/kil-/ "to come"	-	килмә-	/kilmä-/ "not to come"
яз-	/yaz-/ "to write"	-	язма-	/yazma-/ "not to write"
бар-	/bar-/ "to walk"	-	барма-	/barma-/ "not to walk"

All tense-, participle-, and gerund suffixes are added to /yasa-/, and /yasama-/, /kil-/ and /kilmä-/, etc.

2.32. The personal endings

There are two main kinds of personal endings:

- 1°. Some forms take the predicative suffixes (2.15);
- 2°. Other forms take the possessive suffixes (2.13);
- 3°. Other forms take the possessive suffixes with the exception of the first person plural which is replaced with a special suffix.

Consequently, the following three sets of personal endings exist:

1st group (predicative suffixes as personal endings):

	Singular	Plural
1st p.	-мен, -мын /-mEn/	-без, -быз /-bEz/
2nd p.	-сең, -сың /-sEŋ/	-сез, -сыз /-sEz/
3rd p.	Zero	-лар, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

2nd group (possessive suffixes as personal endings):

	Singular	Plural
1st p.	-м /-m/	-без, -быз /-bEz/
2nd p.	-ң /-ŋ/	-гез, -гыз /-gEz/
3rd p.	Zero	-лар, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

3rd group (mixed group):

	Singular	Plural
1st p.	-м /-m/	-к /-k/
2nd p.	-ң /-ŋ/	-гез, -гыз /-gEz/
3rd p.	Zero	-лар, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

2.33. The finite forms

The finite forms function as predicates of finished clauses:
/min utïrdïm/ "I sat down".

There are two types of finite forms: 1. primary finite forms which are finite forms in origin and function only as predicates of finished clauses; and 2. secondary finite forms which are participles in origin and are finite forms only in certain syntactic functions:
/arïgan at/ "a tired horse" but /at arïgan/ "the horse is tired".

The secondary finite forms, i. e., participial forms in predicative function will be discussed in sections dealing with participles.

2.34. The simple tenses

2.341. The past tense

Suff. /-dE/ and /-tE/ (vide 1.532.1^o) to which personal endings of the third group are added:

	Singular	Plural
1st p.	/-dEm/	/-dEk/
2nd p.	/-dEŋ/	/-dEgEz/
3rd p.	/-dE/	/-dElÄr/

Examples:

эшлө-	"to work"	эшләмө-	"not to work"
эшләдем	"I worked"	эшләмәдем	"I did not work"
эшләдең		эшләмәдең	
эшләде		эшләмәде	
эшләдек		эшләмәдек	
эшләдегез		эшләмәдегез	
эшләделәр		эшләмәделәр	
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карадым	"I looked"	карамадым	"I did not look"
карадың		карамадың	
карады		карамады	
карадык		карамадык	
карадыгыз		карамадыгыз	
карадылар		карамадылар	
кит-	"to go away"	китмә-	"not to go away"
киттем	"I went away"	китмәдем	"I did not go away"
киттең		китмәдең	
китте		китмәде	

КИТТЕК
КИТТЕГЕЗ
КИТТЕЛӘР

КИТМӘДЕК
КИТМӘДЕГЕЗ
КИТМӘДЕЛӘР

2.342. The conditional

Suff. /-sÄ/ to which personal endings of the third group are added:

	Singular	Plural
1st p.	-сәм, -сам /-sÄm/	-сәк, -сак /-sÄk/
2nd p.	-сәң, -саң /-sÄŋ/	-сәгез, -сагыз /-sÄgEz/
3rd p.	-сә, -са /-sÄ/	-сәләр, -салар /-sÄlÄr/

Examples:

эшлә- "to work"

эшләсәм "if I work"

эшләсәң

эшләсә

эшләсәк

эшләсәгез

эшләсәләр

кара- "to look"

карасам "if I look"

карасаң

караса

карасак

карасагыз

карасалар

эшләмә- "not to work"

эшләмәсәм "if I do not work"

эшләмәсәң

эшләмәсә

эшләмәсәк

эшләмәсәгез

эшләмәсәләр

карама- "not to look"

карамасам "if I do not look"

карамасаң

карамаса

карамасак

карамасагыз

карамасалар

КИТ-	"to go away"	КИТМә-	"not to go away"
КИТСӘМ	"if I go away"	КИТМәсәм	"if I do not go away"
КИТСӘң		КИТМәсәң	
КИТСә		КИТМәсә	
КИТСәк		КИТМәсәк	
КИТСәгез		КИТМәсәгез	
КИТСәләр		КИТМәсәләр	

2.343. The imperative

Each of the three persons has a different tense-suffix. The personal endings are, with some exceptions, those of the third group.

1°. Imperative of the first person ("let me do!", "let us do!").

Suff. /-y/ with the union-vowel /-E-/ on stems ending in a consonant. The stem-final /a/ + /-y/ results in /iy/ [äy] (in orthography -ЫЙ); the stem-final /ä/ + /-y/ results in /ey/ [iy] or [ī] (in orthography -И). Personal endings of the third group are added:

Singular	Plural
-ИМ, -ЫЙМ [-iym, -ïym]	-ИК, -ЫЙК [-iyk, -ïyk]

Examples:

ЭШЛә-	"to work"	ЭШЛәмә-	"not to work"
ЭШЛИМ	"let me work!"	ЭШЛәмим	"let me not work!"
ЭШЛИК	"let us work!"	ЭШЛәмик	"let us not work!"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карым	"let me look!"	карамым	"let me not look!"
карык	"let us look!"	карамымк	"let us not look!"
КИТ-	"to go away"	КИТмә-	"not to go away"
КИТИМ	"let me go away!"	КИТмим	"let me not go away!"
КИТИК	"let us go away!"	КИТмик	"let us not go away!"

КИЛ-	"to come"	КИЛМЕ-	"not to come"
КИЛИМ	"let me come!"	КИЛИМИМ	"let me not come!"
КИЛИК	"let us come!"	КИЛИМИК	"let us not come!"
УТЫР-	"to sit"	УТЫРМА-	"not to sit"
УТЫРЫМ	"let me sit!"	УТЫРМЫМ	"let me not sit!"
УТЫРЫК	"let us sit!"	УТЫРМЫК	"let us not sit!"
АЯ-	"to pity"	АЯМА-	"not to pity"
АЙЫМ	"let me pity!"	АЙЫМИМ	"let me not pity!"
АЙЫК	"let us pity!"	АЙЫМИК	"let us not pity!"
ТӨЯ-	"to load"	ТӨЯМЕ-	"not to load"
ТӨЙМ	"let me load!"	ТӨЙМИМ	"let me not load!"
ТӨЙК	"let us load!"	ТӨЙМИК	"let us not load!"
КАЕ-	"to make a seam"	КАЕМА-	"not to make a seam"
КАЙЫМ	"let me make a seam!"	КАЕЫМИМ	"let me not make a seam!"
КАЙЫК	"let us make a seam!"	КАЕЫМИК	"let us not make a seam!"
БИЕ-	"to dance"	БИЕМА-	"not to dance"
БИИМ	"let me dance!"	БИЕМИМ	"let me not dance!"
БИИК	"let us dance!"	БИЕМИК	"let us not dance!"

2°. Imperative of the second person ("do!").

Suffix is Zero to which no personal ending is added in the singular, and /-gEz/ is added in the plural:

Singular	Plural
Zero-ending	-гез, -егез, -гыз, -ыгыз /-gEz, -EgEz/

In dialects, however, the singular second-person suffix /-ң/ may be added: КИЛЕҢ /kileŋ/ "come!"; ЧИШЕҢ /čišeŋ/ "solve!"

Examples:

эшлэ-	"to work"	эшләмә-	"not to work"
эшлэ	"work!"	эшләмә	"do not work!"
эшлэгез	"work!"	эшләмәгез	"do not work!"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
кара	"look!"	карама	"do not look!"
карагыз	"look!"	карамагыз	"do not look!"
кит-	"to go away"	китмә-	"not to go away"
кит	"go away!"	китмә	"do not go away!"
китегез	"go away!"	китмәгез	"do not go away!"

3°. Imperative of the third person ("let him do!, let them do!").

Suff. /-sEn/ to which a Zero-suffix of the 3rd p. sing. is added. The 3rd p. pl. takes the plural suffix /-lÄr/ (2.12):

Singular	Plural
-сен, -сын /-sEn/	-сеннәр, -сыннар /-sEnnÄr/

Examples:

эшлэ-	"to work"	эшләмә-	"not to work"
эшләсен	"let him work!"	эшләмәсен	"let him not work!"
эшләсеннәр	"let them work!"	эшләмәсеннәр	"let them not work!"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карасын	"let him look!"	карамасын	"let him not look!"
карасыннар	"let them look!"	карамасыннар	"let them not look!"
кит-	"to go away"	китмә-	"not to go away"
китсен	"let him go away!"	китмәсен	"let him not go away!"
китсеннәр	"let them go away!"	китмәсеннәр	"let them not go away!"

2.35. The verbal nouns are substantives. They can be formed from any verb-stem, both positive and negative. They are inflected like any substantive. Most of them denote the process of an action ("the going") but some of them denote the actor ("the goer").

2.351. The first noun of action ("the doing")

Suff. /-w/ with the union-vowel /-E-/ on stems ending in a consonant; abstract idea of an action, often translated as an infinitive:

эшлө-	"to work"
эшлөү	"the act of working"
эшлөмө-	"not to work"
эшлөмөү	"the not working"
кара-	"to look"
карау	"the looking"
бие-	"to dance"
бию	"dancing"
кит-	"to go away"
китү	"the going away, the departure"
уку-	"to study"
уку	"the study"
кил-	"to come"
килү	"the coming, arrival"
аңлаш-	"to understand each other"
аңлашу	"mutual understanding"
аңлашма-	"not to understand each other"
аңлашмау	"misunderstanding"

2.3511. The verbal noun in /-w/ is inflected normally:

язу	"the writing"
язулар	"the writings"
язуның	"of the writing"
язуга	"to the writing"
язуым	"my writing"
язуыма	"to my writing"

2.352. The noun of the actor ("doer")

Suff. /-wџE/ which is a compound suffix: /-w/ (2.351) + /-џE/ (4.11.1°); denotes the actor, the doer, and is often translated as a present participle, the native grammars listing this form as the present participle, because in attributive function it corresponds to a participium praesentis of the Latin grammar.

эшлө-	"to work"
эшлөүче	"worker; working"
язу-	"to write"
язучы	"writer; writing"
уку-	"to study"
укучы	"student; studying"
укыт-	"to teach"
укытучы	"teacher; teaching"
эшләмә-	"not to work"
эшләмәүче	"not working one; not working"

2.3521. The noun of the actor is inflected exactly as any substantive: язучылар "writers"; язучысы "his writer"; язучыларыбыз "our writers"; язучының "of the writer"; язучыларга "to the writers"; язучысына "to his writer"; язучыларынан "from their writers"; язучымын "I am a writer", etc.

2.353. The second noun of action ("the doing")

Suff. /-mÄk/: abstract idea of an action; usually translated as an infinitive: гөмер итмәк - тырышмактыр "to live means to make efforts" (lit.: "to make living — to make efforts").

эшлө-	"to work"	эшләмә-	"not to work"
эшләмәк	"working, to work"	эшләмәмәк	"the not working, not to work"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карамак	"looking, to look"	карамамак	"not looking, not to look"
кит-	"to go away"	китмә-	"not to go away"
китмәк	"going away, departure, to go away"	китмәмәк	"not going away, not to go away"
аңлаш-	"to understand each other"	аңлашма-	"not to understand each other"
аңлашмак	"mutual understanding"	аңлашмамак	"absence of mutual understanding"

2.3531. The second noun of action is inflected as any substantive.

2.354. The noun of intention ("intending to")

Suff. /-mÄkčE/ which is a compound suffix: /-mÄk/ (2.353) + /-čE/ (4.11.1°): intention to perform an action ("intending to do something"), mostly functioning as a predicate (with predicative suffixes): Равил һөнәр мәктәбенә кермәкчә "Ravil intends to enter a professional school"; мин очучылар мәктәбенә кермәкчемән "I intend to enter a fliers' school"; кузгатмакчы булсаң халык күңелләрен, тибрәтмәкчә булсаң иң нечкә кылларын "if you intend to embarrass, it should be the hearts of people, if you intend to shake up, it should be their thinnest hairs".

2.355. The noun of possibility ("one who might do something")

Suff. /-mÄgÄy/ always with the possessive suffix of the third person, i. e., /-mÄgÄyE/; possibility of an action or capability

to perform an action, often expressing the fear or concern that an action might be performed; used predicatively: бҮГЕН ЯҢГЫР булмагае "there might be rain today" (lit. : "today rain's possible becoming its"); бҮГЕН БЕЗГЕ МАНСУРОВ КИҖМӘГЕЕ "Mansurov (last name of a person) might come to us today" (lit. : "today to us Mansurov's possible coming his"); КИҖМӘГЕЕ, КИҖСЕН! "if he comes, let him come!" meaning that I do not care whether he comes (lit. : "his possible coming let it come!").

ЭШЛӘ-	"to work"
ЭШЛӘМӘГЕЕ	"he might work"
кара-	"to look"
карамагае	"he might look"
КИТ-	"to go away"
КИТМӘГЕЕ	"he might go away"

2.36. The participles

The participles are noun-forms of the verb. They are inflected like nouns: they take the derivational suffix /-lÄr/, the concrete-relational (possessive) suffixes, and the pure-relational suffixes. They take also the predicative suffixes and function in this case as finite forms, being what is called the secondary tenses: /alğan/ "who has taken" - /alğan keşe/ "a person who has taken" - /minem alğanım alma bulıp çıktı/ "what I had taken (lit. : "my taken") turned out to be an apple" - /min alganga ul bik şat/ "he is very glad that I have taken" (lit. : "he very glad to my having taken") - /min alganda Azat ide inde/ "when I took Azat was still there" - /min alğanmın/ "I have taken" (lit. "I - past taker").

2.361. The past participle

Suff. /-gÄn/ and /-kÄn/ (vide 1.532.1°):

ЭШЛӘ-	"to work"
ЭШЛӘГӘН	"one who has worked"
ЭШЛӘГӘНЕ	"his past working"
ЭШЛӘГӘННЕН	"of the past working"

мен эшлэгәнмен	"I worked"
алар эшлэгәннәр	"they worked"
эшләмә-	"not to work"
эшләмәгән	"one who has not worked"
эшләмәгәне	"his past not-working"
эшләмәгәннең	"of the past not-working"
эшләмәгәннән	"from his past not-working"
мен эшләмәгәнмен	"I did not work"
алар эшләмәгәннәр	"they did not work"

2.3611. The past participle takes predicative suffixes: /-gÄnmEn, -gÄnsEŋ, -gÄn, -gÄnbEz, -gÄnsEz, -gÄnnÄr/ and /-kÄnmEn/ etc. Forms with these suffixes function as a past tense, the difference between this past tense and that in 2.341 being that the latter denotes actions which have really taken place in the past, whereas the forms with /-gÄnmEn/ etc. denote past actions known from hearsay:

килгәнмен	"I came"	килмәгәнмен	"I did not come"
килгәнсең		килмәгәнсең	
килгән		килмәгән	
килгәнбез		килмәгәнбез	
килгәнсез		килмәгәнсез	
килгәннәр		килмәгәннәр	

2.3612. The gerund in /-gÄnčE/ is formed from the past participle: vide 2.374.

2.362. The present participle

Suff. /-Ä/ after a stem-final consonant (including /w/); suff. /-y/ after a stem-final vowel, the vowel /ä/ changing to /e/, and the stem-final vowel /a/ changing to /i/ (vide 1.522).

This participle functions without any suffixes only as a gerund (vide 2.371).

2.3621. The present tense

Suff. /-Ä/ and /-y/ (2.362) with the predicative suffixes of the first group (vide 2.32), the ending of the first person singular being optionally /-mEn/ or /-m/.

	Singular		Plural
1st p.	-әм, -ам, -им, -ыйм	-әбез, -абыз, -ибез, -ыйбы	
2nd p.	-әсең, -асың, -исең, -ыйсың	-әсез, -асыз, -исез, -ыйсы	
3rd p.	-ә, -а, -и, -ый	-әләр, -алар, -иләр, -ыйлар	
яз-	"to write"	язма-	"not to write"
язам, язамын	"I write"	язмыйм, язмыймын	"I do not write"
язасың		язмыйсың	
яза		язмый	
язабыз		язмыйбыз	
язасыз		язмыйсыз	
язалар		язмыйлар	
эшлә-	"to work"	эшләмә-	"not to work"
эшлим, эшлимен	"I work"	эшләмим, эшләмимен	"I do not work"
эшлисез		эшләмисез	
эшли		эшләми	
эшлибез		эшләмибез	
эшлисез		эшләмисез	
эшлиләр		эшләмиләр	

2.3622. The participle of necessity

The suffixes /-Ä, -y/ (2.362) with the possessive suffix of the third person /-sE/ form the participle of necessity: "one who will have to do something", "the necessity of doing something in the future".

The compound suffix /-ÄsE/ or /-ysE/ is no longer felt to be a form of the third person only, and other possessive suffixes are added:

	Singular	Plural
1st p.	-әсем, -асым, -исем, -ыйсым	-әсебез, -асыбыз, -исебез, -ыйсыбыз
2nd p.	-әсең, -асың, -исең, -ыйсың	-әсегез, -асығыз, -исегез, -ыйсығыз
3rd p.	-әсе, -асы, -исе, -ыйсы	-әселәре, -асылары, -иселәре, -ыйсылары
киләсе кеше		"a person who is to come"
сойлисе сүзем		"my word that will have to be spoken"
укыйсы кітабым		"the book which I have to read"
без барасы юл		"the road which we must go"
безнең экскурсиягә барасыбыз бар		"we must go on an outing"
барасым калган		"I should have gone"
мин аның киләсен белмәдем		"I did not know that he was to come" (lit. : "I did not know his necessity to come")

2.3623. The participle of necessity occurs in the predicative function:

ул иртәгә шәһәргә барасы	"he will have to go to city tomorrow"
кунаклар иртәгә киләсе	"the comrades must come tomorrow"

2.363. The first future participle ("one who will do")

Suff. /-ÄčÄk/ after a stem-final consonant including /w, y/;
the suffix /-yÄčÄk/ after vowels:

КИЛ-	"to come"	КИЛМә-	"not to come"
КИЛәчәк	"one who will come"	КИЛмәячәк	"one who will not come"
Ю-	"to wash"	Юмә-	"not to wash"
Юачак	"one who will wash"	Юмаячак	"one who will not wash"
Эшлә-	"to work"	Эшләмә-	"not to work"
Эшләячәк	"one who will work"	Эшләмәячәк	"one who will not work"

2.3631. The first future participle takes the predicative suffixes. The resulting forms with endings /-ÄčÄkmEn, -ÄčÄksEn, -ÄčÄk, -ÄčÄkbEz, -ÄčÄksEz, -ÄčÄklÄr/ and /-yÄčÄkmEn/ etc. function as a future tense which denotes an action which will take place in the future and exactly at the time indicated by other words:

КИЛ-	"to come"
КИЛәчәкмән	"I shall certainly come"
КИЛәчәксен	
КИЛәчәк	
КИЛәчәкбез	
КИЛәчәксез	
КИЛәчәкләр	
КИЛмә-	"not to come"
КИЛмәячәкмән	"I shall not come"
КИЛмәячәксен	
КИЛмәячәк	
КИЛмәячәкбез	
КИЛмәячәксез	
КИЛмәячәкләр	

2.364. The second future participle ("one who will go")

Suff. /-r/ on stems ending in /e, ä, i, a/; suff. /-Är/ on stems ending in /w/; suff. /-Är/ and /-Er/ on stems ending in consonants, there being no rules with regard to which stem takes what suffix.

The second future participle denotes actions which will take place at some time in the future: /ešlă-/ "to work" - /ešlär/ "one who will work at some time in the future":

шу-	"to glide, to skate"	- шуар	"one who will glide"
ак-	"to flow"	- агар	"one who will flow"
кал-	"to remain"	- калыр	"one who will remain"

2.3641. The following verb-stems ending in a consonant take the suff. /-Är/:

яз-	"to write"	- язар	"one who will write"
тап-	"to find"	- табар	"one who will find"
оч-	"to fly"	- очар	"one who will fly"
тай-	"to slip"	- таяр	"one who will slip"
сиз-	"to feel"	- сизэр	"one who will feel"
тип-	"to kick"	- тибэр	"one who will kick"
көл-	"to laugh"	- көлэр	"one who will laugh"
түз-	"to tolerate"	- түзэр	"one who will tolerate"
сөй-	"to love"	- сөяр	"one who will love"
төй-	"to crush"	- төяр	"one who will crush"

and many other

2.3642. The following verb-stems ending in a consonant take the suff. /-Er/:

бар-	"to go, to walk"	- барыр	"one who will go"
ал-	"to take"	- алыр	"one who will take"

ур-	"to harvest"	- уыр	"one who will harvest"
кил-	"to come"	- килер	"one who will come"
бир-	"to give"	- бирер	"one who will give"
күбәй-	"to increase"	- күбәер	"one who will increase"
азай-	"to decrease"	- азаер	"one who will decrease"
сая-	"to put"	- саяр	"one who will put"

and many other

2.3643. The second future participle suffix /-r/ is not added to the negative stem formed with the suffix /-mÄ-/. Instead, a special suffix /-mÄs/ is directly added to the basic (i. e., positive stem): /kil-/ "to come" - /kilmäs/ "one who will not come"; /ešlā-/ "to work" - /ešlāmäs/ "one who will not work".

ят-	"to lie down"	- ятмас	"one who will not lie down"
кер-	"to come in"	- кермәс	"one who will not come in"
чык-	"to come out"	- чыкмас	"one who will not come out"
өйт-	"to say"	- өйтмәс	"one who will not say"

2.3644. The second future participle is inflected like any noun. The pure-relational form with the suffix /-gÄ/ and /-kÄ/ (2.14.2°) denotes the aim of an action ("in order to") and is often translated as an infinitive:

ал-	"to take"	- алырга	"in order to take"
эшлө-	"to work"	- эшләргә	"in order to work"
үл-	"to die"	- үлмәскә	"in order not to die"
курк-	"to be afraid"	- куркмаска	"in order not to be afraid"

2.3645. The second future participle takes the predicative suffixes, the resulting forms ending in /-rmEn/ (also /-ÄrmEn, -ErmEn/ vide 2.364), or /-rEm/ etc. "I shall . . ." These forms function as the second future tense which denotes actions which will take place sometime in the future:

	Singular	Plural
1st p.	-рмен, -рмын or -рем, -рым	-рбез, -рбыз
2nd p.	-рсең, -рсың	-рсез, -рсыз
3rd p.	-р	-рлар

эшләрмен, эшләрем "I shall work"

эшләрсең

эшләр

эшләрбез

эшләрсез

эшләрләр

2.3646. The negative forms of the second future tense are formed from the negative future participle with the suffix /-mÄs/ to which predicative suffixes are added:

	Singular	Plural
1st p.	-мәм, -мам	-мәбез, -мабыз
2nd p.	-мәссең, -массың	-мәсез, -масыз
3rd p.	-мәс, -мас	-мәсләр, -маслар

эшләмәм "I shall not work"

эшләмәссең

эшләмәс

эшләмәбез

эшләмәсез

эшләмәсләр

2.37. The gerunds

The gerunds, also called converbs, function only as adverbs, verbal attributes or adverbial complements.

2.371. The first present gerund

Suff. /-Ä/ and /-y/ which is the suffix of the present participle (vide 2.362), the latter never functioning as an attribute and not taking pure-relational suffixes, although it possesses some other features characteristic of participles. The first present gerund denotes actions simultaneous with the main action and merging with the latter in one combined action. It also serves to denote actions which occur repeatedly. The verbal complement of most auxiliary verbs is a first present gerund: /karïy karïy/ "looking, looking": /kara-/ "to look"; /yaza bardïm/ "I continued to write" (or "went on writing"): /yaz-/ "to write", /bar-/ "to go"; /kilä kür/ "please come!" (lit.: "see coming!", i.e., "see that you come!").

ЯЗ-	"to write"	- ЯЗА	"writing"
КИЛ-	"to come"	- КИЛӘ	"coming"
Ю-	"to wash"	- ЮА	"washing"
УКЫ-	"to read"	- УКЫЙ	"reading"
ЯСА-	"to make"	- ЯСЫЙ	"making"
ЭШЛӘ-	"to work"	- ЭШЛИ	"working"
ЯЗМА-	"not to write"	- ЯЗМЫЙ	"not writing"
КИЛМӘ-	"not to come"	- КИЛМИ	"not coming"
ЭШЛӘМӘ-	"not to work"	- ЭШЛӘМИ	"not working"

2.3711. The first present gerund of the negative verb occurs also with an additional suffix /-čÄ/ of the adverbs (4.4211) added to the suff. /-Ä/ or /-y/, the resulting form having the same meaning as the original negative form:

КИЛ-	"to come"	- КИЛМИЧӘ	"not coming"
ЯЗ-	"to write"	- ЯЗМЫЙЧА	"not writing"

2.372. The second present gerund

Suff. /-p/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant (including /w, y/); denotes actions which begin before the main action and continue with the latter: /tawga yögerep mende/ "he ran

up the mountain" (lit.: "he climbed running the mountain", i. e., he first ran and finally reached the top); /min yazıp beteräm/ "I am finished writing".

яз-	"to write"	- язып	"writing"
кил-	"to come"	- килеп	"coming"
ю-	"to wash"	- юп	"washing"
яса-	"to make"	- ясап	"making"
эшлө-	"to work"	- эшлөп	"working"

2.3721. The suff. /-p/ is not added to the negative verb-stem. Instead, the form of the first present gerund with the suffix -мичә, -мыйча is used (2.3711).

2.373. The past gerund

Suff. /-gÄč/ and /-kÄč/ (1.532.1°), the resulting form denoting an action which precedes, in time, the action of the main verb ("after having done").

яз-	"to write"	- язгач	"after writing"
кайт-	"to return"	- кайткач	"after having returned"
эшлө-	"to work"	- эшлөгөч	"after having worked"
язма-	"not to write"	- язмагач	"after having not written"
китмө-	"not to go away"	- китмөгөч	"after having not gone away"

2.374. The future gerund

Suff. /-gÄñčE/ and /-kÄñčE/ (1.532.1°), the resulting form denoting an action which is preceded in time by the action of the main verb ("before doing"): /min yazgančı ukıdım/ "I had been reading before I wrote"; /min yazgančı ukırmın/ "I shall read before I write"; /ul čišenep yañadan kiyengänče tagın ber sagat ütte/ "another hour passed before he redressed".

яз-	"to write"	- язганчы	"before writing"
кайт-	"to return"	- кайтканчы	"before returning"
эшлө-	"to work"	- эшлөгәнче	"before working"

2.3741. The future gerund is, in origin, a noun in /-čE/ (4.11.1°) from the past participle (2.361).

The future gerund is not formed from the negative stem. Instead, the form with the suffix -мичә, -мийча (2.3711) is used.

2.38. Defective verbs

2.381. The verb /i-/ "to be" is defective and irregular. Only the following forms occur:

1°. /ide/ the past tense:

	Singular	Plural
1st p.	идем "I was"	идек
2nd p.	идең	идегез
3rd p.	иде	иделәр

2°. /isä/ the conditional:

	Singular	Plural
1st p.	исәм "if I am"	исәк
2nd p.	исәң	исәгез
3rd p.	исә	исәләр

3°. /ikän/ the past participle which is used, however, only in the predicative function:

	Singular	Plural
1st p.	икәнмен "I was"	икәнбез
2nd p.	икәнсең	икәнсез
3rd p.	икән	икәннәр

2.3811. The verb /i-/ does not have a negative stem. Its negative is /tügel/: түгел иде "he was not".

2.382. The verb /bar/ "is, existing, existence" is, in origin, the second future participle of a defective verb which does not have any other forms: минем китабым бар "I have a book" (lit.: "my book is"); бар көч белән "with all strength available" (lit.: "with

the existing strength"); барын югын белмәде "he demanded impossible things" (lit.: "he did not know the existing and not existing").

3. FORM- AND FUNCTION-CLASSES

3.0 Tatar has the following parts of speech: nouns, adjectives, pronouns, verbs, adverbs, postpositions, conjunctions, and particles.

3.1. Nouns which occur with all the suffixes given under noun inflection (2.1) include the following:

3.11. Nouns which occur with all suffixes given under 2.1, and other parts of speech when functioning as nouns (i. e., when substantivized) may function as subjects in clauses and as direct objects in verbal phrases. They function as heads of nominal phrases. There are the following sub-classes of nouns:

3.111. The negative noun /yuk/ "absence, non-existence", used also as negative particle "not", which takes all pure-relational, possessive, and predicative suffixes: *юкны сүйләде* "he spoke untruth" (lit.: "he spoke what does not exist"); *юкка чыгарды* "he refuted" (lit.: "he reduced to nothing"); *юкта* "in the absence, in absentia"; *югында* "in his (its) absence".

3.112. The reflexive noun /üz/ "self" which occurs only with the possessive suffixes:

"myself"	"thyself"	"himself"
үзем	үзең	үзе
үземнең	үзеңнең	үзенең
үземә	үзеңә	үзенә
үземне	үзеңне	үзен
үземнән	үзеңнән	үзеннән
үземдә	үзеңдә	үзендә

"ourselves"	"yourselves"	"themselves"
үзебез	үзегез	үзлөре
үзебезнең	үзегезнең	үзлөренең
үзебезгә	үзегезгә	үзлөрөнә
үзебезне	үзегезне	үзлөрөн
үзебездән	үзегездән	үзлөрөннән
үзебездә	үзегездә	үзлөрөндә

3.113. The interrogative nouns

The interrogative nouns which function also as relative nouns are the following:

1°. кем /kem/ "who" which takes the plural suffix, the possessive suffixes, the pure-relational suffixes, and the predicative suffixes: кемнәр "who" (plur.); кемнән "from whom?"; кемең "who of thine"; синең кемең ул "who is he to you?" or "what is his relation to you?" (lit.: "thy who is he?"); синең кемнәрең бар "is there anybody of thine?", i. e., "are there any relatives of yours?"; бу кем карандашы "whose pencil is this?"; сөз кемнәрсөз "who are you?"; кем эшләми, шул ашамый "he who does not work does not eat".

2°. нәрсә /närsä/ "what" which takes the plural suffix, the possessive suffixes, and the pure-relational suffixes: нәрсәләр "what" (plur.); нәрсәң бар "is there anything of thine?" (lit.: "thy what is?").

3°. ни [nī] "what" (in meaning = нәрсә) which takes the plural suffix and the pure-relational suffixes: ниләр "what" (plur.); нинең "of what"; нигә "to what" (also used as the adverb "what for"); нидән "from what" (also used as the adverb "why").

3.114. The indefinite nouns are partly based on the interrogative nouns: һичкем /hičkem/ "nobody"; һичнәрсә /hičnärsä/ "nothing"; һәркем /härkem/ "everybody"; һәрнәрсә /härnärsä/ "everything".

3.2. Adjectives

The adjectives, when functioning as nouns, take the plural suffix, the possessive suffixes, and the pure-relational suffixes. They are used as invariable attributes in attribute-and-head nominal phrases. They take the predicative suffixes and function as predicates in finished clauses. They function also as adverbs, acting as adverbial attributes of verbs: /yaxşı kitap/ "a good book" - /igen yaxşı'ıñdı/ "the crops have grown well".

3.21. The interrogative adjectives

1°. НИНДИ /nindey/ "what, what kind of": НИНДИ чәчәк "what flower?"

2°. НИЧӘ /ničä/ "how many": НИЧӘ кеше "how many people?"¹

3°. КАЙ /kay/ "what": сөз кай илдән "from what country are you?" (lit.: "you from what country?").

4°. КАЙСЫ /kaysı/ "what": сөз кайсы катта торасыз "on what floor do you live?"²

3.22. The indefinite adjectives are partly based on the interrogative adjectives: НИЧИНДИ /hič-nindey/ "not a single".

3.23. The numeral adjectives

The cardinal numerals from one to ten are the basis on which numbering is built. There are also special words for some numerals. Further formations such as higher numerals, ordinals, nominal or adjectival or adverbial derivatives are made by combining the primary numbers or by adding suffixes.

The cardinal numerals, when functioning as nouns, are inflected like nouns: /un/ "ten" - /unnar/ "tens"; /ike/ "two" - /ikebez/ "two of us" - /ikeney/ "of the two" - /ikeseney/ "of the two of them":

1. бер /ber/	10. ун /un/
2. ике /ike/	20. егерме /yegerme/
3. өч /öç/	30. утыз /utız/
4. дүрт /dürt/	40. кырк /kırk/
5. биш /biş/	50. илле /ille/
6. алты /altı/	60. алтмыш /altmıš/
7. җиде /jide/	70. җитмеш /jitmeš/

8. сигез /sigez/	80. сиксән /siksän/
9. тугыз /tuğiz/	90. туксан /tuksan/
100. йөз /yöz/	
1000. мең /meŋ/	

3.231. Nouns modified by a numeral have the singular form:
утыз китап "thirty books".

Exceptions are nouns which denote time, taking optionally the plural suffix: өч атна or өч атналар "three weeks".

3.232. In counting "one, two, three, four, five, etc.", without mentioning the objects which are counted, the cardinal numerals are not used. Instead, collective numerals are used (4.121).

3.3. The pronouns have inflections different from those of nouns (2.2). The personal pronouns function only as substantives, whereas the demonstrative pronouns function also as adjectives, functioning as invariable attributes of nouns.

3.4. The verbs have verbal inflection (2.3). The finite forms of verbs serve as the centers of verbal phrases (6.1). Their non-finite forms function as nouns (verbal nouns and substantivized participles), adjectives (participles) or adverbs (gerunds).

3.5. Adverbs are a mixed group of words of various origins. Some of them are petrified pure-relational forms of nouns. Some of them are derived from adjectives, pronouns, etc.: шәп "quickly"; кинәт "suddenly" (cf. кинәттән "suddenly": /kinät/ + /-dÄn/ 2.1415); әлек "formerly"; кайчан "when" from кай "what".

3.51. The following pure-relational suffixes are taken by some adverbs: /-gÄ/, /-dÄn/, and /-dÄ/.

1°. The following adverbs occur with the suff. /-gÄ/ "to": шәп "quickly" - шәпкә "immediately upon something", cf. кайткан шәпкә "immediately upon the return"; бирә "hither" - бирегә "hither"; соң "late" - соңга "for late" (соңга калдырды

"he delayed", lit.: "he left for late"); әрәм "in vain" - әрәмгә "just for nothing", etc.

2°. The following adverbs occur with the suffix /-dÄn/ "from" and /-dÄ/ "in, at": тиз "quickly" - тиздән "soon"; кинәт "suddenly" - кинәттән "suddenly, of a sudden"; элек "formerly" - электә "in olden times, in antiquity, formerly" - электән "since former times"; бире "hither" - биредән "from here" - биредә "here, in this place"; бая "recently, not long ago" - баядан "since recent times, since a time not so long ago"; соң "late" - соңыннан "afterwards, in the future" - соңында "after, in the future"; элгәре "formerly" - элгәредә "in former times", etc.

3.6. The postpositions are a mixed group. They serve to denote the relations of nouns to other words in phrases and clauses (2.16). Some postpositions are such in origin, others are adverbs or even substantives: эш өчен "for the sake of work" (original postposition); соң килде "he came late" (adv.) - чәй соңыннан "after tea" (postp.); ян "side" (substantive) - өстәл янына "towards the table" (lit.: "to the side of the table", here as a postposition).

3.7. Conjunctions are invariable. They serve as connectives or to introduce clauses.

3.71. Coordinating conjunctions include:

һәм /häm/ "and": мин укыйм һәм язам "I read and write".

ни [nī] (repeated) "neither nor": бу чәчәкнең ни төсе матур түгел, ни исе юк "neither has this flower a beautiful color, nor any smell".

ләкин /läkin/ "but, however": көн салкынча, ләкин матур "the day [is] cool but beautiful".

ә /ä/ "but, however": урак белән уралар, ә чалгы белән чабалар "they harvest with a sickle but they mow with a scythe".

әммә /ämmä/ "but, however".

бәлки /bälkey/ "but": яңгыр туктамады, бәлки көчәйде генә "the rain has not stopped but is still increasing".

тик /tik/ "but, only".

яки /yäkey/ "or": я кино, яки спектакль "movies or a stage play".

я /yä/ "or" (when repeated "either or"): я мин, я син
 "either I or thou".

яйсә /yäysä/ "or, or else": спектакль яйсә жыйлыш
 "a stage play or meeting".

3.72. Subordinating conjunctions include:

чөнки [čönk'ī] "because": Зәкия барлык фәннәрдән биш
 билгесе алды, чөнки ул бик тырышып укый "Zäkiyā received
 the grade mark five for all science subjects, because he studies
 very assiduously" (lit.: "studies making great efforts").

гүя /güyä/ "as if": ағачлар жил уңаена башларын ияләп,
 гүя алар кемдәдер сәламләп каршылайлар "the trees bend their
 tops in the wind direction, as if they were greeting somebody" (lit.:
 "as if they were greetingly welcoming somebody").

ки [k'ī] "that, in order that": ихтимал ки "it is possible
 that . . ."; ашлыкны шундый җентекләп чистатырга кирәк ки,
 анда бер генә чит орлык та калмасын "it is necessary to clean
 the seeds so thoroughly in order that a single grain of another kind
 does not remain there" (lit.: "that there should not remain a single
 foreign grain").

әгәр /ägär/ "if, when": әгәр карасагыз "if you look".

әгәр дә /ägär дә/ "if" (= Engl. "if" with subjunctive):

әгәр дә ул аны күрсә, биргән булыр иде "if he had seen him
 he would have given".

3.8. The particles are invariable. There are postpositional
 particles which are added enclitically, and prepositional particles
 which, on the contrary, take the stress upon themselves, the suc-
 ceeding word being enclitically added to them.

3.81. Postpositional particles include:

ме, мы /mE/ interrogative: бу ағачмы "is this a tree?";
 бүген лекция буламы "will there be a class today?"

мени, мыни interrogative with a shade of doubt: бүген
 жыйлыш булмыймыни "will there really be no meeting today?";
 ул килгәнмени "has he really come?"

генә, гына /gEnÄ/ and кенә, кына /kEnÄ/ "only":
 жыйлышка Бакиров кына килмәде "only Bakirov did not come to
 the meeting".

үк, ук "exactly": мин урманга ук барып җиттем "I
 arrived exactly at the forest"; бүген үк "exactly today".

дә, да /dÄ/ and тә, та /tÄ/ "and, as well as": быел арыш та бодай да яхшы уңды "this year rye as well as wheat has grown well".

че, чы /čE/ particle of politeness and ardent desire: миңа бер бит кәгазь бирегез че "give me please a sheet of paper!"; бер генә күрсәмче "if I only could see it once in my life".

сәнә, сана /sÄnÄ/ particle of politeness: сөйләсәнә "tell me please"; ачуланмасана "please, be not angry!"

ләбаса /lÄbasa/ emphasizing particle: бу ат ләбаса, сыер түгел "but this is a horse and not a cow!"; килде ләбаса "but he has come!".

дер, дыр /dEr/ indefinite particle (= Engl. -ever in whoever, wherever, etc.): кемдер "somebody"; ниндидер "somekind of"; кайдадыр "someplace, wherever"; ул килгәндер "he has probably come".

3.82. Prepositional particles include the following:

3.821. Emphasizing particles which strengthen the quality which is denoted by the word immediately following. They function as adverbial attributes. These particles are formed of the first syllable of the word concerned with /p/ closing the former:

кап кара	"completely black, pitch black"
кып кызыл	"completely red"
яп яңа	"brand new"

3.83. The interjectional particles are used only as interjectional minor-clause forms. They include imitations of various kinds of sounds: их /ix/ "oh!"; аһ /ah/ "ah!"; микикики bleating of goats; кикрикүк /kikrikük/ crowing of the rooster, etc.

Notes

1. An "ordinal" form of /ničä/ occurs, the form in question being /ničänče/ "which": ничәнче кеше "which person?" (the answer being "the third person" or "the tenth person" according to whichever he is among other people). When functioning as a substantive, /ničä/ takes the possessive suffixes: ничәгез "how many of you?". It takes also the pure-relational suffixes: ничәгә "to how many?".

2. When functioning as a substantive, /kaysĭ/ takes the possessive and pure-relational suffixes: кайсысы "which of them"; кайсыны "which" (dir. obj.).

4. WORD-FORMATION

4.0. Word-formation is performed either by suffixation or by composition. Word-forming suffixes are added to the word-stem. The resulting new word is treated grammatically in the same manner as any other word of the same category, i. e., the resulting noun is treated exactly as any other noun, the resulting verb is treated in the same manner as any other verb, etc.

Composition includes coordinate and subordinate composition. In coordinate composition two words of the same structure and function are joined: *жир-су* /jir-siw/ "territory": *жир* "earth" + *су* "water".

In subordinate composition the two elements combined are related to each other as in certain types of phrase-structure: *урынбасар* "lieutenant, one who is in the place of another, acting (e.g., director), vice (e.g., vice-director)": *урын* "place" + *бас* "to sit" (lit.: "to press").

In compounds only the first element has the stress.

4.1. Nouns

4.1.1. Nouns from nouns

1°. Suff. /-čE/ professional names: *тимерче* "ironsmith": *тимер* "iron"; *балыкчы* "fisherman": *балык* "fish"; *язучы* "writer": *язу* "writing" (cf. 2.351); *бүлүчө* "divider": *бүлү* "dividing, division".

2°. Suff. /-čEn/ names of covers: *колакчын* "ear covers": *колак* "ears"; *борынчын* "muzzle": *борын* "nose".

3°. Suff. /-sÄ/ names of covers: *жиңсө* "sleeve cover": *жиң* "sleeve".

4°. Suff. /-lEk/ names of covers, places characterized by what is denoted by the primary stem, and abstract nouns: *күзлек* "spectacles": *күз* "eye"; *башлык* "hood": *баш* "head"; *битлек* "mask": *бит* "face"; *түшлек* "bib, chin-cloth": *түш* "chest"; *комлык* "sandy area": *ком* "sand"; *ташлык* "rocky area": *таш*

"rock, stone"; егетлек "valiance, bravery": егет "valiant young man"; батырлык "heroism": батыр "hero"; тимерчелек "ironmongering": тимерче "ironsmith".

5°. Suff. /-čĕk/ diminutives: кошчык "little bird": кош "bird"; өйчек "little house": өй "house"; капчык "little bag": кап "bag".

6°. Suff. /-kÄy/ diminutives: балакай "dear little baby": бала "child, baby"; әткәй "daddy": әти "father"; әнкәй "mummy": әни "mother"; сеңелкәй "dear little sister": сеңел "younger sister".

7°. Suff. /-Äs/ diminutives: җиләс "small wind, breeze": җил "wind".

8°. Suff. /-dÄš/ beings of the same class or category (fellow-countryman, classmate, etc.): авылдаш "fellow-villager": авыл "village"; җикердәш "sympathizer": җикер "idea"; көрәштәш "fellow-fighter": көрәш "fight, struggle".

4.111. Indefinites are formed from the interrogative nouns by adding the particle /dEr/ (3.81), all inflectional suffixes preceding the particle: кемдер "whoever": кем "who" (cf. кемгәдер "to whomever"); нәрсәдер "something": нәрсә "what" (cf. нәрсәгәдер "to something").

4.12. Nouns from adjectives

Suff. /-lEk/ (4.11.4°) abstractions of qualities: кызыллык "redness": кызыл "red"; аклык "whiteness": ак "white"; матурлык "beauty": матур "beautiful"; яңалык "novelty": яңа "new"; эшсезлек "joblessness": эшсез "jobless".

4.121. Nouns from numeral adjectives

1°. Suff. /-lEk/ (4.11.4°) substantivized numerals (a one, a ten, etc.): берлек "unit, unity": бер "one"; икелек "a two": ике "two"; унлык "a ten": ун "ten".

2°. Suff. /-Äw/ collective nouns: берәү "one by himself": бер "one"; икәү "both": ике "two"; өчәү "three together": өч "three"; дүртәү "the four together": дүрт "four"; бишәү "the five together": биш "five".

4.13. Nouns from verbs

Two main types occur: 1. nouns which can be formed from any given verb, both from the positive and negative stem, and 2. nouns which are formed only from a limited number of verbs.

The former group of nouns, the so-called verbal nouns are, for obvious reasons, regarded as being part of the inflection of the verb (vide 2.35) and will not be discussed here. The nouns of the second category will be discussed infra.

1°. Suff. /-š/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant; the abstract idea of the action, person subject to the action concerned, etc.: ЧЫГЫШ "exit": ЧЫК- "to come out"; кереш "introduction": кер- "to enter"; килеш "arrival": кил- "to come"; белеш "acquaintance, friend": бел- "to know"; таныш "acquaintance, friend": тан- "to be acquainted".

2°. Suff. /-m/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant: агым "current": ак- "to flow"; киём "garment": ки- "to put on"; белём "knowledge": бел- "to know"; сөйлём "utterance, speech": сөйлә- "to talk".

3°. Suff. /-mÄ/ : бүлмә "room, partition in a house": бүл- "to divide, to partition"; оешма "organization": оеш- "to be organized"; тукума "textile": туку- "to weave"; белешмә "information": белеш- "to inquire"; берләшмә "union, unity": берләш- "to unite, to become united".

4°. Suff. /-k/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant: илэк "sieve": илә- "to sift"; тарак "comb": тара- "to comb".

5°. Suff. /-Äk/ : урак "sickle": ур- "to harvest"; торак "dwelling": тор- "to stay, to dwell"; кунак "guest": кун- "to spend a night".

6°. Suff. /-kÄ/ : тотка "handle": тот- "to hold".

7°. Suff. /-wEč/ after a stem-final vowel, suff. /-gEč/ and /-kEč/ after a stem-final consonant (vide 1.532.1°): каплавыч "lid": капла- "to cover"; янавыч "hone": яна- "to hone"; ургыч "mower": ур- "to mow"; ачыкч "key": ач- "to open".

8°. Suff. /-gÄk/ and /-kÄk/ vide 1.532.1° : төргәк "wrapping": төр- "to wrap"; ишкәк "oar": иш- "to row".

9°. Suff. /-gE/ and /-kE/ vide 1.532.1° : чалгы "scythe": чал- "to mow"; киерге "a frame for embroidering": киер- "to stretch out, to spread out"; оеткы "yeast": оет- "to ferment" (tr.).

10°. Suff. /-č/ with a union vowel /-E-/ after a stem-final consonant, added mostly (if not exclusively) to verb-stems with a final /n/, i. e., the suff. /-n-/ (4.351.1°): ышаныч "confidence": ышан- "to trust"; сөөнеч "joy": сөөн- "to rejoice"; үтенеч "application, petition": үтен- "to ask for, to beg, to request".

11°. Suff. /-mtÄ/ with a union vowel /-E-/ after a stem-final consonant; mostly results of actions: *өзөмтө* "excerpt": *өз-* "to tear off"; *кушымта* "addition": *куш-* "to add"; *сөзөмтө* "extract, conclusion": *сөз-* "to filter"; *сыгымта* "extract": *сык-* "to press".

4.14. Compound nouns

The compound nouns are formed by coordinate composition and subordinate composition.

4.141. Coordinate composition

Both components are nouns, including semi-repetitive words: *аш-су* "food, treat for a guest": *аш* "food" + *су* "water"; *савыт-саба* "dishes": *савыт* "container" + *саба* "vessel" < Mongolian; *тишек-тошук* "holes": *тишек* "hole" + *тошук* repetitive word without any meaning.

4.142. Subordinate composition

1°. Attributive compounds which consist of a noun modifying another noun: *төнъяк* "north": *төн* "night" + *як* "side"; *ашъяулык* "tablecloth": *аш* "food" + *яулык* "cover"; *ташбака* "turtle": *таш* "stone" + *бака* "frog".

2°. Objective compounds which consist of a noun (verbal noun, substantivized participle, etc.) which has a complement (usually direct object): *урынбасар* "deputy, vice, acting as or replacing someone": *урын* "place" + *басар* "one who presses": *бас-* "to press".

4.2. Adjectives

4.21. Adjectives from nouns

1°. Suff. /-gE/ and /-kE/ (1.532.1°) "pertaining or referring to, of the quality of": *көзгө* "autumnal": *көз* "autumn"; *кышкы* "wintry": *кыш* "winter"; *алгы* "frontal": *ал* "front side".

2°. Suff. /-lE/ "possessing or having something": *акыллы* "clever, intelligent": *акыл* "intellect"; *тозлы* "salty": *тоз* "salt"; *керле* "filthy": *кер* "filth"; *кара күзлө* "black-eyed": *кара күз* "black eyes".

3°. Suff. /-sEz/ caritative adjectives "not having, without" = Engl. "-less": *акылсыз* "unintelligent": *акыл* "intellect"; *башсыз* "headless": *баш* "head".

4°. Suff. /-čÄn/ "inclined to": эшчән "industrious": эш "work"; уйчан "pensive": уй "idea, thinking, thought".

5°. Suff. /-sEl/ "of the quality of": сусыл "juicy, watery": су "water"; җепсел "fibrous": җеп "fiber".

6°. Suff. /-ey/ [-ī] on substantives of Arabic origin: әдәби "literary": әдип "writer"; гыйльми "scientific": гыйлем "science".

4.22. Adjectives from pronouns

1°. Suff. /-kE/ added to the direct-object forms of personal pronouns, the resulting adjectives functioning as possessive pronouns and acting only as predicates of clauses: минеке "mine": мине "me"; синеке "thine": сине "thee"; аныкы "his, hers": аны "him, her"; безнеке "ours": безне "us"; сезнеке "yours": сезне "you"; аларныкы "theirs": аларны "them".

2°. Suff. /-dEy/, in orthography -ди, -дый, added to the stems of demonstrative pronouns: мондый "such one as this": бу "this", stem мон; андый "such one as that": ул "he", stem ан; шундый "such one as that": шул "that", stem шун; тегенди "such one as that": теге "that", stem теген.

4.23. Adjectives from adjectives

4.231. The comparative

Suff. /-rÄk/. The comparative denotes a quality stronger than that of another object. Only such adjectives form a comparative which denote qualities that can vary in strength.

1°. From adjectives: озынрак "longer": озын "long"; яктырак "brighter": якты "bright"; кызылрак "redder": кызыл "red"; аңлырак "more intelligent": аңлы "intelligent".

2°. From the past participle: укыганрак "more learned" ("one who has learned more, one who has read more"): укыган "one who has learned": укы- "to read".

4.232. The diminutive adjectives

The diminutive adjectives are formed mostly from adjectives denoting colors.

1°. Suff. /-lĭEm/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: күгелҗем "bluish": күк "blue"; каралҗым "blackish": кара "black".

2°. Suff. /-sEl/: аксыл "whitish": ак "white".

3°. Suff. /-sEW/: алсу "reddish": ал "red"; зәңгәрсү "bluish": зәңгәр "blue".

4.233. Adjectives from numerals

4.2331. Ordinals

Suff. /-nčE/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: беренче "first": бер "one"; икенче "second": ике "two"; өченче "third": өч "three"; унбишенче "fifteenth": унбиш "fifteen"; утызынчы "thirtieth": утыз "thirty"; егерме алтынчы "twenty-sixth": егерме алты "twenty-six".

4.2332. Approximatives

Suff. /-lÄp/¹ "approximately so-and-so many, about": унлап "approximately ten": ун "ten"; утызлап "about thirty": утыз "thirty"; утызлап китап "approximately thirty books"; йөзләп "approximately one hundred": йөз "hundred"; йөзләп кеше "approximately one hundred people".

4.24. Adjectives from verbs

1°. Suff. /-nkE/² with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: басынкы "modest, peaceful" originally "trampled on": бас- "to trample"; күтәрәнке "elevated": күтәр- "to lift, to raise".

2°. /-gEn/ and /-kEn/ (1.532.1°): азгын "immoral": аз- "to be immoral"; үткен "sharp": үт- "to penetrate, to get through".

3°. Suff. /-gEr/ and /-kEr/: сизгәр "perceptive": сиз- "to feel"; алгыр "inventive": ал- "to take, to get"; үткәр "sharp": үт- "to penetrate, to get through".

4°. Suff. /-gÄk/: тайгак "smooth": тай- "to slip on"; тузгак "dishevelled, tousled": туз- "to become dishevelled".

5°. Suff. /-Äk/: куркак "timid, cowardly": курк- "to be afraid".

6°. Suff. /-k/: уйнак "playful": уйна- "to play"; бозык "damaged": боз- "to damage"; артык "superfluous": арт- "to increase"; хыйнак "accurate": хыйна- "to collect, to gather".

7°. Suff. /-čÄk/: иренчәк "lazy": ирен- "to be lazy".

8°. Suff. /-čEk/: кыланчык "coquettish": кылан- "to behave in an unnatural manner"; бөйләнчәк "captious, fault-finding": бөйлән- "to try to find somebody's faults".

9°. Suff. /-l/: кызыл "red": кыз- "to become red-hot".

10°. Suff. /-č/ with the union vowel /-E-/: КЫЗГАНЫЧ "pitiful, unhappy, miserable": КЫЗГАН- "to pity"; КУРКЫНЫЧ "dangerous": КУРКЫН- "to be feared".

11°. Suff. /-dEk/: ТАШЛАНДЫК "being in a stage of decay, neglected": ТАШЛАН- "to be thrown away".

12°. Suff. /-gEl/ of diminutive color-adjectives: КЫЗГЫЛТ "reddish": КЫЗ- "to become red-hot", cf. КЫЗЫЛ "red" and analogous forms: СОРГЫЛТ "greyish": СОРЫ "grey" (there is no verb-stem cop-).

4.25. Adjectives from adverbs

Suff. /-gE/ added to the pure-relational form with the suffix /-dÄ/ which is taken by some adverbs (vide 3.51.2°) and to the same form of substantives (vide 2.14.5°): БИРЕДӘГЕ "one who is here": БИРЕДӘ "here": БИРЕ "hither"; КҮРШЕДӘГЕ "neighboring, which is near by": КҮРШЕДӘ "in the vicinity": КҮРШЕ "neighbor"; ЕРАКТАГЫ "distant, remote": ЕРАКТА "in the distance": ЕРАК "distant"; ЧИТ ИЛДӘГЕ "foreign": ЧИТ ИЛДӘ "in a foreign country".

4.26. Compound adjectives

4.261. Coordinate composition

The coordinate compounds include 1. simple reduplications; 2. combinations with rhyming words; 3. numeral compounds; and 4. compound numerals.

4.2611. Simple reduplications: ОЗЫН-ОЗЫН "long-long"; КЕЧЕ-КЕЧЕ "small-small" = "tiny little".

4.2612. Combinations with rhyming words which function mostly as adverbs: АЗ-МАЗ "little-by-little"; АРКЫЛЫ-ТОРКЫЛЫ "crosswise".

4.2613. Numeral compounds which consist of numbers belonging to the same decimal position: БЕР-ИКЕ "one-two", i. e., "one or two" or "some", "several"; ЕГЕРМЕ-УТЫЗ "thirty-forty", i. e., "thirty or forty", "between thirty and forty".

4.2614. Compound numerals

The numbers from 11 to 19, from 21 to 29, from 31 to 39, etc. are formed by adding the cardinal numbers 1, 2, 3, etc. to the numerals 10, 20, 30, respectively. In other words, the smaller number is added to the greater number:

11. унбер /un-ber/	21. егерме бер /yegerme-ber/
12. унике /un-ike/	32. утыз ике /utiz-ike/
13. унөч /un-öč/	43. кырк өч /kirk-öč/
14. ундүрт /un-dürt/	54. илле дүрт /ille-dürt/
15. унбиш /un-biš/	65. алтмыш биш /altmish-biš/
16. уналты /un-altı/	76. житмеш алты /jitmesh-altı/
17. унжиде /un-jide/	87. сиксэн жиде /siksän-jide/
18. унсигез /un-sigez/	98. туксан сигез /tuksan-sigez/
19. унтугыз /un-tugiz/	99. туксан тугыз /tuksan-tugiz/

The hundreds: 100. йөз /yöz/; 200. ике йөз /ike-yöz/; 300. өч йөз /öč-yöz/, etc.

The thousands: 1000. бер мең /ber-meñ/; 2000. ике мең /ike-meñ/; 5000. биш мең /bish-meñ/, etc.

Only the last numeral in a compound takes the inflectional and other suffixes: ике йөз уналты 216; ике йөз уналтының "of 216"; йөз егерме биш 125; йөз егерме бишнең "of 125"; йөз егерме бишкә "to 125", etc.

According to the rules of the official orthography, the numerals 11-19 are written together: унбиш /un-biš/ "fifteen", but the numbers 21-29, 31-39, 41-49, etc. are written separately: егерме бер /yegerme-ber/ "twenty-one".

The numerals denoting the numbers of hundreds and thousands are also written separately: ике йөз /ike-yöz/ "two hundred"; өч мең /öč-meñ/ "three thousand".

4.262. Subordinate composition

1°. Adjective + adjective, the first adjective functioning as an attribute: кые кызыл "dark-red" (lit.: "thick-red").

2°. Adjective + adjective from a noun, the first adjective functioning as an attribute: озын гөмерле "long-living" ("having a long life"); ак сакаллы "white-bearded": ак "white", сакал "beard"; кара күзле "black-eyed": кара "black", күз "eye".

3°. Numeral adjective + adjective: дүрт аяклы "four-legged": дүрт "four", аяклы "having legs"; өчпочмаклы "triangular": өч "three" + почмак "angle, corner".

4.3. Verbs

4.31. Verbs from nouns

1°. Suff. /-lÄ-/: эшлө- "to work": эш "work"; аңла- "to understand": аң "intellect"; җырла- "to sing": җыр "song".

2°. Suff. /-Ä-/: аша- "to eat": аш "food"; яшө-/yäšä-/ "to live": яшь /yäš/ "age"; сана- "to count": сан "number"; кана- "to bleed": кан "blood".

3°. Suff. /-gÄr-/ and /-kÄr-/ (1.532.1°): сугар- "to water": су "water"; җилгәр- "to fan, to ventilate, to winnow": җил "wind"; башкар- "to begin": баш "head, beginning".

4°. Suff. /-k-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: юлык- "to meet": юл "road, way".

4.32. Verbs from adjectives

1°. Suff. /-lÄ-/ (tr.) vide 4.31.1°: акла- "to make white, to whitewash": ак "white".

2°. Suff. /-Är-/ (intr.): күгәр- "to become blue": күк "blue".

3°. Suff. /-r-/ (intr.): кыскар- "to become short": кыска "short"; яхшыр- "to become good, to improve": яхшы "good".

4°. Suff. /-Äy-/ (intr.): күбәй- "to increase in number, to become numerous": күп "many"; киңәй- "to become wide, to widen": киң "wide"; азай- "to decrease in number, to become less numerous": аз "few".

5°. Suff. /-k-/ vide 4.31.4°: савык- "to recover, to regain the health": сая "healthy"; саяк- "to become shallow": сая "shallow".

4.321. Verbs from numeral adjectives

1°. Suff. /-lÄ-/ (tr.) vide 4.32.1°: дүртлө- "to make four-fold": дүрт "four".

2°. Suff. /-k-/ (intr.) vide 4.32.5°: берек- "to unite" ("to become one"): бер "one".

4.33. Verbs from adverbs

1°. Suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°: татарчалаштыр- "to translate into Tatar": татарча "in Tatar" + /-lÄ-/ + /-štEr-/ (4.354.2°).

2°. Suff. /-Äy-/ (intr.) vide 4.32.4°: шөбәй- "to become stronger, to become quicker": шөп "quickly".

4.34. Verbs from interjectional particles

1°. Suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°: безлә- "to hum": без imitation of the sound of humming.

2°. Suff. /-dÄ-/: кыштырда- "to rustle": кыштыр imitation of the sound of rustling; кетердә- "to rustle slightly": кетер-кетер imitation of rustling.

3°. Suff. /-EldÄ-/: безелдә- "to hum": без imitation of the sound of humming.

4.35. Verbs from verbs

Verbs from verbs include the passive, reflexive, reciprocal, factitive, and frequentative verbs. These verbs are formed from all primary verb-stems and occupy, in the system of Tatar language, a place similar to the voices in the Indo-European languages.

All passive, reflexive, reciprocal, factitive, and frequentative verbs have both the positive and negative stem.

4.351. The passive and reflexive verbs

1°. Suff. /-n-/.

A. Passive ("to be taken") when added to stems terminating in /lÄ/ and /l/ (in the latter case the union vowel /-E-/ appears):

ал-	"to take"	-	алын-	"to be taken"
сукала-	"to plough"	-	сукалан-	"to be ploughed"
эшлә-	"to make"	-	эшлән-	"to be made"
башла-	"to begin"	-	башлан-	"to be begun"

B. Reflexive ("to dress oneself") when added to stems other than those mentioned under A, with the union vowel /-E-/ appearing after a stem-final consonant or after a semi-vowel:

бизә-	"to adorn"	-	бизән-	"to adorn oneself"
тот-	"to hold"	-	тотын-	"to hold on"
ки- /key-/	"to dress"	-	киен	"to dress"
ю-	"to wash"	-	юын	"to wash"

2°. Suff. /-l-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant or semi-vowel, the thus formed stem being always a passive verb:

яз-	"to write"	-	языл-	"to be written"
ю-	"to wash"	-	юыл-	"to be washed"
яса-	"to make"	-	ясал-	"to be made"
сат-	"to sell"	-	сатыл-	"to be sold"

4.352. The reciprocal verbs

Suff. /-ш-/ with the union vowel /-Е-/ after a stem-final consonant or semi-vowel, the thus formed verb indicating that the action is performed mutually ("to see each other") or together as a form of co-operation ("to do something together"):

сөйлә-	"to talk"	-	сөйләш-	"to converse"
яса-	"to make"	-	ясаш-	"to assist in making"
сук-	"to beat"	-	сугыш-	"to beat each other, to fight"
җый-	"to collect"	-	җыеш-	"to assist in collecting"

4.353. The factitive verbs

The factitive verbs indicate the making someone perform an action or the making someone become something. If formed from an intransitive verb, the factitive verb is simply a transitive verb. If formed from a transitive verb, the factitive verb is a real factitive verb ("to order to do, to make do").

1°. Suff. /-т-/ added to stems of two or more syllables and terminating in /r, y, k/ or a vowel:

аша-	"to eat"	-	ашат-	"to make eat, to feed"
сөйлә-	"to speak"	-	сөйләт-	"to make or let speak"
кызар-	"to become red"	-	кызарт-	"to make red"
курк-	"to be afraid"	-	куркыт-	"to frighten"

2°. Suff. /-р-/ with the union vowel /-Е-/ after a consonant, added to some stems with a final /t, җ, ш/:

бет-	"to go to an end"	-	бетер-	"to finish"
күч-	"to trans- hume"	-	күчер-	"to transfer to another place"
пеш-	"to cook" (intr.)	-	пешер-	"to cook" (tr.)

3°. Suff. /-Är-/ added to some stems with a final consonant:

чык-	"to come out"-	чыгар-	"to let out"
куп-	"to fall out" -	кубар-	"to tear off"
кайт-	"to return" (intr.)	кайтар-	"to return someone"

4°. Suff. /-dEr-/ and /-tEr-/ (1.532.1°) added to some stems of one syllable terminating in /w, y, r, l, z, n/:

яз-	"to write"	-	яздыр-	"to make write"
сал-	"to put"	-	салдыр-	"to make put"
ур-	"to harvest"	-	урдыр-	"to make harvest"
ян-	"to burn"	-	яндыр-	"to make burn"
ку-	"to chase"	-	кудыр-	"to make chase, pursue"
ки-	"to dress oneself"	-	кидер-	"to make dress"

5°. Suff. /-gEz-/ and /-kEz-/ (1.532.1°) added to some stems with a final /r/ or /t/:

тор-	"to stand up" -	торгыз-	"to make stand up"
ят-	"to lie down" -	яткыз-	"to make lie down"
жит-	"to reach" -	житкез-	"to make reach"

6°. Suff. /-gEr-/ and /-kEr-/ (1.532.1°) added to some stems with a final /t/:

ЯТ-	"to lie down" -	ЯТКЫР-	"to make lie down"
ЖИТ-	"to reach" -	ЖИТКЕР-	"to make reach"

7°. Suff. /-kÄz-/ or /-kÄr-/: үткәз- or үткәр- "to see off":
 үт- "to pass".

8°. Suff. /-sÄt-/ added to the stem /kür-/ "to see": күр- "to see" - күрсәт- "to make see, to show".

9°. Suff. /-z-/: имез- "to feed the breast to a child": им- "to suck".

10°. Suff. /-dÄr-/: аудар- "to upset, to make fall down": ай- "to fall down".

4.3531. Combinations of factitive suffixes

A factitive verb-stem may be joined by another factitive suffix. Thus combinations of factitive suffixes appear. Such verbs have the meaning of making someone make someone do something (e. g., X makes Y make Z do something).

The suffixes of the secondary factitive stem are:

1°. /-t-/ added to the factitive stems formed with /-dEr-/:
 белдерт- "to let [someone] make [someone] know" (or "to make someone inform someone"): белдер- "to make know": бел- "to know".

2°. /-dEr-/ added to the factitive stems formed with /-t-/ or /-z-/: ашаттыр- "to make feed": ашат- "to feed": аша- "to eat"; имездер- "to make feed the breast to a child": имез- "to feed the breast": им- "to suck".

4.354. The frequentative verbs

The frequentative verbs denote actions which are performed often, systematically, or from time to time, periodically.

1°. Suff. /-gÄlÄ-/ and /-kÄlÄ-/ (1.532.1°) added to stems with a final consonant (including /w, y/):

ЯЗ-	"to write" -	ЯЗГАЛА-	"to write from time to time"
КИЛ-	"to come" -	КИЛГӘЛӘ-	"to come visiting from time to time"
АШАТ-	"to feed" -	АШАТКАЛА-	"to feed from time to time"
КУ-	"to chase" -	КУГАЛА-	"to chase from time to time"

2°. Suff. /-štEr-/ added to stems with a final vowel: ясаштыр- "to make from time to time": яса- "to make".

3°. Combined suff. /-gÄlÄ-/ + /-štEr-/ or the reverse combination: язгалаштыр- "to write once in a while": яз- "to write"; ясаштыргала- "to do once in a time": яса- "to do, make".

4.36. Compound verbs

The only type occurring is the subordinate type.

4.361. Subordinate composition

The subordinate compounds are verbal phrases. They consist of a verb inflected normally and preceded by a noun functioning as complement or by an adverbial expression.

4.3611. Noun as a complement

1°. As equational complement with the verb /bul-/ "to be, to become": кабул булды "he accepted": кабул "acception" + булды "he became"; һәлак булды "he perished": һәлак "destruction"; гашыйк бул- "to fall in love": гашыйк "amorous"; колак бул- "to listen attentively" (lit.: "to become ears").

2°. As direct object with the verb /it-/ or /kıl-/ "to do, to make": ярдәм итте "he helped": ярдәм "help"; хөрмәт итте "he esteemed, respected": хөрмәт "esteem, respect"; фида кылды "he sacrificed himself": фида "sacrifice".

3°. As direct object with some other verbs: ант эч- "to make an oath": ант "oath" + эч- "to drink"; сүз бир- "to promise": сүз "word" + бир- "to give".

4.3612. Gerund + verb: алып китте "he carried away": алып "taking" + китте "he went"; алып килде "he brought": алып "taking" + килде "he came"; очып чыкты "he flew out": очып "flying" + чыкты "came out".

4.36121. The following types of gerund compounds are of particular importance:

1°. Verbs functioning as auxiliary verbs with gerunds: сьер сөзеп жиберде "the cow butted": сөз- "to butt", жиберде "released" (lit.: "released butting"); уңыш өлгөрөп килә "the crops are ripening" (lit.: "come ripening"); самолёт очып килә "an airplane is flying" (lit.: "comes flying").

2°. The verbs кил- "to come", бар- "to walk", тор- "to stand", and ят- "to lie down" with the gerund in /-p/ and /-Ä/: эш бетеп килә "the work is ending" (lit.: "comes terminating"); яхшыра бара "he is improving" (lit.: "he walks improving").

3°. The verbs бет- "to end" (intr.), бетер- "to end" (tr.), чык- "to come out", чыгар- "to make come out" with the gerund in /-p/ denote actions completely finished: яңгырдан бетенләй чыланып беттем "I became absolutely wet from the rain" (lit. : "I finished becoming completely wet"); барлык китапларны укып бердем "I have read all the books" (lit. : "I gave reading all the books").

4°. The verbs жибер- "to release, to send", башла- "to start, to begin", and кит- "to go away" with the gerund in /-p/ denote intensive actions: яраланган аю акырып жиберде дә егылды "the wounded bear roared and fell down" (lit. : "sent roaring"); диңгез бик каты котырынып китте "the sea became very stormy" (lit. : "the sea went storming very hard").

5°. The verb ал- "to take" with the gerund in /-p/ denotes an action performed in a short time: тагын берәз эшләп алырга кирәк "it is necessary to work a little again" (lit. : "there is the necessity for taking working again a little bit").

6°. The verbs жит- "to reach" and житкер- "to make reach" with the gerund in /-p/ denote the reaching of the destination: ишеккә хәтле йөгереп житте "he ran to the door" (lit. : "he arrived running at the door").

7°. The verb туй- "to be satiated, satisfied" with the gerund in /-p/ denotes the performance of an action to the full satisfaction: без инде йоклап туйдык "we have already slept enough" (lit. : "we have already been satisfied sleeping").

8°. The verbs кит- "to go away" and куй- "to cast, to put" with the gerund in /-p/ denote actions performed quickly at once: егылып китте "he fell down" (lit. : "went falling"); көлеп куйды "he smiled" (lit. : "he cast smiling").

9°. The verb житкermә- "not to make reach" with the gerund in /-p/ denotes incomplete achievement of an action: үтеп житкermәде "he has not fulfilled" (lit. : "he has not made reach going through"); бая биреп житкermәде "he has undervalued" (lit. : "he has not made reach giving the price").

10°. The verb яз- "to forfeit, to be deprived of" with the first present gerund in /-Ä, -y/ denotes actions which are almost performed: егыла яздым "I have almost fallen down" (lit. : "I was deprived of falling down").

4.37. Compound tenses

The compound tenses consist of a form of an auxiliary verb preceded by a form of the main verb. The latter is either a finite form, a verbal noun, a participle, or a gerund.

4.371. The conditional + auxiliary verb

The conditional with the suff. /-sÄ/ (2.342) with the past tense of the auxiliary verb /i-/ "to be" denotes an action which would have led to the result desired if it had taken place ("if had done something"). The personal endings are added either to the suffix of the conditional or to the verb-form /ide/:

Singular

Plural

1st p.	-сәм иде or -сә идем	-сәк иде or -сә идек
2nd p.	-сәң иде or -сә идең	-сәгез иде or -сә идегез
3rd p.	-сә иде	-сәләр иде or -сә иделәр

Examples: без булса идек, бу хәл килеп чыкмаган булып иде "if we had been there it would not have happened"; күгәрченнәр күк гөрләшеп торсаң иде дөньяда! "if [one] lived in the world, cooing like doves!"

4.372. The imperative + auxiliary verb

The imperative of the third person (vide 2.343.3°) with the past tense /ide/ denotes the desirability of an action: театрга барсын иде "he should go to the theater!" or "it would be fine if he went to the theater!"

4.373. Participle compounds

The participle compounds include compounds with the defective verb /bar/ "is" (vide 2.382) and the verb /i-/ "to be", or any "normally" inflected verb + /i-/ "to be".

4.3731. The participle /bar/: бар иде "he was"; бар икән "he was".

4.3732. The first future participle

The first future participle (vide 2.363) + иде denotes the intention in the past to perform an action in the future: язачак иде "he was to read" = "he intended to read".

4.3733. The participle of necessity

The participle of necessity + иде has almost the same meaning as 4.3732: хат язасы идем "I intended to write a letter"; бүген кинога барасы иде "it would be fine to go to movies today" (lit.: "today to movies to go was").

4.3734. The second future participle

The second future participle (2.364) + иде: адресын белсәм, хат язар идем "if I knew his address I would write [him] a letter" (an action which might or would occur in the future).

4.37341. The pure-relational form with the suffix /-gÄ/ (2.1413) of the second future participle + иде: бүген кинога барырга иде "it would be fine to go to movies today".

4.3735. The past participle

The past participle + иде: мин аңа язган идем, ләкин җавап алмадым "I had written to him but I did not receive an answer" (an action which had taken place in the past but did not bring any results); җирне аз-маз тырмалап, чөчкән идем, урган идем "I, ploughing the soil little-by-little, sowed, harvested" (an action which occurred periodically in the past but with no sizable effect).

4.37351. The past participle + булыр + иде: рөхсәт итсәләр, язган булыр идем "I would have written if they had permitted" (lit.: "if they had made a permission I was one who will become one who has written") (an action which would have occurred if . . .).

4.3736. The verbal noun with the suff. /-mÄkčE/

This verbal noun + иде denotes actions which the actor intended in the past to perform at that time, i.e., also in the past: мин аңа язмакчы идем "I intended to write him a letter".

4.374. Gerund compounds

1°. The first present gerund, originally a participle (2.362, 2.371), + иде denotes an action which began before another past action or which occurred repeatedly in the past: без килгәндә, ул доклад ясый иде "when we came he was [already] making a report"; ул безгә әкиятләр сөйли иде "he used to tell us stories".

2°. The first present gerund + торган (тор- "to stand") + иде denotes actions which occurred in the past systematically: әби безгә кичләрен әкиятләр сөйли торган иде "grandma used to tell us stories in the evenings".

3°. The first present gerund of a frequentative verb + иде denotes an action which repeatedly occurred in the past: җәйләрен мин авылга кайткалый (or кайтыштыра) идем "in summer I used to return to the village".

4.4. Adverbs

Adverbs are formed from nouns, pronouns, adjectives, participles, and adverbs.

The basic forms of many nouns and adjectives have become adverbs: бүгөн "today": бу "this" + көн "day"; яхшы укый "he reads well": яхшы "good", cf. яхшы китап "a good book".

4.41. The pure-relational forms of some nouns and pronouns function as adverbs: башта "at the beginning, initially": баш "head"; арттан "from behind": арт "rear"; һәрҗирдә "everywhere": һәр "every" + җир "place" + -дә "in, at"; сукуырлыктан "blindly": сукуырлык "blindness" + -тан "from"; нигә "what for": ни "what"; монда "here": бу "this"; шунда "there": шул "that"; анда "there": ул "that"; тегендә "there": теге "that"; шушында "exactly here": шушы "this"; моннан "from here": бу "this".

4.42. Special suffixes are added to stems to form adverbs.

4.421. Adverbs of manner (how?)

4.4211. Suff. /-ĉÄ/; adverbs of manner and measure:

1°. From nouns: татарча "in Tatar": татар "Tatar"; галимнәрчә "in a learned manner": галимнәр "savants, scholars"; кешечә "in a human manner": кеше "person"; иптәшләрчә "in a comradely way": иптәшләр "comrades"; төлкечә "in a foxy way": төлке "fox".

2°. From pronouns (partly demonstrative adverbs): минемчә "in my way": минем "of me": мин "I"; безнеңчә "in our way" (or "like we"): безнең "of us": без "we"; анча "so much": ан stem of the obl. forms of ул "that"; монча "this much": бу "this"; шунча "that much": шул "that".

3°. From adjectives: озынча "lengthwise": озын "long".

4°. From substantivized numeral adjectives: уннарча "by the tens": уннар "tens": ун "ten"; йөzlәрчә "by the hundreds": йөzlәр "hundreds": йөз "hundred".

5°. From participles: язганча "according to what has been written": язган past part.: яз- "to write"; мин сез әйткәнчә эшләрмен "I shall do as you say" (or "according to what you [will have] said").

6°. From adverbs: югарыгача "as above": югарыга "above".

4.4212. Suff. /-dÄy/ and /-dEy/ (vide 4.22.2°); adverbs of manner:

1°. From nouns: уктай оча "he flies like an arrow"; кешедәй "in a human way"; аюдай "in a bear-like manner": аю "bear"; күл зур көзгедәй ялтырап ята "the lake sparkles (lit.: "lies sparkling") like a large mirror": көзге "mirror".

2°. From adjectives: язгыдай "in a spring-like manner": язгы "springly": яз "spring"; кышкыдай "in a winter-like manner": кышкы "wintry": кыш "winter".

3°. From numeral adjectives: бердәй "similarly": бер "one".

4°. From participles: белердәй "as if he knows": белер : бел- "to know"; күрмәстәй "as if he did not see": күрмәс : күр- "to see"; күргәндәй "as if he had seen": күргән : күр- "to see".

4.4213. Suff. /-lÄy/ or /-lEy/; adverbs of manner, both forms being in origin present gerunds of verbs from nouns (suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°), the verbs in question not occurring in Tatar:

1°. From nouns: орлыклай "in an embryonic stage": орлык "embryo"; кайтышлый керермен "I shall come on my way back": кайтыш "the act of returning"; барышлый "on the way": барыш "the going".

2°. From pronouns (demonstrative adverbs): болай "so, in this manner": бу "this"; шулай "in that way": шул "that"; тегеләй "in that manner": теге "that".

3°. From adjectives: корылай "dryly": коры "dry"; тереләй "alive": тере "live"; чили "in a raw stage": чи "raw"; беренчеләй күрдем "I saw for the first time": беренче "first"; икенчеләй "secondly": икенче "second"; өченчеләй "thirdly, in the third place": өченче "third".

4.4214. Suff. /-lÄp/³:

1°. From nouns: сәгатьләп "hourly, every hour": сәгать "hour"; атналап "weekly, by the weeks": атна "week"; стаканлап "glasswise, by the glasses": стакан "glass"; икәүләп "two together": икәү "two together" (cf. икәүләп килделәр "they came two together"); өчәүләп "three together": өчәү "three together".

2°. From numeral adverbs: берәрләп "by the ones", identical in meaning with берәр "by the ones"; икешәрләп "by the twos", identical in meaning with икешәр "by the twos".

4.4215. Suff. /-lÄtÄ/, this form being, in origin, the first gerund (suff. /-Ä/) of the causative verb (suff. /-t-/) from the verb with the suff. /-lÄ-/ from nouns:

1°. From nouns: акчалата "in cash": акча "money";
икмекләтә бирде "he gave [it] in kind" (lit. : "he gave in the way of bread").

2°. From adjectives: чиләтә "wet, in a wet condition" (e. g. ,
утын чиләтә өелде "the fire wood was piled up while wet" (lit. :
"wetly"); икеләтә "twice as much, doubly": ике "two"; бишләтә
"five times more": биш "five"; унлата "ten times more": ун
"ten".

4.4216. Suff. /-šÄr/, distributive adverbs ("by what amounts?")
from the numeral adjectives ике "two", алты "six", сиксән
"eighty", туксан "ninety", the loan-words миллион "one million"
and миллиард "one milliard" (= one billion in American), and also
from the nouns ярты "half" and чирәк "quarter": икешәр "by the
twos"; алтышар "by the sixes"; сиксәншәр "by the eighties";
туксаншар "by the nineties"; миллионшар "by the millions";
миллиардшар "by the milliards (billions)"; яртышар "by the halves";
чирәкшәр "by the quarters".

4.4217. Suff. /-Är/, distributive adverbs from all the other
numeral adjectives with a stem-final consonant: берәр "by the ones":
бер "one"; өчәр "by the threes": өч "three"; унар "by the tens":
ун "ten".

4.422. Interrogative adverbs

1°. Suff. /-šEk/: ничек "how": ни "what".

2°. Suff. /-k/: ник "why": ни "what".

3°. Suff. /-šÄn/: кайчан "when": кай "what kind of".

4.423. Adverbs of time

Suff. /-En/ (when?): кышын "in winter": кыш "winter"; язын
"in spring": яз "spring"; җәйләрен "in the summers": җәйләр
"summers"; көнөн "on day": көн "day"; төнен "at night": төн
"night".

4.43. Compound adverbs

Compound adverbs are either coordinate or subordinate.

4.431. Coordinate composition

1°. Combinations of words not used separately, the second element often being a rhyming or semi-rhyming word: әпән-төпән "stumbling, somehow", әпән and төпән not being used separately; берәм-берәм "separately", берәм not being used: бер "one".

2°. Combinations of words used also separately: ары-бире "to and back": ары "in that direction" + бире "hither"; көнән-төнән "day and night": көнән "on day" + төнән "at night".

4.432. Subordinate composition

This includes such types as көннәрдә беркөн "once" (lit.: "one day among days"); яңабаштан "anew": яңа "new" + баштан "from the beginning"; беравыздан "univocally, unanimously" (lit.: "from one mouth"): бер "one" + авыздан "from the mouth".

4.44. Comparison of adverbs

Only such adverbs occur in a comparative form which denote qualities that can vary in degrees.

4.441. Suff. /-rÄk/ (vide 4.231): тизрәк "quicker, faster": тиз "fast, quickly"; арырак "more in that direction, further on in that direction": ары "thither"; бирерәк кил "come nearer!": бире "hither, in this direction"; миндәрәк "closer to me": миндә "at me": мин "I".

Notes

1. Historically seen, this is a gerund in /-p/ (2.372) of verbs in /-lÄ-/ (4.31.1°) from numerals (cf. 4.321.1°).

2. The suffix is actually /-kE/ added to /-n-/ of reflexive verbs (cf. 4.351.B).

3. This adverb is in origin the second present gerund (with the suff. /-p/) of a verb from noun (with the suff. /-lÄ-/). This adverb is the only existing form of the verbs in question.

5. PHRASE-STRUCTURE

5.0. A phrase is a combination of words which is part of a clause and functions as a given word-category. This means that any arbitrarily chosen group of words in a clause is not a phrase. Thus, in the clause /ul bezne öygä alıp kerde/ "he led us into the house" the words /bezne öygä/ "us into the house" or /ul bezne/ "he us" are not phrases, whereas /alıp kerde/ "led" (lit. : "taking entered") or /bezne alıp kerde/ "led us" or /öygä alıp kerde/ "led into the house" are phrases.

The head of a phrase may be a single word or another phrase.

5.01. Universal phrase-types are those which occur with words of all categories.

There are two types of phrases: coordinate and contrastive.

5.011. Coordinate phrases have two or more heads of like function which are either single words, compound words or even phrases.

Suffixes are normally added to each head of the phrase separately: /awilda häm šähärdä/ "in the village and in the city" (мин авылда һәм шәһәрдә яшәдем "I lived in the village and in the city"); /alnı, artnı, uqnı, sulnı/ "the frontside, the rear, the right, [and] the left" (алны, артны, уңны, сулны белмичә утын кисә "he cuts wood, not noticing the front side, the rear, the right [and/or] left", i. e. , not paying attention to which is what); /äxmätne, nayelne, saneyäne/ "Ahmat, Nayil, [and] Saniyā" (бакчада әхмәтне, Наилне, Санияне очраттык "we met in the garden Ahmat, Nayil, and Saniya"; /eštä dä köräštä dä/ "in work and in struggle" (без эштә дә, көрәштә дә, дөртлеләрдән дөртләрәк "we [are] more enthusiastic than the enthusiasts [both] in work and in struggle"; /urmanda, kirda, bolında/ "in the forest, in the field, in the meadow" (шундый көнне урманда, кырда, болында йөрүе үзенә бер төрлө рәхәтлек бирә "on such a day [it] gives one a particular pleasure to walk in the forest, in the field, in the meadow").

Postpositions are also added to each head separately: /ay belän, nur belän/ "with the moon, with the light" (дулкыннар уйныйлар ай белән, нур белән "the waves are playing with the moon, with the light").

5.0111. Coordinate phrases may occur with a conjunction or without conjunction.

5.01111. Coordinate phrases with conjunction

1°. With one conjunction which precedes the last head, the conjunction being /häm/ "and": /yaktılık häm jililik/ "light and warmth" (кояш җиргә яктылык һәм җылылык бирә "the sun gives the earth light and warmth"); /yaktırta häm jılıta/ "illuminates and warms up" (кояш яктырта һәм җылыта "the sun illuminates and warms up"); /at häm siyir/ "the horse and the cow" (ат һәм сьер бик файдалы хайваннар "the horse and the cow are very useful animals"); /imän, kayın, usak, čirši, narat häm başka agačlar/ "the oak, the birch, the aspen, the fir, the pine, and other trees" (безнең урманнарда имән, каен, усак, чыршы, нарат һәм башка ағачлар үсәләр "in our forests [there] grow the oak, the birch, etc."); /ura, suga häm jilgärä/ "mows, threshes, and winnows" (комбайн ашлыкны ура, суга һәм җилгәрә "the combine [i. e., a harvesting machine] mows, threshes, and winnows the corn"); /salkınça häm yağırılı/ "cool and rainy" (көн салкынча һәм яңгырлы "the day is cool and rainy").

2°. With more than one conjunction

A. Particle /dä/ placed after every head: /šähärdä dä, awıl da/ "in the city and in the village" (шәһәрдә дә, авылда да тормыш күңеллеләнде "living both in the city and in village was pleasant"); /narat ta, kayın da, imän dä/ "pines, and birches, and oaks" (безнең урманнарда нарат та, каен да, имән дә үсә "in our forests [there] grow pines and birches and oaks").

B. Conjunctions /yä/ "either" before the first head, /yäki/ "or" before the second head, and /yäsä/ "or" before the last head: /yä kino, yäki spektakl, yäsä jüyiliş/ "either movies or a stage play or a meeting" (завод клубында һәр көн я кино, яки спектакль, яйсә җыелыш була "at the factory club [there] is everyday either a motion picture or a stage play or a meeting").

C. The conjunction /ney/ preceding each head "neither . . . nor": ни арба, ни чана "neither carriage nor sled" (is said about the poor condition of roads in early spring or fall); ни Аллага, ни муллага "neither to God, nor to mollah" (i. e., of no use to anybody); ни миңа, ни сиңа "neither to me, nor to thee"; бу чәчәкнең ни төсө матур түгел, ни исе юк "neither has this flower a beautiful color, nor does it have any smell".

5.01112. Coordinate phrases without conjunction

Coordinate phrases without conjunction consist of two or more heads juxtaposed: /alnī, artnī, ugnī, sulnī belmeyčā/ "not knowing (i. e., not paying attention to) the frontside, the rear, the right, the left"; безнең армиябез, батыр очучыларыбыз, көчле флотыбыз ватаныбызны дошманнардан саклый "our army, our valiant fliers, our strong fleet protect our homeland from the enemies"; /urmanda, kīrda, bolīnda/ "in the forest, in the field, in the meadow" (шундый көнне урманда, кырда, болында йөрүе үзенә бер төрле рәхмәтлек бирә "it gives one [lit.: to oneself] a unique pleasure to walk on such a day in the forest, in the field, in the meadow"); якындагына таулар; урманнар, болыннар яшәреп күренәләр "nearby only mountains, forests, meadows are seen" (lit.: "are seen being green"); ак чәчле, ягымлы йөзле, мөлаем күзле бу бабай безнең белән сөйләшеп утырырга бик ярата иде "this white-haired, friendly-faced, gentle-eyed grandfather liked very much to sit and converse with us"; авыл советы, колхоз идарәсе, клуб, мәктәп—һәммәсе дә авылның иң матур бер җиренә урнашканнар "the village soviet, the collective-farm office, the club, the school, all of them were located in the most beautiful place of the village"; бу тауларның өсләрендә, тирән чокырларда, тау араларында нинди генә ағачлар, нинди генә җимешләр, нинди генә үсемлекләр үсмиләр "what kind of trees, what kinds of fruit, what kinds of plants are (lit.: "are not") growing on the tops of these mountains, in the deep depressions, in the spaces between the mountains!"

5.012. Contrastive phrases

Contrastive phrases consist of a head and elements which contrast it with other features of the context.

There are the following particular cases: with contrastive conjunctions and without conjunctions.

5.0121. With contrastive conjunctions

1°. Conjunction /läkin/ "but": /salkīnča läkin matur/ "cool but nice" (көн салкынча, ләкин матур "the day [is] cool but nice").

2°. Conjunction /ä/ "but": урак белән уралар, ә чалгы белән чабалар "[one] harvests with a sickle but mows with a scythe".

3°. Conjunction /bälkey/ "but, on the contrary": яңгыр туктамады, бәлки көчәйде "the rain has not stopped, but it has even increased".

4°. Conjunction /xäl-bu-key/ "but the point is that". МИНЕМ өчен жайлы имеш, хэлбуки минем өчен бердә жайлы түгел "it is allegedly (имеш) for my convenience but the matter is that it is not convenient at all to me".

5.0122. Without conjunctions

1°. Noun, pronoun, or adjective + /tügel/ "not but" + optionally a word of a meaning contrasting with the first head: бу ат түгел [сыер] "this [is] not a horse [but a cow]"; син түгел [мин] "not thou [but I]"; ак түгел [кара] "not white [but black]".

2°. Verb + /tügel/ "not": киләчөк түгел "he will not come" (implies that he will stay there where is now); уңмаган түгел "he did not succeed" (implies that he failed).

5.1. Nominal Phrases

Nominal phrases have as their head a noun or any word which functions as a substantive (noun).

5.11. Attribute + head

5.111. Attributive phrases with the attribute in the nominative singular and invariable (possessive phrases excluded).

1°. A noun or equivalent phrase as an attribute.

A. The noun indicates a measure: йөз баш сыер "one hundred heads of cows" (head as unit); биш баш умарта "five beehives" (lit.: "five heads of beehives"); ике кап шыры "two boxes of matches".

B. The attribute is a proper name (name of a person), the head is a noun (usually a kinship term) which does not have a possessive suffix added to it and which specifies who the person in question is: Гыйльман бабай "grandfather Gïylman"; Хәдичә түти "aunt Xädiçä".

C. The attribute is a noun (mostly a professional one) which modifies a proper name: тимерче Гали "the blacksmith Ali"; юлдаш Мансуров "comrade Mansurov".

2°. An adjective or any other word functioning as an adjective (noun, pronoun, numeral adjective, participle).

A. Adjective: ал байрак "red banner"; ал байрактан "from the red banner"; зур бакча "a large garden"; зур бакчадан "from the large garden".

B. Numeral adjective:

a. Head is optionally a plural when it denotes time: *өч атна* or *өч атналар* "three weeks".

b. Head is always a singular in all the other cases: *биш кеше* "five persons"; *алты китап* "six books"; *унлап бүрө* "approximately ten wolves".

C. Noun: *алтын йөзөк* "golden ring"; *таш йөрөк* "stone heart" (i.e., as hard as stone, cruel).

D. Pronoun: *бу китап* "this book"; *теге бала* "that child".

E. Participle: *укуган кеше* "a learned man"; *килөчөк заман* "the coming time" (i.e., future); *агар су* "running water".

F. A phrase with a participle as head with a direct object or another complement: *китап укуган кеше* "a man who has read a book"; *шөһөрдөн килгән эшче* "a worker who has come from the city"; *суга баткан Нәфисәнең анасы* "the mother of Nāfisā who was drowned (lit.: "in water drowned Nāfisā's mother", it was Nāfisā who was drowned); *стенага терәлгән зур пыяла шкаф* "a huge cupboard which was leaning against the wall".

Note: An attributive participle of an active verb functions both as an active and as a passive form: *килөсө кеше* "a person who will come"; *барасы юл* "a road which will be traveled on".

A participle governing a direct-object form is active. A participle preceded by a nominative is passive: *сезне күргән кеше* "a person who saw you"; *сез күргән кеше* "a person seen by you" (lit.: "you seen person"); *мин баракак шөһәр* "the city to which I shall go".

G. A special case is an equational-complement phrase without verb which functions as an attribute. Such a phrase consists of a noun always provided with the possessive suffix of the third person which (i.e., the noun) functions as subject of the phrase, and an adjective which functions as a predicate: *башы тишек кеше* "a thoughtless person" (lit.: "his-head-perforated person").

H. A special case is the verbal noun functioning as an attribute. Its characteristic feature is that it can have an adverbial complement, like a participle: *ана теленнән уку дәресе* "a lesson of native language" (lit.: "from-the-mother-tongue reading lesson").

I. An attribute may be a noun with a postposition, the modified noun being a verbal noun: *империалистларга каршы сугыш* "the war against the imperialists".

5.1111. When there are two or more attributes they follow each other in this order:

1°. The adjective is closest to the head, the numeral adjective preceding it: *өч ак ат* "three white horses".

2°. A demonstrative pronoun usually precedes everything else it modifies: *бу зур өй* "this large house"; *бу өч ат* "these three horses".

When there are many attributes, the pronoun /bu/ "this" may be closest to the head, in which case it serves to emphasize the head: *ак чәчле, ягымлы йөзле, мөлаем күзле бу бабай безнең белән сөйләшеп утырырга бик ярата иде* "this white-haired, friendly-faced, gentle-eyed grandfather liked very much to sit and converse with us".

3°. A relative clause precedes everything else it modifies, the relative clause being introduced by an interrogative pronoun functioning as a relative pronoun, and the modified element being introduced by a demonstrative pronoun: *ким эшләми, шул ашамый* "he who does not work, does not eat" (lit.: "who does not work, that does not eat"); *кемнең белеме бар, шуның каdere бар* "he who has the knowledge has [also] the honor" (lit.: "whose knowledge there is, of that one the honor is").

In the language of poetry also the reverse order occurs: *бәхетле шул баладыр, кайсы дәрсенә күңел бирсә* "that is a fortunate child which gives [all its] heart to its classwork!" (lit.: "fortunate that child which to its lessons the heart if it gives").

5.112. Possessive phrases

Three types occur: 1. the attribute is a noun without pure-relational suffix and the head is a noun provided with the possessive suffix of the third person; 2. the attribute is a noun (or a pronoun of the third person) with a pure-relational suffix and the head is a noun with the possessive suffix of the third person; 3. the attribute is a pronoun of the 1st or 2nd person and the head is a noun with or without the possessive suffix of the 1st or 2nd person respectively.

5.1121. Attribute without pure-relational suffix

1°. Proper names other than names of people function as attributes without pure-relational suffix, the modified noun (which always indicates what the object named is, e.g., city, river, mountain, newspaper, magazine, etc.) always taking the possessive suffix of the third person: *Балтик диңгезе* "the Baltic Sea" (lit.: "Baltic Sea its"); *Насыйри урамы* "the Nasiri Street"; *Казан шәһәре* "the city of Kazan"; *"Совет әдәбияты" журналы* "the magazine Soviet Literature"; *татар теле* "the Tatar language"; *татар әдәбияты* "Tatar literature".

2°. An attribute denoting an indefinite possessor is a nominative, the head always taking the possessive suffix of the third person: КИТАП ТЫШЫ "book cover, the cover of a book".

3°. A particular case is the nominative followed by a noun which functions as a postposition, the possessive suffix of the third person being added to the latter: КИТАП ӨСТЕНДӨ "on the book".¹

5.1122. Attribute with the pure-relational suffix /-nEŋ/

Such an attribute denotes a definite possessor. The head has always the possessive suffix of the third person: ТАУНЫҢ КҮРКЕ - ТАШ, БАШНЫҢ КҮРКЕ - ЧӘЧ "the beauty of the mountain is the rock, the beauty of the head is the hair"; БУ КИТАПНЫҢ ТЫШЫ "the cover of this book".

5.11221. The superlative-adjective phrase is identical with the phrases given in 5.1122 with the difference that the former is an adjective phrase: ТАУЛАРНЫҢ ИҢ БИЕК "the largest of the mountains".

5.1123. The attribute is a pronoun of the 1st or 2nd person, the head having optionally the respective possessive suffix: МИНЕМ ДӘФТӘРЕМ or МИНЕМ ДӘФТӘР "my notebook"; БЕЗНЕҢ МӘКТӘБЕБЕЗ or БЕЗНЕҢ МӘКТӘП "our school".

5.1124. The attribute itself may take a possessive suffix of the first or the second person, the head taking the possessive suffix of the third person, because the attribute may denote an object which in its turn may belong to somebody: АТЫМНЫҢ БАШЫ "the head of my horse".

5.12. Head + attribute

There are two types of such phrases: 1. names of persons and 2. phrases with a substantive in apposition.

5.121. Names of persons

The first name precedes the last name: Мәжит Гафури; Габдулла Тукай.

5.122. Noun in apposition

A noun may occur in apposition, following the head: Нәфисәнең анасы, Зәйтүнә апа, газета китереп, бик каты куркытты "Näfisä's mother, aunt Zäytünä, bringing the paper, frightened [them] very much"; Җиһанша карт - Зәйнәпләрнең иске күршесе - бу минутта Зәйнәпкә бик якин булып күренде "the old man Җihanša, an ancient neighbor of the Zäynäp family (lit.: "of the

Zäynäps"), appeared, in this minute, very near to Zäynäp"; мин үзем "I myself"; сугышта чагында Хәйдәрнең, үзенең дә иң сагынганы балалар булды "even at the time of battle, the foremost subject of his own, Хәйдәр's longing, were [his] children".

5.2. Adjectival Phrases

In adjectival phrases the head is an adjective or a part of speech which functions as an adjective (e. g., participle).

5.21. Attribute + head

1°. The attribute is an adverb or equivalent (e. g., a noun with a pure-relational suffix): бик зур "very large"; иң матур "most beautiful"; ап-ак "snow-white" (lit.: "absolutely white"); нефтькә бай "rich in oil"; эшкә сәләтле "gifted for work"; төскә матур "beautiful as far as the color is concerned" (lit.: "to color beautiful"); эшкә батыр "valiant in work" (lit.: "valiant to work"); күзгә ягымлы "pleasant to the eye"; безгә якын "close to us".

2°. A participle as an attribute may have a direct object or an adverbial complement: куржудан калтырган "one who trembled for fear"; ачтан үлгән "dead from starvation".

3°. Adjectives in the comparative are preceded by a noun (pronoun, etc.) with the pure-relational suffix /-dÄn/ "from". The adjective may or may not have the comparative suffix /-rÄk/: аттан биек or аттан биекрәк "bigger than a horse"; аннан яхшы or аннан яхшырак "better than he".

4°. The superlative is formed by /иң/ "most" placed before the invariable form of the adjective: иң яхшы "the best". The object with which the comparison is made is denoted by a noun with the pure-relational suffix /-nEg/. When the superlative form of the adjective is a member of a phrase other than attribute (i. e., when it is a subject, predicate, or complement), the adjective takes the possessive suffix of the third person: армияләрнең иң көчле "the strongest (attribute) of all armies"; армияләрнең иң көчлесе ["is] the strongest of all armies".

5°. An adjective may be preceded by any other part of speech which functions, in this case, as its attribute: ун метр озын "ten meters long"; өч карыш киң "three spans wide".

6°. Numeral adjectives as heads occur in phrases of the following special types:

A. Fractions. The denominator is a cardinal numeral provided with the pure-relational suffix /-dÄn/: *жидедән биш 5/7* (lit.: "from seven five").

B. The word /yarĭm/ "half" follows a numeral or a noun with a numeral functioning as the latter's attribute: *ике метр ярым* "two and half meters" (lit.: "two meters half"); *өч ярым* "three and a half".

C. The word /yartĭ/ "half" precedes a numeral: *ярты йөз* "half a hundred".

5.3. Pronominal Phrases

There occurs only one type and this is a phrase consisting of a personal pronoun and a substantive in apposition.

1°. With the reflexive noun /üz/ "self" in apposition, the latter always provided with a possessive suffix of the same person as the preceding pronoun: *мин үзем* "I myself"; *син үзең* "thou thyself"; *алар үзләре* "they themselves".

2°. With the noun /hämmä/ "all" provided with a possessive suffix of the same person as the preceding pronoun: *сез һәммәгез дә килергә тырышыгыз* "you all of yourselves make an effort to come!"

3°. With a collective noun (4.121.2°) in apposition: *без дүртәү барабыз* "we four [persons] together go".

5.4. Adverbial Phrases

Any noun or equivalent phrase provided with a pure-relational suffix or with a pure-relational suffix + postposition, or any noun without pure-relational suffix but with a postposition may occur in adverbial function: *ул урманнан килде* "he came from the forest"; *директор белән сөйләшү* "to converse with the director"; *дулкынга каршы* "against the waves".

In particular, the following types occur:

5.41. Attribute + head

The attribute may be:

1°. An adverb: /bik yaxşı/ "very well": *бик яхшы укый* "he reads very well"; *бигрәк тиз* "very fast": *балык бигрәк тиз үрчи* "fish procreates very fast".

2°. An adjective: /akıllı keşeçä/ "in the manner of an intelligent person"; /aç büredäy/ "like a hungry wolf".

3°. A noun in the basic form used adverbially: /artık küp/ "too much" (lit.: "excess much"): артык күп сөйли "he talks too much".

5.42. Head + attribute

In poetry there occur adverbial phrases of the type /karşı utka/ "opposite the fire": өч-дүрт бүре утырганнар каршы утка "three or four wolves sat opposite the fire".

5.5. Postpositional Phrases

1°. A noun or a personal pronoun or equivalent phrase followed by a postposition: трактор белән "with the tractor"; китап өчен "for the book"; синең белән "with thee"; авылга таба "in the direction of the village"; кичәдән бирлө "since yesterday".

2°. Quasi-postpositional phrases with a noun or equivalent phrase followed by a noun provided with the possessive suffix of the third person: өстәл өстендә "on the table" (lit.: "table on its top").

3°. Personal pronoun + quasi-postposition provided with a possessive suffix corresponding, in person, to the pronoun: минем янымда "by my side".

5.6. Verbal Complement

5.61. Equational complement consists of a substantive, pronoun, adjective, or equivalent phrase in the basic (i. e., subject) form with or without a predicative element, i. e., an auxiliary verb or predicative suffix. The predicative element agrees, in person, with the subject. However, agreement in the third person plural is optional.

1°. With a verb: мин студент идем "I was a student"; Мансур исемлектә беренче иде "Mansur was the first in the list"; Латыпны бик көчле иде "Latıypı was very strong".

2°. With a predicative suffix: ул язучыдыр or ул язучы "he is a writer"; алар студентлардыр "they are students"; мин язучымын "I am a writer".

3°. The third person plural may optionally be a singular although the subject is a plural: таулар биек иде "the mountains were high".

5.62. Direct object complement

A direct object complement has either the basic, suffixless form or the form of the direct object with the pure-relational suffix /-nE/.

5.621. Direct object complement without suffix

Substantives which denote indefinite objects void of any characteristic features making them distinguishable from other, similar objects, appear in a suffixless form: бала китап укый "the child reads a book"; мин хат яздым "I wrote a letter".

5.622. Direct object complement with the suff. /-nE/

1°. Substantives have the suffix when the direct object is definite, i. e., when it has some characteristic features, an attribute, etc.: бу мөкаләне син әлбәттә укып чыгарга тиешсең "thou must by all means read this article".

2°. The reflexive and interrogative nouns take always the suffix /-nE/: ул үзен һәлак итте "he has destroyed himself"; син кемне күрдең "whom did you see?"

3°. Proper names always take the suff. /-nE/: мин Нәфисәне күрдем "I saw Nəfisä".

4°. Pronouns take always the suff. /-nE/: ул мине күрде "he saw me"; мин аны күрдем "I saw him".

5°. A clause with a participle: participle with the suff. /-nE/ and the actor indicated by a nominative indicate that the predicate affects the action of the participle: мин син укыганны яратам "I like your reading" = "I like the fact that you read" (not "what you read", the latter being expressed by a phrase with a participle, as a head, provided with a possessive suffix and the actor indicated by a noun [pronoun, etc.] with the pure-relational suffix /-nE/): мин синең укыганыңны яратам "I like what you read").

5.63. Adverbial complement

An adverbial complement may be an adverb, a noun provided with a pure-relational suffix (including the direct-object suffix /-nE/), a noun in the nominative (basic form), a noun or pronoun with a postposition, a participle phrase with a participle provided with a pure-relational suffix, gerund, gerundial phrase.

1°. Adverb: балык тиз үрчи "fish procreate fast".

2°. Adjective with a pure-relational suffix: ул яңадан буяды "he repainted" ("painted anew").

3°. Noun with a pure-relational suffix: без мәктәптә укыйбыз "we study in school"; Зәйнәптән китапны алдым "I took the book from Zäynäp".

4°. A particular case is the suffixless direct-object form of a noun which functions as adverbial complement indicating time: ул бер ай практикада булды "he was on practical work for a month"; Үткән ел өлгә суга баткан Нәфисәнең анасы "the mother of above mentioned Näfisä who (i. e., Näfisä) had drowned last year"; һәр көн, иртәле-кичле салкыннар булып тора "every day, morning and evening, cold weather stays".

5°. A particular case is the direct-object form provided with the suffix /-не/ which indicates a definite time: бер көнне яр буендагы куаклыкка җиләккә киттек "one day we went for berries to the bushes which are on the bank".

6°. A particular case is the suffixless direct-object form which serves to indicate the object into which the direct object is transformed: мине местком председателе итеп сайладылар "they elected me the chairman of the local".

7°. Noun or pronoun with a postposition: мәктәп өчен "for the sake of the school"; әти белән "with the father"; синең өчен "for thy sake".

8°. Participial or verb-nominal phrase with a participle or verbal noun respectively, provided with a pure-relational suffix and with or without a postposition: мин мәктәпкә укырга килдем "I came to school in order to study"; мин үземнең этәм белән бергә чокыр буйлап күтәрелгәндә, эссе июль көне иде "it was a hot day of July when I, together with my own dog, was climbing the ravine"; ярышның үзен тасвир итүгә керешүдән элек үземнең хикәямдә катнашучыларның һәркайсы турында берничә сүз әйтү артык булмас дип саныйм "before I proceed to the description of the competition itself, I believe it not to be superfluous to say some words about each of the characters in my tale".

9°. Gerund: ул тырышып эшли "he works industriously" (lit. : "he works making efforts"); кич якынлашып килә "the evening is approaching" (lit. : "the evening comes becoming near"); юл буенда җимеш бакчалары яшәреп калалар "by the side of the road orchards" (lit. : "fruit gardens") are covered with green foliage" (lit. : "remain being green").

10. Gerundial phrase: хатны укыгач, Зәйнәп бик шатланды "after having read the letter, Zäynäp greatly rejoiced"; поезд килгәнче утырабыз "we sit before the train comes"; яңгыр туктагач, балалар урамга чыктылар "when the rain stopped

the children went into the street"; *жил басылып, һава төмәм тынычланды* "the wind calmed down and the weather became completely calm"; *буран басылганчы, юлга чыкмый тордык* "we still did not go on the road before the blizzard had stopped"; *машина килеп туктаганны күргөч тә, Нәсимә апа ашыга-ашыга аны каршы алырга йөгәрде* "having seen that the engine had arrived and stopped, Aunt Näsimmä ran quickly towards it in order to receive it"; *биш сум чамасы акча җыелгач* "when there had accumulated money [amounting to] about five roubles"; *ул чишенеп яңадан киенгәнче, тагын бер сәгать үттә* "another hour passed before he redressed".

Notes

1. This is the reason why such nouns as /*östendä*/ "on top, on" are not regarded as true postpositions, because the latter never take possessive suffixes.

6. CLAUSE-STRUCTURE

6.0. A clause may consist of one or more words or phrases: килдем "I came"; көн кояшлы "the day [is] sunny"; сез Маратны беләсез? "do you know Marat?". Clauses may be joined to other clauses, thus forming compound clauses. Clauses are classified in full and minor clauses.

6.1. Full Clauses

Full clauses have as their basic element the predicate. The latter may occur with or without subject.

With subject: мин күрдәм "I saw".

Without subject: күрдәм "[I] saw".

6.11. The predicate

The predicate has as its center:

1°. A verb, including compound verbs and compound tenses: күк йөзә яктыра "the sky (lit.: "the face of the sky") brightens"; мин авыруга ярдәм иттем "I helped the sick person"; мин китапны алып килдем "I brought the book"; самолёт очып килә "an airplane is flying"; эш бетеп килә "the work is going to an end"; мин яңгырдан бөтенләй чыланып беттем "I became completely wet from rain"; хат язасы идем "I intended to write a letter"; адресын белсәм, хат язар идем "if I knew his address, I would write [him] a letter".

2°. A noun, adjective, pronoun, verbal noun, participle or equivalent in nominative. Such a clause has the meaning "identity of things indicated by the subject and predicate".

A. With a verb as a copula: Вәли инженер булган "Wäli has become an engineer"; Мохтар укытучы булыр "Mokhtar will be a teacher"; кичә көн матур иде "yesterday the weather (lit.: "the day") was beautiful"; хат язасы идем "I intended to write a letter".

B. With a predicative suffix (mostly with a zero-suffix of the third person): мин инженермен "I am an engineer"; алар студентлардыр "they are students"; язучысың "thou art a writer"; сиз укучыларсыз "you are students".

C. Without verb or predicative suffix: мин — большевикларның фронт штабы разведкасыннан Карабанов "I [am] Karabanov from the intelligence of the headquarters of the Bolshevik front"; өйткөн сүз — аткан ук "a spoken word [is] an arrow which has been shot"; безнең өйдә без жидәү "we are seven in our house"; Сарык абзый, син көчлерек "Uncle Sheep, thou art stronger"; ә колхоз кемнеке? "but whose [is] the collective farm?"; колхоз — синеке дә, минеке дә "the collective farm is both thine and mine".

3°. A noun, pronoun or equivalent with a pure-relational suffix: мин Казаннанмын "I am from Kazan".

4°. Interjection: ул аяклар, мин сиңа өйтим, тратта-та да тратта-та "those feet, I tell you, [make] tratta-ta and tratta-ta" (sounds of clattering).

A predicate is modified as a whole by an adverb: бу китап бик яхшы "this book is very good".

6.12. The subject

The subject may be a noun, a substantivized adjective, a pronoun, numeral or verbal noun or participle, a phrase or even a clause.

The subject is in nominative, i. e., without pure-relational suffix: Марс мәктәпкә китте "Mars went to school"; бакчада кошлар сайрыйлар "birds sing in the garden"; жир йомшартылды "the earth was made soft"; Вәли бик матур шигыр җазган "Wäli has written a very beautiful poem"; бүген һава җылы "today weather is warm"; Тукай — шагыйрь "Tukai is a poet"; Азат тырышып укый, ул — пионер "Azat studies industriously, he [is] a pioneer" (i. e., a boy scout).

6.121. Agreement between the subject and predicate is always obligatory in actor-action clauses when the predicate is a verb-form: мин кичә җыелышка калдым "I remained yesterday at the meeting".

6.122. Agreement in person is not obligatory in equational clauses, when the predicate is a substantive or adjective: мин колхозчымын or мин колхозчы "I [am] a collective farmer"; без колхозчыбыз or без колхозчы "we [are] collective farmers".

6.123. There may be no agreement in number in the following cases:

1°. In actor-action clauses the verb may be a singular when the subject is the pronoun алар "they" or a substantive in a plural-form: алар кайттылар or алар кайтты "they returned"; ашлыклар

үсте "the crops grew"; башаклар пеште "the ears ripened"; таулар биек иде "the mountains were high"; аның төньяк өлешенә Волга, Урал, Терек һәм Кура елгалары агып төшә "in its northern part the rivers Volga, Ural, Terek, and Kura join it" (i. e., the Caspian Sea).

2°. In equational clauses the predicate may be a singular, although the subject is a plural: без колхозчыбыз or без колхозчыларбыз "we [are] collective farmers".

6.124. Compound subjects

1°. A verbal predicate (i. e., a verb form functioning as a predicate) may be a singular although the subject is a compound subject of the third person and includes even plural-forms: безнең армиябез (sing.), батыр очучыларыбыз (plur.), көчле флотыбыз, җитез кавалериябез ватаныбызны эчке һәм тышкы дошманнардан саклый (sing.) "our army, our valiant fliers, our mighty navy, our mobile cavalry protect (sing.) our homeland from the internal and external enemies"; искән әкрән җил белән яфрак, агачлар калтырый "the leaves, the trees are shaking in the slow blowing wind".

2°. In equational clauses the noun of the predicate is a plural when the compound subject consists of proper names: Нәфисә һәм Мохтар укучылар "Näfisä and Mokhtar [are] students".

3°. The predicate is a plural first person when the compound subject is a pronoun of the first and second person: мин һәм син колхозда эшлибез "I and thou [we] work in a collective farm".

4°. The predicate is a plural second person when the subject phrase contains the second person pronoun and the third person pronoun or a substantive: син һәм ул яхшы укучысыз "thou and he are good students"; син һәм Нәфисә яхшы укыйсыз "thou and Näfisä study well".

6.125. Pause (||)

In some instances the pause is an important mark of the subject.

1°. After a noun which is followed by a noun: Волга Днепрдан озырак /volga || dneprdan ozïnrak/ "Volga [is] longer than the Dnepr"; Азат Илдардан олырак /azat || ildardan olïrak/ "Azat [is] older than Ildar".

2°. After a demonstrative pronoun: бу — китап /bu || kitap/ "this is a book" (without pause, i. e., /bu kitap/ is "this book", i. e., attribute + head).

3°. After a substantivized adjective: кара шешә эчендә иде /kara || šešä ečendä ide/ "ink was in the bottle" (without pause, i. e., /kara šešä ečendä ide/ is "was in a black bottle").

4°. After a numeral adjective: ун тапкыр ун — йөз /un tapkır un || yöz/ "ten times ten [is] hundred".

5°. After a participle: туры әйткән котылыр, ялганлаган тотылыр /turı äytkān || kotılır, yalğanlagen || totılır/ "he who spoke the truth will be saved, he who lied will be caught"; тырышкан табар /tırışkan || tabar/ "he who made efforts will find".

6.2. Types of Intonation and Clause-Structure

There are three main types of clause-intonation according to which clauses may be classified.

6.21. Declarative clauses

1°. Falling intonation: the pitch is higher at the beginning of the clause and falls on the stressed syllables of the successive phrases to a lower point on the stressed syllable of the last phrase. This type of intonation indicates that the clause is the last in the sentence /. /. As example may serve the second clause of the following sentence: Эт санитар отряд янына чапты һәм безнең санитарларны китерде. Санитарлар мине үлемнән коткардылар — — — /sanitarlar mine ülemnän kotkardılar/ "the medical aids saved me from death".

2°. Falling-level intonation (comma intonation): the pitch is high at the beginning of the clause, falls and remains level. This type indicates that a further clause is to follow in the same sentence. As example may serve the first clause of the sentence given above: /et || sanitar aträd-yanına čaptı häm bezneñ sanitarlarnı kiterde/: — — — — — "the dog ran to the medical platoon and brought our medical aids".

6.211. The normal order is: subject + predicate: кошлар сайрыйлар "birds are singing"; яз җитте "spring has come".

Likewise, the complement usually precedes the predicate and follows the subject: бала китап укый "the child reads a book".

6.212. In poetry and in political slogans the order may be reversed. In such instances the elements at the beginning of the clause are felt to be emphasized: яратам мин киң кырларны "I love the wide fields"; яшәсен очучылар "long live the fliers!".

6.213. In negative clauses the predicate has a negative.

1°. The predicate is a negative verb-form: мин аны күрмәдем "I did not see him".

2°. The predicate may be a participle with түгел "not": ул киләчәк түгел "he will not come"; яшлык уңган түгел "the crops have not grown".

3°. The predicate may be a noun or adjective with түгел : бу агаç түгел /bu || agač tügel/ "this is not wood"; бу китап юнь түгел "this book is not inexpensive"; ул кеше миңа таныш түгел "that person is unknown to me".

4°. The predicate may be the negative noun юк: аны һич күргәнем юк "I have never seen him" (lit.: "him at all my having seen not", i. e., "there has never been my seeing him").

5°. A predicate with a double negative is positive: яшлык уңмаган түгел "the crops have not not grown", i. e., "the crops have grown".

6.22. Interrogative clauses

Two types of interrogative clauses occur.

1°. With rising intonation: clauses in which the predicate is questioned the latter takes one of the interrogative particles or may not take it. In such clauses the pitch is high on the last accented syllable of the clause: — /sez maratnı beläsez/ сез Маратны беләсез? "do you know Marat?"; — /zäkiyä kildeme/ Зәкия килдеме? "did Zäkiyä come?"; — /yaŋgır tuktadımıney/ яңгыр туктадымыни? "has the rain really stopped?".

2°. With falling intonation. Clauses which contain an interrogative word such as /kem/ "who?", /närsä/ "what?", /nindey/ "what kind of?", /kayda/ "where?", /kayčan/ "when?", etc. functioning as any element other than predicate.

A. With falling intonation. Clauses of two elements (subject + predicate): кем бар — /kem bar?/ "who is [it]?"; нәрсә бар — /närsä bar?/ "what is [it]?"; ни булды — /ney buldı?/ "what has happened?".

B. With rising-falling intonation. Clauses of more than two elements: the intonation rises on the accented syllables, the pitch reaches its peak on the accented syllable of the interrogative word and falls: кичә сезгә кем килде — /kičä sezgä kem kilde?/ "who came to you yesterday?".

6.23. Exclamatory clauses

The pitch remains level on all stressed syllables and the stress is stronger than usual /!/: — — — — — их, нинди матур чечәк! /ix, mindey matur čäčäk! / "oh, what a beautiful flower!"; дәфтерне пычратып язмагаз! /däftärne pıçratıp yazmagız! / "do not soil the notebook!" (lit.: "do not write soiling the notebook!"); суны кирәксезгә коймагаз! /sunı kiräksezgä koymagız! / "do not pour water unnecessarily!".

6.3. Minor Clauses

Minor clauses are: 1. fragmentary (incomplete) clauses which can be expanded by adding other elements which are lacking, or 2. interjectional clauses.

6.31. Fragmentary clauses

Fragmentary clauses are:

1°. Substitutes for complete clauses in vivid descriptions in which images follow each other in a swift succession: Якшәмбе көн. Иртә сәгать уннар чамасы "Sunday. Approximately ten o'clock in the morning" (for: "it is Sunday, it is approximately ten o'clock in the morning"); Карлы яңгыр. Окоп. Төн. Суык. "Rain with snow. A trench. Night. Cold".

2°. Fragmentary clauses in dialogue, questions and answers: Итең бармы? — Юк! "Do you have meat?" — "No!"; Улым, Сәлимҗан кайсы йортта тора? — Нинди Сәлимҗан? — Балтачы Сәлимҗан. — Әнә теге йортта. "My son, in what house does Selimjan live?" — "What Selimjan?" — "The hammerer Selimjan." — "There, in that house."

3°. Vocatives: Иптәш Мансуров! "Comrade Mansurov!".

4°. Greetings, book titles, contents of captions, signboards, etc.: Сәлам! "Greetings!"; Таң атканда "At dawn." (title of a novel by Kamal); Урта Мәктәп "Secondary school" (a signboard).

6.32. Interjectional clauses

Interjectional clauses occur usually with exclamatory intonation.

1°. Phrases of normal construction: Менә кайда дөнья! "So this is where the world is!".

2°. Special words such as interjections: Иһи! — диде Гариф
 "Aha," said Garif".

6.4. Combination of Clauses

There are two types: coordinate and subordinate clauses.

6.41. There occur two types of coordinate clauses: 1. without conjunctions and 2. with conjunctions.

6.411. Coordination without conjunctions: ашлыклар үсте, башаклар пеште "the crops grew, the ears became ripe"; агым су ялтыравыклы күксел бозга уралып ята, урманлык матур гына акка буяла, сахрамарны да ап-ак чаршау каплап ала "the streaming water whirls on the sparkling bluish ice, the wooded country acquires a beautiful white color, an absolutely white curtain covers even the [wide] space"; жир яшәрмәс, гөл ачылмас, төшми яңгыр тамчысы "the earth does not become green, the rose does not unfold, the rain drops do not fall".

6.412. Coordination with conjunctions

The conjunctions used in coordinate clauses are those enumerated in 3.71 and the particle /dÄ/ vide 3.81: жил басылды, һәм көн матурланды "the wind stopped and the day became beautiful"; яз килер, һәм сез тагын да алма, кыяр бакчаларында дүрт аяклары кунакка йөрерсез "the spring will come and you will again go visiting, on four legs, in the orchards and vegetable gardens (lit. : in the apple and cucumber gardens)"; менә хәзер арба кузгалыр да, бу йөз белән бу күзләр ераклашырлар, һәм, ниһаять, бөтенләй күздән югалырлар "look, now the carriage will move and these eyes, together with this face, will become distant and, finally, disappear completely from the view"; бүре дә тук булсын, куй да бөтен булсын! "let the wolf be satiated and the sheep intact!"; урамда беркем дә юк, хәтта этләр дә өрми "there is nobody in the street and the dogs do not even bark"; ни аяклары төзелми, ни бер кулы эшкә ярамый "his feet do not become better and none of his hands is suitable to work"; кич белән командир тагын килеп китте, ләкин аның шиге һаман хәл ителми калды "in the evening, the commander came again but his doubts remained all the time, [the problem] not being solved".

6.42. Subordination

Clauses are subordinated by means of the following subordinating conjunctions:

1°. /čönkey/ "because": Зәкия барлык фәннәрдән 5 билгесе алды, чөнки ул бик тырышып укый "Zäkiyā received the grade mark 5 in all subjects, because he studies very industriously (lit. : because he studies making great efforts)".

2°. /güyä/ "as if": Караборын башын түбән иде, гүя әйдүкнең кайгысын белгән кебек, әкрән генә атлап килә иде "Karaborin drooped his head as if he had known Äydük's sorrow, and he came pacing slowly"; Сәмигулла абый бүген йокысында да гаять ләззәтле төш күрдә, гүя ул зур бер бакчада йөри имеш "Uncle Sämigulla had (lit. : saw) today a very pleasant dream in his sleep as if he was walking in a large garden"; ағачлар жил уңаена башларын ияләп, гүя алар кемнәдер сәламләп каршылар "the trees are bowing their heads in the direction of the wind as if they are welcoming and greeting somebody".

3°. /ägär/ "if, when": әгәр шатлык, бәхет килсә, хәзерләрсез бүлүргә сез, әгәр ямьсез вакыт килсә, хәзер миннән көлүргә сез "when joy and happiness comes, you will be ready to share it [with me] when unpleasant times come you will be ready to laugh at me"; әгәр дә ул үзенең киләчәгенә ышана икән, яланкул белән таулар актара ала "if he believes in his future, he will be able to dig away mountains with his bare hands"; әгәр дә кешене кеше итү безнең кулдан килә торган булса иде, без инде аны алтыннан ясап куйган булыр иде "if it depended on our own hands to make a person a human being, we would make him of gold".

4°. /key/ [kī] "that": билгеле ки, безнең завод үз эшендәге кимчелекләрне һаман бетер бара "it is known that our plant always corrects (lit. : liquidates) the defects in its work"; чәчүлек ашылыкны шундый җентекләп чистатырга кирәк ки, анда бер генә чит орлык та калмасын "it is necessary to clean the seeds so thoroughly in order that there does not remain a single foreign (i. e., of another kind) seed".

6.421. The direct discourse is juxtaposed to the main clause and connected with the verb "to speak" (verbum dicendi) other than ди- by means of the gerund дип "saying": нигә җибәрмәскә, җибәрер идем, — диде теге малай "why not send? I would send," said that lad"; бездә хәзер кич, — дип җавап бирер иде "now

we have evening, he answered"; сездә хәзер көннәр нинди, һавалар ничек? — дип сораса "when he asked, 'what are the days presently in your country? (lit. : at yours), what is the weather?'" "Нәрсә бар?". "Кем бар?". "Ни булды?" —дип кычкыра башладылар "What is there?", "Who is there?", "What has happened?", they started to shout.

II. TEXTS

The texts given in the chrestomathy were taken from the following sources:

1. Татар халык авыз иҗаты from М. Гайнуллин, Х. Ярми, Татар әдәбияты, 8нче класс өчен дәреслек, Татарстан Мәғариф Министрлыгы раслады, Дүртенче басма, Таткнигоиздат, Казан, 1957, pp. 16-18, 35-36.
2. Камыр батыр and 3. Ике мулла белән бер мужик from Татар әдәбиятынан хрестоматия, Татар урта мәктәпләренең VIII классы өчен, Төзүчеләре: М. Гайнуллин һәм Х. Ярми, 8нче басма, Татарстан Мәғариф Министрлыгы раслады, Таткнигоиздат, 1957, pp. 3-12.
4. К. Насыири новеллаларынан үрнәкләр, ibid., pp. 27-33.
5. Хиссияте миллия and 6. Мәкаләи махсуса by Габдулла Тукай from әдәбияттан хрестоматия, Урта мәктәпнең 9нчы классы өчен, Төзүчесе Х. Хәйри, Татарстан Мәғариф Министрлыгы тарафыннан раслады, Җиденче басма, Таткнигоиздат, Казан, 1957, pp. 91-100.
7. Ярлылар яки өйдөш хатын by Мәжит Гафури, ibid., pp. 189-199.
8. Татар кызы by Фатих Әмирхан, ibid., pp. 308-317.
9. Габдрахман Ильяси (a biographical article) from М. Гайнуллин, Х. Ярми, Татар әдәбияты, pp. 155-161 (full bibliogr. information vide 1.).
10. The poems Татар яшьләре and Хөрмәтле хөсәен ядкаре from әдәбияттан хрестоматия (full bibliogr. information vide 5.), pp. 90-91.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИЖАТЫ

**В. И. Ленин
халык авыз
ижаты турында**

Бөек юлбашчыбыз В. И. Ленин халык авыз ижаты эсәрләренен тарихи һәм художество кыйммәтләренә бик зур бәя бирде. Вл. Бонч-Бруевич «Поэзия турында Ленин» исемле истәлегендә Владимир Ильичның халык шагыйрьләре ижатына һәрвакытта да аерата зур игътибар белән караганлыгын әйтә.

В. И. Ленин революцион җырларны бик ярата һәм аларны җырлаганда һәрвакытта үзе дә катнаша торган булган. Ул революцион эчтәлекле шигърьләргә дә бик яратып укыган.

Владимир Ильич халык ижаты эсәрләренен барлык төрләре белән дә бик нык кызыксына. Ул мәкаль һәм әйтемнәренен иң матурларын, халык арасында бик нык таралганнарын үзенен хезмәтләренә кертә, алардан бик оста һәм урынлы файдалана.

В. И. Ленин халык ижаты эсәрләренә халыкның дөньяга карашын, аның уй һәм теләкләрен өйрәнү өчен кирәкле һәм мөһим материал дип карый. Халык авыз ижаты эсәрләре социаль-политик ноктадан каралырга тиеш, — ди ул һәм эдәбият тарихчылары алдына халык ижаты материаллары нигезендә «халыкның теләкләре һәм өметләре турында бик яхшы хезмәтләр язарга тиешләр» дигән бурычны куя.

В. И. Ленинның өйрәтүләрен тормышка ашыручы Коммунистлар партиясе һәм Совет хөкүмәтенен халык ижатын үстерүгә бик зур әһәмият бирүләре нәтижәсендә, Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соң безнең илебездә халык поэзиясенен үсүенә, аның өйрәнелүенә

бик күп шартлар тудырылды. Октябрь социалистик революциясеннән соң, СССРдагы башка халыкларның авыз ижаты кебек үк, татар халык авыз ижаты да урта мәктәпләрдә һәм югары уку йортларында аерым фән итеп укытыла. Халык ижаты әсәрләрен халык теленнән язып алу өчен һәр елны фәнни экспедицияләр оештырыла, жыйналган материаллар нигезендә төрле жыентыклар чыгарыла һәм хезмәтләр языла.

Совет хөкүмәтенең күренекле жырчылар, былинчалар һәм әкиятчеләрне орденнар белән бүләкләве, безнең илебездә халык авыз ижаты жәүһәрләрен туплау һәм өйрәнү эшенә зур мөмкинлекләр бирелүе — болар халык талантларын үстерү турында Коммунистлар партиясенең көндәлек кайгыртуы буенча эшләнәләр. Әнә шуңа күрә бездә хәзер халык ижаты тирән эчтәлеккә, художестволы матурлыкка иреште, аның чын-чыннан чәчәк ату чоры башланды.

А. М. Горький халык авыз ижаты турында. Пролетариатның бөек язучысы А. М. Горький, халык авыз ижатын бик күп еллар буена өйрәнү һәм туплау белән бергә, халык поэзиясе материалларын үз әсәрләрендә дә гаять киң күләмдә файдаланды. Ул халык ижатының идея һәм художество үзенчәлекләре турында зур һәм кыйммәтле фәнни хезмәтләр язып калдырды. «Шәхеснең жиңерелүе» исемле мәкаләсендә, «Мең дә бер кичә» исемле жыентыкка язган сүз башында, совет язучыларының Беренче Бөтенсоюз съездында ясаган докладында һәм башка хезмәтләрендә Горький халык авыз ижатының тарихи һәм художество әһәмиятен тирәнтен аңлатты. «Халыкның авыз ижатын белгичә торып, хезмәт халкының чын тарихын белү мөмкин түгел... Фольклор иң борынгы заманнарда бирле һич чигенмәстән һәм үзенә бөртөрле рәвештә тарихка юлдашлык итеп килә», — диде ул.

А. М. Горький: борынгы халык ижаты әсәрләренен төп мәгънәләре «хезмәт кешеләренең үз эшләрен җиңеләйтергә, аның житештерүчәнлеген көчәйтергә, дүрт аяклы һәм ике аяклы дошманнарга каршы коралланырга, шулай ук сүз көче белән, төрле «ырымнар» ярдәме белән кешеләргә дошман булган стихиячел табигать күренешләренә йогынты ясарга омтылуларына кайтып кала», — ди һәм авыз ижаты әсәрләренең тирән эчтәлекле, югары художестволы булуларының төп сәбәбе — ха-

лыкның талант иясе булуында икәнлеген күрсәтә. Кеше «...үзенең тормышына нинди дә булса матурлык кертергә тырыша. ...Кеше — художник. Моның шулай икәнлегенә безне, «кечкенә» кешеләр тарафыннан чыгарылып, телдән телгә сөйләнәп йөри торган, халык ижаты булган мифлар, әкиятләр, легендалар, хорафатларга ышанулар, жырлар, мәкальләр һәм башкалар ышандыра. Болар барысы да — «кечкенә» кешеләр ижаты, һәм боларның барысында да, гәрчә аларның күпчелегендә инде искергән карашлар булса да, чиксез күп матурлык бар, боларга хисапсыз күп буыннарның хезмәт тәжрибәсе салынган. Капиталистик строй «кечкенә» кешеләрдә художниклык һәм ижат сәләтләрен үтерде, бу строй талантларга урын да, жәелергә һәм чәчәк атарга мөмкинлек тә бирмәде», — ди А. М. Горький.

А. М. Горький үзенең халык поэзиясе турындагы хезмәтләрендә халык авыз ижаты әсәрләрендә образларның бик нык эшләнү мәсьәләсенә тукталып: «Геройларның иң тирән һәм ачык, сәнгать ягыннан камил эшләнгән типлары фольклор тарафыннан, хезмәт халкының телдән сөйләнә торган ижаты тарафыннан барлыкка китерелгәннәр», — ди. Ул халык ижаты әсәрләре теленең сафлыгына һәм байлыгына да гаять зур бәя бирә, язучыларның халык поэзиясе теленнән өйрәнергә чакыра.

Халык авыз
ижаты әсәрләр-
енең төрләр-
е һәм жанр-
лары.

Совет чоры
халык жыр-
лары.

Хыялда гына яшәгән нәрсәләрнең социалистик револю-

Халык авыз ижаты әсәрләре ике зур төр-
гә — эпик һәм лирик төргә — бүленәләр.
Эпик төргә мифлар, легендалар, әкият-
ләр, бәетләр; лирик төргә йола фолькло-
ры, мәкальләр, табышмаклар һәм лирик
жырлар керә.

Бөек Октябрь социалистик революция
халыкның дөньяга карашын нигездән үз-
гәртте. Бу, үз нәүбәтендә, халык ижаты-
на бөтенләй яңа идеяләр кертте. Элек

циядән соң чынбарлыкка әверелүе халык ижатының эч-тәлеген яңартты. Халык совет тормышының матурлыгы турында **жырлай**. Революциянең беренче көннәреннән үк, **гражданның сугышы окопларында туган әсәрләрдән алып, халык поэзиясендә совет төзелешенә жигү тантанасы жырлана** башлады. Элекке авыр тормыштагы **кайгы-хәсрәт, халыкның моң-зарын чагылдырган жырлар урынына, Октябрьдән соң иле индустрияләштерү, авыл хужалыгын коллективлаштыру кебек зур темаларны, яңа, социалистик тормышның барлык якларын яктырткан жырлар ижәт ителде. Октябрьдән соң халыкка, элекке вакытлардагы кебек, әллә нинди геройлар эзләргә, фантастик геройлар турында хыялланырга туры килмәде.**

Бөек Октябрь социалистик революциянең жигеп чыгуына В. И. Ленин жетәкчелек итте. Менә шунун өчен дә бөек Ленин образы халык күңелендә хезмәт ияләренә күптәнге теләк һәм өметләрен тормышка ашыручы реаль герой булып гәүдәләнде. Дошманнарны тар-мар итүче Кызыл Армиянең барлык жигүләрен халык революциянең беренче көннәреннән үк Коммунистлар партиясә һәм бөек Ленин исемә белән бәйләп жырлады һәм шул турыда йөзләргә жырлар ижәт итте. Гражданның сугышы фронтларында Совет илен батырларча яклаучы геройлар — Ворошилов, Буденный, Фрунзе, Чапаев һ. б. турында халык бик күп санда жырлар һәм бу полководецларга кайнар мэхәббәт белән сугарылган истәлекләр тудырды.

Совет халык авыз ижаты әсәрләрендә безнең илдә булган барлык уңышлыklar безнең бөек партиябәз һәм Ленин образы белән бәйләп жырлана.

Советлар Союзы Конституциясенә багышланган жырларда халыкның Коммунистлар партиясенә булган кайнар мэхәббәте, чын күңелдән әйтелгән рэхмәте яңгырый. Коммунизмга бару юлындагы жигү байрагы булган Советлар Союзы Конституциясен халык алкышлап каршы алды һәм шул шатлыгын үзенә жырларында чагылдырды.

Халыкның Коммунистлар партиясенә һәм Совет дәүләтенә булган чиксез зур мэхәббәте Бөек Ватан сугышына карата ижәт ителгән жырларда тагын да ачык чагылды.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИЖАТЫ

Ә К И Я Т Л Ә Р.

КАМЫР БАТЫР.

Борын-борын заманда, кәжә команда, әби-бабай тумас борын, эти белән икәү генә торган чагында, бар иде бер карт белән карчык. Аларның балалары юк иде, шунар кайгылары бик зур иде.

Бер заман болар исәпләделәр, уйладылар да камыр-дан бер бала сыны ясап куйдылар. Әби чыгып китте сыер саварга, бабай чыгып китте утын ярырга.

Керсәләр, исләре китте, акыллары таралды: камыр сыны, малай булып, кәжә бәтиләре белән уйнап йөри.

Камыр малай төн үсә, көн үсә, ай үсәсен көн үсә, ел үсәсен ай үсә. Бабай ясап бирде, ди, моңа шартаяк. Малай бер таянган иде, ди, шартаяк шарт итеп сынды, ди. Бабай төшөп китте, ди, тиерчедән ясатты, ди, моңа тиер шартаяк. Малай бер көнне урамга чыга — бер малайның аягын сындырып керә, икенче көнне чыга — икенче малайның муенын сындырып керә, ди.

Шуннан соң авыл халкы жыелып бабайга әйтәләр:

— Маласң малай төсле түгел, балаларны имгәтеп бетерә, теләсәң кая куй! — диләр.

Чыгып китә малай дөнья гизәргә. Атна китә, көн китә, ай китә, ел китә, бер саплам жир китә. Барып керә, ди, бу бер карурманга. Очрый, ди, моңа бер аягын тышау-лаган кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп тышауладың син бу аягыңны? — ди.

Теге кеше әйтә:

— Миңа болай да таманга килә әле, ди, аягымны ычкындырсам, мин күккә очам, миңем арттан кош-корт та очып җитә алмый. — ди.

Камыр батыр моны үзе белән ияртеп китә, ди.

Баралар, баралар, ди, бара торгач, очрый, ди, боларга борын тишеген бармагы белән кысып утырган бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай борын тишегенне кысып утырасың? — ди.

Теге кеше әйтә:

— Миңа болай да таманга килә әле, ди. Югыйсә дөньяда зилзилә куба, бер борын тишеге белән өрдәрәп тә биш ташлы тегермән әйләндерәм мин, — ди.

Камыр батыр моны да үзе белән ияртеп алып китә.

Баралар, баралар, ди, болар. Очрый, ди, боларга эшләпәсен кырын гына салган ак сакаллы бер бабай.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай эшләпәңне кырын гына салдың? — ди.

Теге бабай әйтә:

— Миңа болай да таманга килә әле, ди. Мин эшләпәмне туры кисәм, күз ачмаслык буран чыга, басып кисәм, жир йөзенә ике илле боз ката, — ди.

Камыр батыр монысын да үзе белән ияртеп китә.

Баралар, баралар, ди, болар. Очрый, ди, боларга ук төзәп торучы тагын бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нәрсә атасың син болай? — ди.

Ук төзәп торучы әйтә:

— Ә-ә-ә-нә, күрәсәңме, теге тауның кабыргасында, моннан алтмыш чакрым жирдә, бер чебен утыра. Шул чебеннең сул күзен атып чыгараем, — ди.

Камыр батыр моны да үзе белән ияртеп китә, ди.

Тагын китәләр, ди. Беравык баргач, очрый, ди, боларга түфрак белән уйный торган сакаллы бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай уйныйсың? — ди.

Сакаллы кеше әйтә:

— Бу яктан сугам — бу якка тау өям, бу яктап сугам — бу якка тау өям, — ди.

Камыр батыр монысын да үзе белән ияртеп китә.

Барып житәләр болар бер байга, сорыйлар моның кызын. Бай бик кире була, төрле хәйләләр кора.

— Минем кызым бай кызы, патша кызыннан ким түгел, сиңдәйләргә тиң түгел, ди. Әйдә, миннән булсын

яхшылык, ди, йөгерешчемне узсаң, бирсәм бирермен инде, — ди.

Китәләр йөгерешкә. Аягын тышаулаган егет алтмыш чакрым жирне бер-ике сиксүдә барып житә дә, бай йөгерешчесе килеп житкәнче дип, тау өстендә йоклап китә. Байның йөгерешчесе йөгереп мәйданга якынлашып килгәндә, теге һаман йоклаган була, ди, әле.

Камыр батыр әйтә:

— Ай-һай, ди, бай малае жиңә бит, ди. Ат әле тегенәр, — ди.

Алтмыш чакрымнан чебеннең сынар күзен атып алу-чы кеше атып жибәрә, йөгерешченең колак яфрагын чәметтереп ала. Йөгерешче уянып китә дә мәйданга бай йөгерешчесеннән алда килеп житә, ди.

Хәзер бай алай итә, болай итә, боларны алдап чуен мунчага яба, ди. Әрдәнә-әрдәнә утын өйдерә, ут төртә, боларны яндырып үтермәкче була. Болар мунча эчендә пешә башлыйлар, ди. Камыр батыр бабайның эшләпәсен туры кидерә — мунча эчендә күз ачмаслык буран кузгала, ди. Алай да пешә башлыйлар, ди. Камыр батыр бабайның эшләпәсен бастырып кидертә — мунча стена-сына ике илле боз ката, ди.

Икенче көнне бай, мунча ишеген ачып жибәрсә, шаккатып ботын чаба: болар барысы да исән!

Камыр батыр әйтә бу байга:

— Башымны катырма син минем, ди. Алыштанмы, салыштанмы? — ди.

— Алыштан да булыр, ди, бай әйтә, салыштан да булыр. Минем сиңа бирә торган кызым юк, көчең житсә алырсың, — ди.

Китте алыш, китте егып салыш. Шундый алыштылар, шундый салыштылар — тигез жирләр түмгәк булды, түмгәк жирләр тигезләнде. Көн сугыштылар, төп сугыштылар, кич сугыштылар, бик озак сугыштылар. Бер борын тишеге белән өрдереп биш ташлы тегермән тарттыручы кеше борын тишеген сызгырттырып жибәрә — байның егерме кешесе очып китә. Туфрак белән уйнаучы бер яктан сугып жибәрә — утыз кеше күмелә, икенче яктан сугып жибәрә — утыз кеше күмелә. Камыр батыр күсәге белән бер селтәнә, утыз-кырык кеше кырылып бетә, ди.

Бай түзә алмаган, кызын бирергә булган, ди. Кызын Камыр батырга биргәннән соң утыз көн уен итеп, кы-

рык көн туен итеп, тумаган ала биянең итен пешереп, бик каты сыйланганнар, ди. Туйларында мин дә булдым, аш-суының чиге юк, бадешләренең төбе юк, мичкә-мичкә бал куйганнар, үзләре чүмеч белән чумыралар, миңа сабы белән генә эләкте.

ҮТКЕН ЕГЕТ.

Бер фәкыйрьнең өч улы була. Моның зур улы эш эзләп читкә чыгып китә. Атасы әйтә:

— Фәлән авылга барсаң, Мусага кермә, — ди.

Малай китә, теге авылга керә, Мусаның нәкъ үзенә очрый.

— Бабай, сиңа хезмәтче кирәк түгелме? — ди.

— Кирәк, — ди теге.

— Исең кем?

— Муса.

— Юк, ди, егет әйтә, — әти Мусага керергә кушмады, — ди.

Малай туры урамнан барганда, Муса карт астагы урамнан әйләнеп тагы моның каршысына килеп чыга. Малай әйтә:

— Мин эш эзләп йөрм, кеше кирәк түгелме? — ди.

Муса әйтә:

— Кирәк, — ди.

— Исең кем?

— Муса, — ди.

Теге егет:

— Бу авылда Мусадан башка кеше юктыр, ахры, ялланам инде, — ди.

Бу ялланды шул шарт белән: ачу китерештән. Муса әйтә:

— Сиңа ашаган саен бер чынаяк чәй белән бер телем икмәк булып, ашыйсың да торып китәсен. Шунар ачуың килсә, аркаңнан бер телем каеш телеп алырмын. Минем ачуым килсә, син минем аркадан телеп алырсың, — ди.

Ни булса булды, егет кереп эшкә тотынды. Кайтып ашарга утыра: бер чынаяк чәй, бер телем икмәк моңа. Дүрт-биш көн эшлэгәч үк чыдарлык хәле калмады моның. Беркөнне егет, эштән кайтып, чәйне эчте дә чынаякны ныграк каплады. Муса әйтә:

— Әллә, улым, ачуың киләме бер чынаяк чэй эчеп, бер телем икмәк ашаганга? — ди.

Егет әйтә:

— Эшләп-эшләп туйганчы ашамагач, нишләп ачуың килмәсен? — ди. Малайның аркасын ачып, бер телем каеш ала да жибәрә бай монны.

Уртанчы малай да, барып, шулай ук булып кайта.

Инде кече малай китә. Тагы теге карт туры килә.

— Бабай, сиңа хезмәтче кирәк түгелме? — ди.

Бабай әйтә:

— Кирәк, — ди.

Егет әйтә:

— Исемен кем?

— Исемем Муса.

Егет әйтә:

— Миңа Муса кирәк иде дә шул, минем эзләп йөргәнем сиңи идең, — ди.

Кереп эш башлый бу. Бер, ике, өч көн бик яхшы хезмәт итә. Бер телем икмәкне ашап, бер чынаяк чэйне эчә дә әйбәт кенә чынаягын каплый. Муса әйтә:

— Бер телем икмәк ашап, бер чынаяк чэй эчкәнгә бер дә ачуың килмиме? — ди. Егет әйтә:

— Юк, ачуым килми, — ди.

— Иртәгесен, ди Муса, күрше малайлар белән сарык көтәргә барырсың, бик яхшы эшлисең икән, — ди.

Болар сарык көтәргә баралар. Елгага төшөп, Мусаның бер симез сарыгын суялар да иптәшләре белән пешереп ашыйлар.

Кич кайта, өстәл арасына кереп утыра, бер чынаяк чэй эчә, чынаягын каплай да кузгала.

— Улым, ди. Муса, бер телем икмәк ашап, бер чынаяк чэй эчкәнгә ачуың киләме әллә? — ди. Егет әйтә:

— Юк, юк, бабай, ачуым килми, ди. Теге тирән елда сиңең бер симез сарыгынны суеп ашадык, бабай, сиңең ачуың килмиме? — ди, Муса:

— Юк, юк, — дигән була.

Муса хатынына әйтә:

— Бу малайны сарык көтәргә жибәрмик, ди, бу өйрәтер ахрысы безне, — ди.

— Бүген ат көтәргә бар, балам, — ди егеткә.

Икенче көнне ат көтәргә баралар. Мусаның бер симез биясен суялар да рэхәтләнеп тамакларын туйдыралар, тиресен сатып, чэй-шикәр алалар.

Кич кайта, өстөл кырыена утыра, бер чынаяк чэй эчэ дэ каплуй, бер телем икмэкне ашый да торып китэ.

Муса әйтә:

— Улым, әллә бер телем икмэк ашап, бер чынаяк чэй эчкәнгә ачуың киләмс? — ди.

— Юк, юк, ди егет, бүген синең бер симез биянне суеп ашадык әле. Синең ачуың килмиме соң? — ди.

— Юк, юк, — дигән була Муса, үзе «уһ-уһ», ди. — Алайса моннан соң йорт эше эшләрсең син, улым, — ди.

Беркөнне Мусага кунаклар килә.

— Улым, — ди, — кунаклар килде, бер сарык суй, — ди.

— Бабай, кайсын суйыйм? — ди.

Муса моңа күн бияләй чыгарып бирә:

— Шушыны ки дэ шапылдат, кайсы сиңа караса. шунсын суй, — ди.

Малай, күн бияләйне киеп, абзарга ксереп кулын шапылдаткан иде, сарыклар өркеп абзар почмагына жыелдылар да барысы да моңар карап тора башладылар. Тотынды бу сарыкларны кырырга. Бер сарыкны тунап алып керде. Муса әйтә:

— Иик озак маташтың, мал суйганың юк иде мал-лэ? — ди.

— Анда эш күп булды, — ди егет. — Сарыклар барысы да миңа карадылар, миң аларның барысын да суйдым, ачуың килмиме? — ди. Муса:

— Юк, юк, — дигән була, үзе «аһ-ваһ» килә.

Муса хатынына әйтә:

— Безне бетерде бу, маллардан да аерды, моны, диюлэргә жибәреп, үтертергә кирәк, шунсыз котылып булмас моннан, — ди. Моңа әйтә: — Безнең урманда, фәлән күлдә, су атларыбыз бар, шуларны алып кайтып күрсәт, — ди.

Егет чыгып китә, күлгә барып житә. Күл читендә һэй-бәт яшь юкәләр үсә икән, юкә төшсөреп ала да тотына бу аркан ишэргә. Бер дию килеп чыга.

— Нишлисең? — дип сорый.

— Нишлэгәнне күрсәң, — ди егет әйтә, — аркан ишәмен, күлегезне күккә күтәрәмен, — ди. Дию күлгә чума да алып чыга бер зур ишәк.

— Менә шушыны күтәрәп күлне әйләнәп кил, — ди, — шуннан соң күлне күккә асуыңа ышанырмын, — ди.

— Әүвәл үзең күтәрәп әйлән, — ди егет.

Дию ишәкне күтәреп китә дә, күлне әйләнәп, егет янына килә. — Хәзер син күтәр инде, — ди. Егет, арканнан нукта ясап, ишәккә кигезеп ала, өстенә сикереп менә дә — әйдә күл әйләнәсеннән чабарга! Биш минут эчендә күлне әйләнәп, дию янына килеп житә бу. Дию күлгә чума, абыйсына төшөп әйтә:

— Абый, күл читенә бер адәм баласы килгән, күлегезне күккә асам дип әйтә, котым очты, — ди. Агасы да чыга. Егеткә әйтә:

— Монда нишлисең?

— Нишләгәнне күрерсең, күлегезне күккә ассам, — ди егет.

Дию күлгә чума да егерме потлы чуен алып чыга.

— Менә шушыны күккә атып жибәр, төшкән чагында жиргә төшермиенчә кулга тотып, жиргә куй, — ди. Егет әйтә:

— Әүвәл үзең атып күрсәт, — ди. Дию тотып чөя चुешны, бик югары менеп китә. Төшкән чагында, кулы белән тотып жиргә куя.

— Я, син атып жибәр инде, — ди. Егет чуен гернең тоткасыннан тота да, башын кыйшайтып, бер болытка карап тора. — Я, ни карап торасың, нишләп жибәрмисең? — ди дию.

— Мин жибәрсәм, төшәрлек итмәмен, энә болыт килмә, шуңа кыстырып жибәрермен мин, — ди. Дию әйтә:

— Дөнъяда бар герсез шушы безнең, зинһар жибәрә күрмә, — ди. Бу, болытка карап, тагы якланган була:

— Жибәрәм булгач жибәрәм, калдырмыйм, — ди. Дию әйтә:

— Жибәрә күрмә, ни теләгән бар? — ди.

Егет әйтә:

— Минем теләгем шул: син энесине алып чык та, мин сезгә атланып Мусага сезне күрсәтеп килим, — ди.

Дию энесен алып чыгып, бу — абыйсына атланып, тегесен житәкләп, Муса авылына кайтырга чыгалар.

Урманны чыкканда юл буснда бер ауган имән бар икән. Егет әйтә диюгә:

— Әни, жиләккә килгәндә орчыгымны югалттым, дип әйткән иде, монда икән, моны күтәреп кайт инде син, ди. Диюнең коты оча. — Энисенең орчыгы болай булгач, безне бер генә кабып йотар ул, — ди.

Бер су бусинан узганда ташландык тегермән ташы күрделәр. — Менә, ди егет әйтә, минем әниң орчык

башы монда төшөп калган икэн, ди, моны да алыык, — ди. Берсе имэнне күтәрде, берсе тегермэн ташын, кайталар болар.

Авылга да якынлаштылар. Муса, егеттэн котылдык дип, капка төбөнә чыгып карап йөри икэн, бер түбәдән диюләр белән егетнең килеп чыкканын күрә. Коты чыга моның. Егет диюләрне ишек алдына алып керә, имән белән тегермэн ташын куялар.

— Бабай, менә айгырларыңны алып кайттым, — ди егет, — кая куйыйм? — ди.

— Жибәр, улым, — ди Муса, — исәннәр икэн, шуны ғына беләсем килгән иде, рәхмәт сиңа, — ди.

Муса бик курыкты инде моннан.

— Ничек котылырга инде, — ди. Моны хәзер туйганчы ашата, ачуың киләме дип сорамай да. Кич белән моңа әйтә:

— Балам, син түбән өйдә йокларсың, — ди. Хатыны белән киңәшеп, бер зур казан белән су кайнаталар. Егет йоклагач, өстенә кайнар су коеп үтермәк булалар. Егет төшөп ята. Кайнар су коя башлаганда, читкәрәк китеп тора. Тегеләр түгөп беткәч, тагын урынына килеп ята.

— Инде үлгәндер, ди Муса, иртәгә жыештырыбыз, — ди.

Иртә белән Муса төшә дэ:

— Улым, нихәл? — ди. Бу йоклап яткан була. — Тынычсыз булмадымы, монда кеше кунганы юк иде, — ди.

— Юк, юк, бабай, — ди егет, — бер болыт килеп жылы ғына яшгыр яуды, рәхәтләнде тәннәрәм, — ди.

Муса хатынына менеп әйтә:

— Ул, ди, жылы ғына яшгыр яуды дип әйтә, гомердә үлсә юк икән аның, башыбызга житәр, ахрысы, — ди.

Иртә торып, хатыны юл азыгы пешерә башлый, йортны ташлап качыйк, дип уйлашалар болар. Шул көнне кич, ат жигеп, китәргә хәзерләнәләр. Юл азыкларын бер капчык белән тараңтас артына бәйлиләр, бүтән әйберләрен дэ салалар. Егет моны сизә дэ, капчыкның азыгын бушатып, анда үзе кереп ята.

Муса белән хатыны, атка утырып, чыгып китәләр. Бик каты чабалар, барып-барып, ничә чакрымнар киткәч, бер су буена килеп житәләр. Ай яктысы якты. «Котылдык тегеннән» дип, атларын туарып, ашап-эчеп, йокларга яталар. Егет, капчыктан чыга да, байның атын жигәргә тотына, алып китәргә жыена. Ара-тирә атка

кычкыргалап та куя. Муса башын калкытып караса, егет атын тарантаска жигеп китэргэ тора. Егет әйтә:

— Бабай, атың белән тарантасынны алып киткәнгә ачуың килмиме? — ди. Муса кычкыра башлый:

— Мал-туарынны да бетереп, актык атынны да алгач, нигә ачуың килмәсен? — дип сикереп тора. Егет Мусаның аяк-кулын бәйли, үткен пычак алып, күлмәген күтәрә дә аркасыннан бер телем каеш ала:

— Бусы абзый өчен, — ди. Икенчене телеп ала: — Бусы уртанчы абзый өчен, — ди. Өченчене телеп ала: — Менә монысы үзем өчен. — ди.

ИКЕ МУЛЛА БЕЛӘН БЕР МУЖИК.

Борын-борын заманда ике мулла белән бер мужик юлга чыкканнар. Барганнар-барганнар да туктаганнар болар бер кунаклыкка¹, туктагач, ботка пешергәннәр. Ботканың уртасын чокрыайтып, күп итеп май салганнар. Ашарга утыргач, муллаларның берсе, кашыгын алган да:

— Дин-шәригать юлы менә бола-а-а-й килә, — дип, ботка уртасындагы майны үз ягына агызып жибергән. Икенче мулла, моны карап торган да:

— Безнең әтинең тегермәне менә бу якка таба әйләнә торган иде, — дип, майны үз ягына агызган.

Мужик, карап-карап утырган да:

— Менә, муллалар, дөнья дигәннең гел үзгәрәп тора, киләчәктә дөньяның менә шулай асты-өскә килер, — дип, табактагы ботканы бөтенләй болгатып бетергән. Муллалар бу юлы мужикны алдый алмаганнар.

Ярар. Икенче көнне болар тагын кунарга туктаганнар. Боларның бер пешкән казлары булган. Кичен йокларга ятканда үзара сөйләшкәннәр.

— Кем дә кем иң яхшы төш күрә, иртәгә казны шул ашар.

Иртән торгач, болар үзләренең төшләрен сөйли башлаганнар. Башта беренче мулла сөйләгән:

— Мин, — дигән, — төшемдә яшел чапан, ап-ак чалма киеп, хажга киттем, — дигән.

¹ Кунаклык — юлчылар туктап кунып китә торган йорт — квартира.

Аның төшен яхшыга юраганнар. Аннары икенче мулла сөйләгән:

— Мин, — дигән, — зур аккош булып, кыйбла ягына очып киттем, — дигән.

Моның төшен дә яхшыга юраганнар. Инде мужикка чират житкән. Мужик әйткән:

— Сезнең берсегез яшәл чапан, ап-ак чалма киеп хажга китте, икенчегез аккош булып очып китте. Мин: «Болар тиз генә кайта алмас инде, каз бозылып әрәм булыр», дип куркып, аны ашадым да куйдым, — дигән.

К. НАСЫЙРИ НОВЕЛЛАЛАРЫННАН ҮРНӘКЛӘР

ИСКЕ МӘДРЭСӘДӘ.

I

Берәү әйтте: «Бер хәлфәне күрдәм, янында бер озын вә бер кыска таяклары бар, бер быргы, дәхи барабаны бар.

— Болар ни эшкә? — дип сорадым. Хәлфә әйтте:

— Бу авылда мин балалар укытып торамын. Балалар шаяралар, сабакларын укымыйлар. Миңа якынак утырганнарын кыска таяк белән сугамын, ерактагыларын озын таяк белән сугамын. (Алар минем) сүземне тыңламыйлар, үземнең өстемә ташланалар. Аннан соң барабанны орамын, быргыны кычкыртамын, шуннан соң халык жыелып мине коткаралар, — диде».

¹ Автор аларны хикәятләр дип атый.

К. Насыринның бу новеллалары 1880 нче елда басылган «Кырык бакча» һәм 1884 нче елда басылган «Фәвакиһел жөләсә фил әдәбият» дигән китапларында бирелгәннәр.

II

Янә бер авылда бер өйнен ишеге төбендә бер хәлфәне күрдем, эт кебек өрер. «Бу ни хәл?» — дип туктадым. Күрдем, өйдән бер бала чыкты. Хәлфә ул баланы тотып алды, колагыны бәрды.

— Бу ни хәл? — дип сорадым.

Хәлфә әйтте:

— Мин балалар укытучы бер хәлфәмен. Бу бала бик усал, каршы. «Сабагынынны укы!» — дисәм, качып китә; өенә керәдер дә чыкмый, эт белән уйный. Качан ки мин эт кебек өрсәм, «эт бар икән» дип чыгадыр да, тотып аламын, — диде.

III

Мәдрәсәдә бер шәкерт үзенен әнесен куа: «Бар, фәлән, су алып кер, минем эчәсем килә», — диде, әнесе бармады, тәкрар әйтте, бармады, чөнки әнесе яткан иде. Боларнын хәлфәләре бар иде, ул әйтте: «Бар син, фәлән, үзен миңа су алып кер, минем эчәсем килә», — диде. Ул шәкерт торды, су алып керде, хәлфәсенә бирде. Хәлфә әйтте: «Ярар, рәхмәт, үзен эч инде, мин эчмәймен», — диде.

НАДАН МӨЭЗИН БЕЛӘН НАДАН МУЛЛА.

Бер мөэзинне манарада күрделәр, кулында «Иман шарты» бар, азанны «Иман шарты»ннан карап әйтә, имеш. Сорадылар: — Ник карап әйтәсең, азан сүзләрен күңеленнән белмисеңме? — диделәр.

— Мулладан сорагыз, — диде.

Муллага бардылар. Мулла ул вакытта ишек алдында икән. Барып: «Әссәламегаләйкем», — дип сәлам бирделәр. Мулла, сәлам алмыйча, өенә кереп китте дә бер китап алып чыкты, (шуннан) актарды-актарды да «Вәгаләйкем әссәлам», — диде.

— Хәер, мулласы да шулай икән, — дип киттеләр.

СУФЫЙ.

Бәгъзе суфыйларга әйттеләр: «Жөббәнне¹ сат, акча булыр», — диделәр. Суфый әйтте: «Балыкчы кармагын сатса, ни белән балык тотса кирәк», — диде.

¹ Жөббә — мулла, ишан һәм суфыйлар кия торган озын кием.

МУЛЛА КАЙГЫСЫ.

Берәү вафат булып, мирасыннан бер яхшы тунын бер муллага жибәрделәр. Ул мулла әйтте: «Вафат булганын ишетеп бик кайгырган идем, тунын күргәч, сөендем тагы», — диде.

ЯРЛЫ КАЙГЫСЫ.

I

Бер фәкыйрь үлем сырхавы хәлендә ятканда, әкъяр-басыннан (якыннарыннан) ¹ янына жыелган адәмнәр: «И фәлән, хәлең начар, иманыңны әйт», — дигәч, ул бичара: «Һай, шул үлем хәлендә дә имана белән аптыраталар ла», — димеш,

II

Берәү әйтте: «Бервакытны атым чыгып киткән иде. Атымны эзләргә чыктым, бик суык көн иде. Бер өйгә барып кердем, жәмәгать белән намаз укып торалар. Араларында бер карт бар, күлмәкчән, аяклары ялангач, үзе тунган, дер-дер калтырый, әйтә: «Ярабби, бу суык үзәгемә үтте, намаз укырга кушасың, киём бирмисең. Әгәр тәмуглык булсам, хәзер керт мине тәмугка, ичмасам жылыныр идем», — диде.

ХӘЙЛӘ ҺӘМ ТАПҚЫРЛЫК.

I

Бер үзен-үзе жыя алмаган аңгыра кызны кияүгә бирделәр. Кияү, кыз янына кергәч, күрде: кызның кулы камырлы, тырнак төпләре бар да камыр.

Кияү пакылекне ярата торган адәм, имеш. Кызның кулын юдырырга бер хәйлә табып, ул: «Абау, эчем авырта!» — дип угалана башлады. Кыз хафаланып: «Ай-һай, ни дару итәек?» — дигәч, егет әйтте: «Эчем авыртканда, әнкәй кулын юып эчерсә, шифа таба торган идем», — диде. Аннан соң кыз: «Тукта, мин һәм шулай итеп караем, бәлки шифа булмасмы икән?» — дип, бер табакка су салып, кулын юды, суны егеткә бирде.

¹ Жәя эчендәге сүзләр төзүче аңлатмасы.

Егет күрде, кулында камырлар һаман бетмәгән, имеш. «Әнкәй ике кат юа торган иде», — дип, янә бер кат юдырды. Бераз торгач: «Шөкер, инде эчем авыртуы басылды, ул суынны чыгарып түк», — диде. Кыз дәхи ул суны чыгарып түкте, хәйлә белән юдырганын аңламады.

II

Бер егет өйләнәп кыз катына баргач, егеткә аш пешереп китерделәр. Кыз барды да иң әүвәл ашны кабып карады. Кайнар, имеш, авызы пеште. «Һай, безнен әнкәй һәркайчан ашны суытып китерә», — диде. Егет дәхи: «Мин дә кабып карыйм», — дип барды да, салкын аш капкан кебек, алып кисәктән кабып йотты, авызы пеште, тамагы пеште, бик күнелсез булды. Кыз һәм хафаланып тышка чыгып керде. Егет әйтте: «Тышта һава ничек?» — диде. Кыз әйтте: «Тыштагы һаваны сораһсаң, авызы пешкән егет кебек», — диде, чөнки һава болытлы вә томанлы иде.

III

Бервакыт хәзинәдән бер капчык алтын югалды. Казыйга¹ хәбәр бирделәр. Хәзинә йортында булган кешеләрнен барын да казый үзенә чакырды вә һәрберсенә берәр таяк бирде. Таяклар һәммәсе бер озынлыкта, бер үлчәүдә иде. Казый әйтте: «Кем дә кем угры булса, ул кешенен таягы бер бармак кадәрә озын булыр», — диде. «Бар, кайтыгыз!» — дип, кайтарып жибәрде.

Капчык белән алтынны угырлаган кеше курыкты да казый биргән таякны бер бармак кадәр кисте.

Икенче көнне казый ул кешеләрнен һәммәсен үзенә чакырды, таякларын карады. Берсенен таягы бер бармак кадәрле кыска булып чыкты. Мәгълүм булды, алтынны ул кеше угырлаган, имеш. Алтынны хәзинәгә тапшырып, ул угрыны сәясәт кылды².

¹ Казый — хөкем итүче.

² Сәясәт кылды — бу урында хөкем итте, жәза билгеләде дигән мәгънәдә.

ТАЛҚЫР ХӘЛФӘ.

Бер патша үзенең утлын гавам¹ балалары укый торган мәдрәсәгә бирде. Хәлфә аны укытты, кулыннан килгән чаклы тәрбияләде. Ләкин патша баласы, күпчелек укучыларга караганда, сәләтсезрәк һәм әхлак ягыннан да түбәнрәк булып чыкты.

Хәлфә бу бит патша баласы дип тормады, малайны бүтән укучыларынан да битәр жәзалады, суктырды. Иркә малай хәлфәнең бу катылыгына түзә алмады, атасына кайтып зарланды, тәнендәге яраларын ачып күрсәтте. Патша, моны күреп, бик каты ачуланды һәм тиз генә хәлфәне үз каршына чакырып китерергә кушты.

Хәлфәне китерделәр, патша каршына керттеләр.

— Син, хәлфә, — диде патша, ачулы тавыш белән, — минем баламны хәтта гавам балаларына караганда да катырак жәзага тартасың икән. Әйт, ни сәбәптән болай итәсен?

Хәлфә анар жавап бирде:

— Гавам балалары алар болай да тормышның ачы һәм төчесен татып үсәләр. Аларга жәфаның ни икәнен белдереп торасы юк. Патша балалары исә, киресенчә, жәфа ни нәрсә дә жәбер ни нәрсә икәнен белми үсәләр. Аннары, патша булгач, халыкка жәбер-жәфа кылуны нигә дә санамый торган булалар. Мин, шуны истә тотып, сезнең балагызга жәзаны катырак бирәм, — диде.

— Сәбәбе шул гынамы? — диде патша.

— Юк; тагын бер сәбәбе бар.

Әйт, анысы нидән тора?

— Анысы, — диде хәлфә, — моннан гыйбарәт: гавам балалары күп вакыт, патша һәм бай балаларына чагыштырганда, үткенрәк, зирәгрәк һәм сәләтлерәк булалар. Мин сезнең балагызны өйрәтүгә күбрәк көч салам, ул исә һаман да артта калып бара.

— Алайса, мин баламны синнән укыттырмыйм, алып бүтән хәлфәгә бирәм, — диде патша.

— Анысы сезнең ихтиярыгызда, падишاهым, тик шуны онытмагыз: тәрбия бер — сәләт башка, — дип жавап бирде хәлфә.

¹ Гавам — халык, масса.

ПАТША БЕЛӘН КАРТ.

Беркөн бер патша бәгъзе вәзирләре белән сәйранга чыкты, йөри торгач, бер жирдә, кешеләреннән аерылып, ялгыз калды. Үзенә бер карт очрады, һәм ул картка әйтте: «Бабай, син кайдагы?» — диде. Карт әйтте: «Мин ошбу шәһәрдәнмен». Патша әйтте: «Бу шәһәрнең хакимнәре ничек?» Карт әйтте: «Хакимнәребез бик залимнар, бик усал кешеләр», — диде. Патша әйтте: «Патша хакында ни әйтәсен?» — диде. Карт әйтте: «Мәмләкәтебездә моның кебек залим патша булганы юк иде. золымы белән мәмләкәтне корытты», — диде. Патша әйтте: «Мине таниймсын, мин кем?» — диде. Карт әйтте: «Юк, танымыйм». Патша әйтте: «Мин шәһәрнең патшасы булырмын», — диде. Карт әйтте: «Син мине танийсынмы?» Патша әйтте: «Юк». Карт әйтте: «Мин гажем кабиләсеннән фәлән углы фәлән мәжнүн (жүләр), көн саен ике мәртәбә шулай жүләрләнәп, саташып йөримен», — диде.

ХЕЗМӘТЧЕ БЕЛӘН БАЙ.

Бер кешенең бер хезмәтчесе бар иде. Анар акча бирде, боерды: «Бар, базардан йөзем вә инжир алып кил!» — диде. Малай базарга китте, бик озак торып кайтты. Йөзем алып кайтты. Янә икенче мәртәбә инжир алырга китте, төнлә кайтты. Аннан соң бае орышты, кыйнады. «Бер йомышка баргач, ике йомышны бетереп кайтыр кеше», — диде. Бервакытны бу бай сырхау булды. Баягы малайны табипка¹ жибәрде. Хезмәтче китте, табипны алып килде. Аның белән янә бер кеше ияртеп килде. Бае әйтте: «Бу кешене нигә алып килдең?» — диде. Малай әйтте: «Фәлән вакыт үзәң мине кыйнадың, бер йомышка барганда, ике йомышны бетереп кил, дидең. Инде менә сиңа табип, әгәр үлсәң, менә сиңа кабер казучы, икенче мәртәбә мине йөртмә!» — диде.

АҢГЫРАЛЫК БӘЛАСЕ.

Берәү углын сукага жибәрде, углына әйтте: «Углым, кич кайтканда, сука тимереңне яшереп кайт, угырлап китмәсеннәр», — диде. Углы барып бөтен көн сукалады,

¹ Табип — доктор, врач.

кнч кайтканда, сука тимерен бер карама төбенә яшереп куйды.

Кайтып килгәндә, атасы берничә адәмнәр белән урамда утырып торыр. Атасына кычкырды: «Әти, сука тимерен фәлән карама төбенә яшереп калдырдым», — диде. Атасы әйтте: «И ахмак, яшерган нәрсәне шулай кычкырып әйтәләрме», — диде.

Икенче көнне сукага барса, күрде: карама төбеннән сука тимерен урлап китмешләр. Тиз үк атына атланып, атасы янына чабып кайтты. Атасы печәнлектә йоклаган иде. Атасын эзләп тапты. Атасынын колагына акрын гына: «Әти, сука тимерен урлаганнар», — диде.

ХИКӘЯТ.

Бер сабый бала, кояшлы көн бер жирдә йөргәндә, үзенә күлэгәсене күрәп, күлэгәсә артыннан житмәкче булды. Күлэгә артыннан житәмен дип бара. Ул барган саен, күлэгә һаман алга китә. Бу баланың ачуы килеп, күлэгәнә өстенә басарга теләп йөгәрә башлады. Ул йөгәрсә, күлэгә һәм йөгәрә. Бала тәмам арыды. Әйләнәп янә киткән урынына кайтып барганда артына әйләнәп караса, күлэгә артыннан ияреп килә. «Һи, мин юкка йөгәрдем, ул миннән үзә дә калмый икән», — диде.

ХИССИЯТЕ МИЛЛИЯ

(1906)

Көз жигте. Мәдрәсәләребездә укулар башлана. Уку дигәч тә, чын уку дип уйланмасын. Безнең бәхетсез мәдрәсәләребез һаман шул укытучы битлеген киен, култык

астына китаплар кыстырган булып, 25 жирдән аш ашагач, абыстай янына корсагын күтәреп кайтып житү авыр булганлыктан гына, мәдрәсәгә туктап, берәз хәл жыйар өчен генә бер чирек сәгать 5—6 кабат мөндәр өстендә утырып, берәз хәл жыйгач, чыгып китә торган мөдәррисләр¹ кул астыннан һәмшә² чыкмагандыр.

Шәкертләребез, хәррият кояшы туып дөньяны яктырткач, борынгы истибдат³ караңгылыгында кеше төсле булып күренгән мөдәррисләрнең кем икәнлекләрен таныдылар. Шул мөдәррисләрнең укутабыз дигән булып, шәкертләрне һич чыга алмаслык наданлык урманына кертәп адаштырганнарын аңладылар. Һәм шәкертләрнең төхсыйле кәмәләт вә гыйлемнән⁴ максутлары бер такым⁵ сыра мичкәсе булган байларның этләре хөкемәндә бер хайваннары булу булмаенча, азат, сәрбәст⁶, һәр байдан бай, үзенә-үзе һәр падишаһдан артык падишаһ була алулары икәнлеген төшенделәр.

Инде ул шәкертләрнең шул аңлауларын вә үзләренен хөр икәнлекләрен белү хистәрен күңелләреннән кисеп ташламаган төкәдирдә, алар һаман бөтен көчләре, тешләре вә тырнаклары илә үзләрен шул залым мөдәррисләрнең вә надан зур корсаклы байларның кулларыннан коткарырга тырышачаклардыр. Шәкертләр, бу көпнән алып, үзләренен милләт эчендә иң кадерле, иң дәрәжәле бер затлар икәнлекләрен аңлап вә аңлатып, үзләренен иң түбән теләнгәндә дә түбән бер меккеннәр түгеллекләрен күрсәтәчәкләрдер. Инде шәкертләр бер саран байның күз карашларын тәгъкыйп итеп⁷, безгә ничек карар икән, мәрхәмәтле карар микән, мәрхәмәтсез карар микән, алафранка⁸ киенгәнәме күрсә, ашка чакырыр микән, дип калтырап тормаячаклардыр.

— Алар, бу хурлыкларны күргәнче, шунди кәсеп итсәләр дә, үзләрен үзләре кул көчләре белә туйдырачаклардыр.

¹ Мөдәррисләр — дәрес бирүчеләр (муллалар).

² Һәмшә — һаман.

³ Истибдат — реакция, искелек, деспотизм.

⁴ Төхсыйле кәмәләт вә гыйлемнән — белем алу һәм өйрәнү мәгънәсендә.

⁵ Бер такым — берничә.

⁶ Сәрбәст — ирекле.

⁷ Тәгъкыйп итеп — күзәтеп.

⁸ Алафранка — французча (европача). Биредә шәкертләрнең япачарак киенүләре турында сүз бара.

Милләт образованный кешеләргә һәм халык файдасын һәртөрле үзенә шәхси мәнәфигыннан¹ вә корсак файдаларыннан өстә тотат торган, милләт файдасын күз өстендәге каш дәрәжәсендә газиз тотат торган милләт арсланнарына мохтаж. Милләт аталарга, аналарга, мөгаллимнәргә, мөгаллимәләргә², мөрәббиләргә вә мөрәббияләргә³, чын мөхәррирлек табигатьләренә вә салахиятләренә⁴ мохтаж. Безнең милләт тә, башка милләтләрдәге кеби, хамисез⁵, мәлжәэсез⁶, фәкыйрь вә эшче халыкның файдаларына тырышучы, биш фәкыйрь кеше икән бер бай этенә алмаштырып вакытлар үткәнлеген аңлаучы вә аңлатучы егетләргә мохтаж. Безнең милләт тә Пушкиннарга, граф Лев Толстойларга, Лермонтовларга мохтаж. Кыскасы гына, безнең милләт тә башка милләтләренә тәрәккыйләренә⁷ сәбәп булган чын мөхәррирләргә, рәссамнарга⁸, яңа-яңа милли шагыйрьләргә, музыкантларга вә гайреләргә⁹ мохтаж.

Бу әйтелгәннәр булмаганда, безнең тормышыбыз күчелсез, үлек чыккан өй төсле мончы, тынсыз, тавышсыз, рәхәтсез булачактыр.

Болардан башка безнең гомеребез бер дә бәйрәмсез, гомерлек мәшгулият, яки бер дә жәйге қояшсыз мәңгелек көз көне төсле үтәчәктер.

Яшьләргә, баягы хәзрәтләренә мендәр өстендә ял иткәннәренә генә канәгәтләнмәенчә, уку кирәк. Бу аларның иң мөһимдәс¹⁰, иң беренче вазифаларыдыр¹¹.

Бу безнең һәртөрле чалмалы бурлаклар тырнагынан азат булуыбызга вә бюрократия золымыннан, башка милләтләр илә берлектә, безнең дә котылуыбызга иң беренче вә иң тугры юлдыр. Укымак — дәрәснәң ялганны, яктылыкның караңгыны, турының көкрәнен, сафлыкның бозыклыкның жинүләренә иң үткен, иң кирәкле коралдыр.

¹ Мәнәфигыннан — файдаларыннан.

² Мөгаллимнәргә, мөгаллимәләргә — ир укытучыларга, хатын-кыз укытучыларга.

³ Мөрәббиләргә вә мөрәббияләргә — тәрбияче ир һәм тәрбияче хатын-кызларга.

⁴ Салахиятләренә — сәләтләренә.

⁵ Хамисез — яклаучысы булмаган.

⁶ Мәлжәэсез — смена торган урыны булмаган.

⁷ Тәрәккыйләренә — алга китүләренә.

⁸ Рәссамнарга — художникларга.

⁹ Вә гайреләргә — һәм башкаларга.

¹⁰ Мөһимдәс — изге.

¹¹ Вазифаларыдыр — бурычларыдыр.

Укымак — фикерләргә жирдән күккә жибәрмәк. Укымак — үз янында булып торган нәрсәләрдән бигрәк, фикерләргә булачакларга сузмак. Укымак — үткәннәрдән кичеп, киләчәкләр — истикъбалъләр¹ тугрысында пәйгамбәрлек итмәк. Укымак — хәзергә көннәргә киләсе көннәргә өчен, бу көнгә мәсьәләләргә киләчәктәгә мәсьәләләргә чишү угында ташламак димәктер. Укымак — бүгенгә дуслардан киләчәктәгә кара көннәргә өчен асылмак димәктер. Укымак — үзгә һәрнәрсәгә белергә вә һәр макутка прешергә вә бөтен дөньяга солтан булырга лаек дип танымактыр. Укымак — «ижтиһад монкариз»² кеби сүзләрдән ха-ха-ха илә көлөп, гакыл пычагын гыйлем вә мәгърифәт кайрагына чылап кайрамак дигән сүздер. Укымак — утыз ел мәдрәсәдә ятып, бер татар баенның эштән чыккан кызы илә бер аулак бүлмәгә кереп яту, соңра шул байның бер асрау малае булып торы дигән сүз түгелдер.

Укымак ләфзы³ астында моның кеби хисапсыз мәгънәләр чыкса да, барчасы үз халкыбызга хезмәт итмәк дигән сүзгә кайтадыр. Укымак — халыкның бәлшен ашап, капын эчеп, үзгә симертеп, ел саен бер бай кызы үтереп яки асырып, хайванлык итеп яту дигән сүз түгелдер.

Беләмен ки, безнең шәкертләребез бу мәгънәләргә барчасын аңлаганнардыр, алар шуңар күрә үзләргә теләнчә ясап чыгара торган, тугрысын әйткәндә, теләнчә фабрикасы булган мәдрәсәләргә ләгънәт укып чыгып киткәннәрдер.

Шәкертләребезнең бу хәрәкәтләрен милләт әллә нинди зур өмидләргә вә сәгадәтләргә көтсә дә урынлыдыр; яшьләребезне кайда укытырга вә ничек укытырга икән белсәк, милләт өчен жаннарын корбан итүчеләр вә үзләргә бил бәйләп керешкән юлларынан, әллә нинди куркынычлар, әллә нинди хәвәф-хәтәрләр очраса да кайтмый торганнар һәм шулай булырга салахиятлеләр дә, анчак, яшьләребездер.

Без шәкертләргә, үзгә кирәк кадәр динбезне вә әдәбиятыбызны аңлагач, вакыт кичермичә, хөкүмәтнең реальлыгына вә гимназия казаннарына кереп, пешеп, кеше булып чыгарга кирәк. Русларның үз балалары

¹ Истикъбалъләр — киләчәкләр.

² Ижтиһад монкариз — дин һәм тормыш мәсьәләләргә турында фикер йөртү заманы үткән дип карау.

³ Ләфзы — сүз.

кайсы мәктәпләрдә укыса, бездә дә шуларның итәкләренә ябышып керергә тырышырга тиешләр.

Хәзер дә милләткә чынлап риясыз, нифаксыз ¹ хезмәт итүчеләр шул мин теләгән юл илә укыган яшьләребездер.

Без яшьләребезне Бохарага жиһәрсәк — ишәк, Истамбулга жиһәрсәк — полицейский вә шпион булып кайтачаклары моңарчы кайтканнары илә сабит вә мөдәлләлдер ².

Әле Мәкәржә базарында да жыелышлар, шураи өмәтләр ³ булып үтте. Мосадәмәи әфкярдән барикаи хакийкәт зохур итәр ⁴ дигән шикелле, шул жыелышларынан берәр төрле файда чыгып китсә, шаять, без шәкертлөргә дә гомеребездә, элек дәфга ⁵ уларак, чын гыйлем илә сәламләшеп, гыйлемнең алдына тез чүгеп, кулларын үбеп, моңарчы гыйлем дип, гыйлемгә табан-табанга зыйд вә кире ⁶ нәрсәләр берлән баш катырып йөргәнебез өчен гафу үтенер көннәр житәр; тырышыгыз, карендәшләр, шәкертләр, тырышыгыз, муллаларның мендәр өстендә корсак шиндереп утыруларына гына канәгать итмәгез, бөтен өмитөбез, бөтен рижа вә илтимасыбыз ⁷ анчак сезгә гаиттер!

МӘКАЛӘИ МАХСУСА

(1912)

III

Уфага життем. Тау башында тәртипсез таралып утырган. Извозчикка утырдым. Ләкин бу инде Самараның түгел иде. Арбасы шундый иске, шундый каты иде ки, эчәкләрем такта арбага буш салган дилбегә кеби үрле-

¹ Риясыз, нифаксыз — ялагайлыктан, икейөзлелектән башка.

² Сабит вә мөдәлләлдер — расланган, исбат ителгән.

³ Шураи өмәтләр — бер диндәге кешеләрнең жыелышлары (бу урында 1906 елдагы мөселманнар съезды күздә тотыла).

⁴ Мосадәмәи әфкярдән барикаи хакийкәт зохур итәр — фикерләр бәрелешүеннән хакийкәт яшеннәре туар.

⁵ Элек дәфга — беренче тапкыр.

⁶ Зыйд вә кире — каршы һәм кире.

⁷ Рижа вә илтимасыбыз — үтенү, соравыбыз.

кырлы сикерә иде. Таудан акрынлап менәсен, юлнын этрафында жәһәннәм кеби тирән чоқырлар — хисабы юк. Жәһәннәмнең тирәсенә саклык өчен тезгән баганаларнын арасы бик сирәк булып, арба янтайса, мәкиббән галә вәжһини¹ жәһәннәмгә төшү бик мөмкин иде.

Уфага кәргәндә бер дә шәһәргә кәргән кебек булмый. Әллә нинди ачык, тишек вә рәтсез һәм пустынный урамнар белән барасың. Эч поша. Кая соң моның шәһәрлеге! дип сукранганда, көчкә беркадәр яхшырак урамнарға кәрдек. Шулай барганда «Сабах» көтепханәсенең² ак вывескасы күренде. Тугры анда туктадым.

«Сабах» ка килүдән максудым, Самарадагы кеби, бер «Бристоль»гә барып эләкмәскә, ягъни нинди номерлар ничек булачагын сорашу иде. Ләкин, күрдем ки, магазинга тоташ шундый киң вә яхшы бер квартира бар. Монда мин түгел, миңа тагы 19 кеше кушсаң да сыярлык иде. Житмәсә аның асты кухня булып, һәрвакыт астан жылы бәргәнлеге беленде. Менә рәхәт! Менә икенче ләүкә. Монда китап төялеп килгән гайре мөтәһәһи³ ящиклардан кровать ясау вафля пешерү шикелле тиз. Аста ящик булса да, өстенә йомшак вә матур нәрсәләр каплагач, ярый ул. Өстендә эйбәт киём булгач, синең бәрәңге ашаганыңны кем белә? Урамга чыксаң, мыскны кашыктагы май белән майлап була. Дөнья яратылганнан бирле ялганнар күбесенчә тотылмый калган...

...Мин фәкыйрь дә татар вә исламга гаит⁴ эшләрдә «чебен тимәс чер итәр» бер кеше булганымнан, «Япония мөселман идүче голәма нәрәдә?»⁵ сәрләүхәлә⁶ бер шигырь язган идем.

Квартира, гомумән, күңелле. Кеше күп килә. Эч пошарлык түгел. Монда һәр көн мөхәддисе кәбир⁷ Әхмәт Фаиз Даутов белән күрешәбез. Ул скрипкада маташтыра, әлегә яхшы уйный алмый. Ләкин жырласа, мин андый жырны гомеремә тыңлар идем. Аның гади сөйләшүдә дә металический вә музыкальный тавышы жырлау заманында бөтен көчен вә голвиятен изһар итә⁸. Мин

¹ Мәкиббән галә вәжһини — йөзтүбән.

² «Сабах» көтепханәсе — китап кибетенең исеме.

³ Гайре мөтәһәһи — чиксез күп.

⁴ Гаит — караган.

⁵ Голәма нәрәдә — галимнәр кайда?

⁶ Сәрләүхәлә — исемдәге, исемле.

⁷ Мөхәддисе кәбир — пәйгамбәр сүзләрен күп белүче

⁸ Голвиятен изһар итә — бөеклеген күрсәтә

Латыповны ишеткәнем юк, ләкин Камил буш бугаз кебиләрне бу жирдә телгә алырга да хурланам. Петербург профессорлары хәзер башкорт халкының бик тиздән монкариз булачагына¹ иман иткәннәр. Башкортларның гадәт вә әхлакларын язу һәм кием вә эшнәтләрен музей өчен гикшереп ятмакталар икән. Әгәр Фанз әфәнде кеби чын башкорт рухы вә башкорт моңы белән жырланган жырлар да граммофоннарга алынып калса, моңың башкорт инкыйразыннан² соң азмы әһәмияте булыр иде?! Ләкин милләтемез дингезенен эңжеләре төптә ятып, «ул-бу»ларыгына өскә калка шул.

Дикъкаты итәсезме? Хәзер граммофонга жырлау фахшәләр вә энваг³ эшсез, ашсызлар кәсебе булды. Казанның «Кәжә Маһи», «Подвал Фатыйма», «Этле Хәснни», «Жингәчи кызлары»на кадәр, төрле шәһәрләрдә граммофонга жырлап, милләтнең сәмгын⁴ мәсхәрә итеп бстерделәр. Фахыш тавыш, фахыш рух, фахыш көй! Фахыш мәгънә! Менә шулар безнең фахшыятсез, пакъ мөселман түрләренә кереп утыралар. Түрдә утырып граммофоннар сүгенәләр. Мин Казанда, Астраханьда әллә ничә граммофоннан шуны уйнатучы гаилә әфрады⁵ өчен кызарып утырдым. Алар минем кәефемне ачарга граммофон боралар иде. Мин исә чыраемны сытып утыра идем. Чөнки алар шикәр дип үзләре белмиңә ачуташ каптыралар иде.

IV

Уфаның мәгъмүрият⁶ ягы Казаннан күп начар булса да, табигать ягы күп шәһәрләрдән өстен. Әүвәл үк тау башында, димәк, жәй көне дә, кыш көне дә һава яхшы. Жырларымызда шулкадәр күп жырланган Агыйдел буенда. Шәһәр эчендә йортларга караганда агачлар күп диярлек. Моңың жәй көнегә әһәмияте! Өстәк карашта Уфаның халкы да айнык вә саф күренә. Чөнки бу шәһәрдә чат саен халык саулыгын химая итә⁷ торган сәт ки-

¹ Монкариз булачагына — бетәчәгенә.

² Инкыйразыннан — бетүеннән.

³ Энваг — төрле.

⁴ Сәмгын — тынлау тойгысын.

⁵ Гаилә әфрады — семья членнары.

⁶ Мәгъмүрият — төзеклек.

⁷ Химая итә — саклый.

бетләре. Һәммәсендә халык. Пивнойлар сирәк. Бу шәһәр «Ай-һай Казанның каласы, аза ишан баласы» түгел. Сөт сатучылар, мендәргә утырган мулла кеби, үзләре хезмәт итмиләр. Сөт эчүчеләр үзләре буфеттан сөт алып килә. Чөнки... сөтчә сиңа сәламәтлөк бирә, алар нишләп үзләре хезмәт итсәңнәр... Сау буласың килсә, әнә сөтне үзәң барып ал! Монда трактир официантлары кеби рия, ни-фак¹ вә посетительгә ярарга тырышып кылану күренми.

Фәлсәфәгә кердем... язам, язам, — кая көлкесә?..

Урман, урман, — кая төлкесә?!

V

Әйе, урманның да бөтен жирендә төлкә булмый, мә-каләңең дә һәр сәтырыңда² көлкә булмый. Актар агач араларын, бардыр төлкесә, укып чык бөтен караларым, бардыр көлкесә.

Мәжит әфәнде Гафури белән күрештек. Ул миңа караганда да юашланган вә дөнья тарафыннан басылган кеби күренде. Аның белән безнең мосахәбмез³ күп вакыт күзләр аркылы гына кылына иде. Читтән безне караган кеше икемезне әле генә хисапсыз каты шаярып, соңра аналары кыйнап, бер минут элек кенә елаудан туктаган балаларга охшатыр иде.

Ишлик соң? Шаярыр идек, әле генә язмыш ханым кыйнаган; елар идек, әле күздә яшемез дә кипкән.

Россиядә хәзер уйнаган жыллар вә Россия һавасы безнең бөтен коллегаларымызны шул халәтә рухиягә китергән...

Әйе, әле күздә яшемез дә кипкән. Киләчәктәге шатлык яки ерак, яки юк.

Уфада шактый заман торсам да, аның эчен вә этрафын карап йөри алмадым. Мәжит белән йөрергә чыксам да, ярты юлда хәл беткәч, өйгә борыла идек. Монда трамвай юк. Извозчикта эч кенә авырта, эч авырттырмый торганына утырсаң, кесә авырта иде...

Әлкыйсса⁴, мәзкүр⁵ нәрсәне күрсәтмәгәннәр.

Хәзергә житәр әле.

¹ Н и ф а к — бозык.

² С ә т ы р ы н д а — юлында.

³ М о с а х ә б м е з — сөйләшүбез, әңгәмәбез.

⁴ Ә л к ы й с с а — кыскасы.

⁵ М ә з к ү р — әлегә.

VI

Өстөн генә эләктереп китү тарзын алган¹... мондый сәяхәтнамә өчен Уфада артык нәрсә күрмәдем, бугай.

Хәер, шәһәр бакчасында өстенә жөббә, башка зәңгәр фәс, күзгә күзлек, аякка «ботинка», авызына кош канаты төшәрлек дәрәжәдә, борынын күтәрәп барган бер мәгърур шәкертне туктатып, юри «вәкар² вә мәһабәтен» бозар өчен «Син курай уйный беләсеңме?» — дип сорыйсым килде. Мин үзем, гомумән, шундый «кәмитле» мәһабәтлекне бозудан ләззәт табам. Аннан соң без беләбез ки, татар шәкертен кеше ясар өчен иң элек аның «вәкарен» бозарга кирәк.

Бу, ой салганда иң элек нигездән башлау, сүткәндә түбәдән тотыну кеби кагыйдә инде.

Андый «вәкар», яшьлектә жиңмерелмәсә, бәгъзан, мөхәррир булып гомәр итеп, неграмотный үлчәк «затә галиләрдә»³ дә калат. Миңсал эзләсәгез, күктән йолдыз эзләгән кеби генә булып, аны табуда зохмәт чикмәссез.

Әле апрельнең әүвәлге яртысы гына житә. Минем өчен көннәр әкрән кичәләр. Апрельнең әүвәл ягынан, «әүвәл коръаннан чыга алмый йөдәгән малай кеби, мин дә үтә алмыйм. Малай, хәлфәсә сизмәгәндә, сабагын «сикерткән» кеби, мин дә күп йоклап карыйм. Ләкин максады аслый⁴ булган кымыз сезоны житми. Уфада кымыз юк.

Дорес, мин кымызны Уфада да, әтрафында да эчәчәк түгел. Мин аның өчен Троицкига барырга Казаннан ук карар биреп чыккан вә йөзләп баш бия саудыра торган бер Троицк кешесенә барасы, кымызны савылган урында чатыр тегеп торып эчәсә кеше. Чөнки Уфа әтрафын европалылар басып, биттабгы⁵ андагы кымыз искусственый (жагли) ланганлыгынан хәбәрәм бар иде. Ләкин Уфада да кымыз булмаганлыгынан, Троицк «кусагасылары»⁶ ның да «бия байламаганлыгын» истидлалъ итә идем⁷.

¹ Тарзын алган — төсен, формасын алган.

² Вәкар — тәкәббер.

³ Затә галиләрдә — югары затларда.

⁴ Максaды аслый — төп теләк.

⁵ Биттабгы — табигый.

⁶ Кусагасылары — биредә Тукай кымыз эчетүче казахлар турында сөйлә.

⁷ Истидлалъ итә идем — уйлап белдем.

Шулай, ни ары, ни бире булып торганда, кесәмдәге, Петербургка мине чакырып язган, бер хат исемә төште. Бу хат инде беренче түгел, берничәнче иде.

Буш та түгел, житди иде. Ләкин житди булса да, мин Петербургка баруны көзгә, кымыз эчеп хәлләнгән чакка китермәкче идем. Юк инде, Петербургка хәзер барам. Кымыз да булмагач, Уфада нәрсәгә ятыйм? Житмәсә аның «авыллыгы», тынлыгы, жансызлыгы минем әле хасил¹ булмактагы европалылыгымны, культурный шәһәр кешесселегемне, шау-шу яратучылыгымны, галәбәлек², көрәш сөючелегемне үчекләгән кеби булды. Китәм Петербургка! Кымызга кадәр торам. Телеграмма, ответ. Киттем.

¹ Хасил — барлыкка килү.

² Галәбәлек — өстенлек, җиңү.

ЯРЛЫЛАР ЯКИ ӨЙДЭШ ХАТЫН

(1909)

I

Минн тора торган шәһәрнең уртасында базар булып, ул базарның да уртасында бер жирдә һәрвакытта эш эзләп, эш көтеп тора торган ярлылар була торган иде. Кем нинди эш куша, нинди хезмәт тугры килә, алар шуны дүрт күз илэ көтеп кенэ торалар иде. Бер кешегә утын ярдыру, кар көрәтү кеби кара эшләрне эшлэргә кеше кирәк булса, шул эш көтеп тора торган ярлылар янына килеп, аларның берсене алып китә иде.

Монда эш көтеп тора торган ярлыларның кулларыннан килэ торган эш утын яру, кар көрәү, пычрак чүпләрне тазарту кеби, бик агыр кара эшләр генә булып, кораллары да көрәк, балта кеби нәрсэләр иде. Болар шул һөнәр вә шул кораллары илэ кул көчләре аркасында тамакларын туйдыралар иде. Бу ярлылар, солы катыш үскән богдай кеби, татар илән руслары катыш торалар иде. Боларның һәр көнге гадәтләре иртә үк торып, шул жиргә килеп жыелып, эш көтеп тору, эш булса, эшләп кайту, эш булмаса, кайгылы сурәттә кайту иде.

Менә бу көндә алар гадәтләре буенча иртә намаз вакытында ук бу жиргә ризык эзләп килеп тулганнар иде. Бу көн кышның иң салкын көне булып, кара халык төгъбиренчә әйткән вакытта, төкерек жиргә төшмәслек чатлама суык иде. Кояш яңа гына чыгып, тирә-ягы зур алка илэ әйләндереп алынган иде. Кояшның буйлә киртәләнеп зур алка (даирә) эчендә калуы бик салкын вакытларда гына булганга күрә, кояшка караганда кояш үзе бер салкын боз тавы кеби күренә иде.

Базарга утын, печән сатарга килэ торган авыл кешеләренең йөгәрә-йөгәрә атлары вә чаналары яныннан килүләре, дагасыз атларның, тоякларына ябышып каткан бозлары сәбәпле, тарта алмый әрле-бирле селкенүләре, бу атлар асылда кара туры булып та, тирләп чыккан парлары өсләренә бәс булып ябышкач, ап-ак булып күренүләре, борыннарына сыер имчәге кеби бозларның катулары көннең рәхимсез салкын икәнне күрсәтә иде. Моржалардан чыгып бик югары күтәрел-

гән, салкынлыктан зур тирәкләр шәклен алган төтеннәр ниһаятьсез күп булып, читтән караганда кара урман кеби булып күренә, һәр кешенең өйдә генә утырганыны искә төшерә иде. Урамда йөрүчеләр бик аз булып, аларның да ихтыярсыз йөгәрә-йөгәрә барулары бик зарур йомыш илә чыкканлыкларыны белдерә иде. Бу йөрүчеләр тиз-тиз колакларын, битләрен ышкыйлар, бара торган жирләренә барып житү илә, тишегенә качып кереп киткән тычкан кеби, тиз генә кереп югалалар иде.

Менә шулай салкын көндә теге эш эзләп чыгучы ярлылар үзләренен мәжмәгелфокара¹ булган урыннарына эллә кайчан килеп тулганнар, бик ашыгычлык илә эш көтәләр иде. Болар эш көтә-көтә аптырагач, салкынлыкка чыдый алмагач, ике кулларын бер-берсенә китереп жиңнәре эченә тыгып куйганнар, кулларында бияләйләре булганы өшемәскә тырышып ике кулны бер-берсенә шап-шоп иттереп сугалар, әрлө-бирлө йөгәрәләр, бер-берсе илә көрәшеп алышып та киткән булалар, «э, корт чага, корт чага» дип, тиз-тиз колак һәм борыннарын ышкыйлар иде. Иңчаклы салкынга бирешмәскә, чын куәтләре илә мокавәмәт итәргә² тырышсалар да, салкынлык боларга галип килә³, боларны калтырата, иң нечкә жирләренә чаклы барып, без кеби чәнчеп-чәнчеп ала иде. Өйләрендә тычкан туярлык та ризыклары булмаган бу ярлылар, эш кушучылар чыкмас микән дип, өмит итеп, бу көнгә житәрлек ризык алып кайтып балачагаларыны туйдыру кирәк идекенә исләренә төшереп, шул 25—30 дәрәжә салкында торалар иде. Кайда булса да бер үлем дигән, күз керфекләренә кар ябышып, са кал-мыскларына боз катып, калтырашып торган бу ярлылар ничек булса да үләр дәрәжәгә килгәнче эш көтәләр. Иң чаклы тилмереп көтсәләр дә, бик аз гынасына эш табу насып булды.

Эш тапканнары шатлыкларынан сикерә-сикерә китәләр, монда калганнары аңа кызыгып, «безгә дә шулай эш табылса, ничек рәхәт булыр иде» дигән төсле, калалар иде. Калганнары никадәр зур өмет илә эш көтсәләр дә, бер дә эш табылмады. Киёмнәре берәр кат чикмән

¹ Мәжмәгелфокара — ярлылар жыела торган урын.

² Мокавәмәт итәргә — каршы торырга.

³ Галип килә — жиңә.

илә иске генә бишмәттән гыйбарәт булган бу ярлылар көтүнең актык дәрәжәсенә житеп, камил өмет өзгәч, өйдә аз гына ашарларына булганнары кайтып китә башладылар. Бу урында бик аз гына ярлылар торып калды. Монда торып калганнарның өйләрендә бер сынык булсын икмәк, бер чөметем чәй булмаганнарыдыр. Боларның максудларының гаясе¹ шушы салкында эш табып, 20—30 тиен акча алып кайтмак, шуның илә бу көн киченмәктер. Бу жирдә торып калганнарының эчендә кыска гына чикмән кигән, билене бер жеп берлә генә бәйләгән, төрлө чүпрәкләренә, иске тулаларны жыеп, аягына урап чабата кигән, чикмәне кыскарак булу сәбәпле, тезе тугрысында кызыл штаны күренеп торган, көрөгене култыгы астына кыстырган дер-дер калтырап торучы Шәриф дигән кеше дә бар иде.

Безем ярлылар арасыннан алып, хәленә язачак ярлы зат ошбу Шәриф агай булганга күрә, моны онытырга тиеш түгел. Шуның өчен мин аны укучыларга артыграк тәгъриф итеп китмәкче буламын.

Шәриф бу шәһәргә ерак түгел бер авылда туган, бала вакытында уку-фәлән күрмәгән, ятим калып, шул вакыттан бирле рәхәт күрмәй фәкыйрьлектә үскән, гомере буенча шуның кебек кара хезмәтләр илә генә тамагыны туйдырып көн үткәргән, ләззәт-рәхәтнең ни икәненә белмәгән бәхетсез бер кешелер. Менә монда торган вакытта да ике күзеннән ихтыярысыз үзе белмәй торган күз яшьләре ага, чуалып беткән сакалына тама да боз булып ката, салкынлыкка чыдый алмый калтырана, әрлө-бирлө йөгәргәләп, әллә ниләр уйлап эш көтә иде. Аның өснәгә, әти нәрсә алып кайтыр икән, дип көтеп утыра торган балалары исенә төшә, ничек булса да бу көн ашарлык нәрсә алып кайтасы килә, шулай мөжәссәм² ярлы булып эш көтеп тора иде.

Шәрифнең ярлы иптәшләре, салкынга чыдый алмый, берәм-берәм кайта башладылар. Шәриф тә бик кайтыр, бу салкында бер минут та тормас иде, ләкин өйдә бер дә ашарга булмагач, анда хатын, бала-чагалары ач көенчә көтеп утыргач, ничек булса да берәр эш табып кайтуны өмет итә иде.

¹ Гаясе — чиге.

² Мөжәссәм — жисемләнгән (бу урында «нәкъ ясап куйган ярлы» мәгънәсендәрәк).

Иптәшләре таралып беткәч, Шәриф бик шатланып, «инде үзем генә калдым, шаять берәр эш тутры килер», дип торган чакта, бер маржа Шәрифнең янына килеп, «әйдә, бу әйберләргә күтәрәп алып бар әле», дигәч тә Шәриф, аллага шөкерләп кылып, маржаның әйберләренә күтәрәп алып китте.

Юлда барган чакта ләззәтле хыял илә, «бу маржа ун тиен бирсә микән? Әгәр дә ун тиен бирсә, ике кадак икмәк һәм, үземнең янымдагы бер тиенне кушып, өч мыскал чәй алып кайтыр идек», дип уйлый вә рәхәтләнә иде. Ул шулай унбер тиен акчасыны нинди урында тотарга кирәк икәнне уйлап бара торгач, маржаның тора торган өенә барып та життеләр. Өйгә кереп, әйберләргә идәнгә куйгач, теге маржа чишенеп, кесәсеннән унике тиен акча алып, Шәрифкә тоттырды. Менә шатлык! Инч уйламаганда, унике тиен акча бирде...

Шәриф шатлануынан нишләргә белмәй өйгә карап йөгерде. Кайтып барганда, үзләренә якин лавкадан ике кадак икмәк илә бер кап шырпы, өч мыскал чәй алып кайтты. Тора торган кечкенә фатиры шәһәрнең читендә булса да, бик тиз кайтып житте, өенә барып кергән вакытта гүя хатын, балаларына мактанган кебек: «Менә атагыз малны шулай таба ул, чыкты исә, ала да килә», дигән төсле, култыгындагы әйберләргә сәке өстенә бушатып ташлады. Үзе бик зур бер бурычтан котылган, өстән тау кеби авырлыкны алып ташлаган кеше кеби, чикмәнне салып күлмәкчән генә калды.

Шәрифнең хатыны Бәдрижамал исемле булса да, ярлы булганга күрә, Бәдри яки Бәдрәш кенә дип йөртә торганнар иде.

Бәдри ул Шәрифкә итагатьле генә һәм аның тормышына өйрәнгән, Шәрифне эшлекле дип игътикат итә¹ торган иде. Озын гына буйлы, ач яңаклы, күзләре эчкә баткан, мәэюс кенә бер сыйфатта иде.

Өстенә кигән күлмәгенә ике жинә ак, билдән югары тарафы кызыл, түбән тарафы саргылт, башына ураган, былтыр урак вакытында алган яулыгы кып-кызыл булганга күрә, ала киёмле дип әйтерлек иде.

¹ Игътикат итә — ышана.

Боларның ике баласы булып, берсенен исеме Гөлжиһан булып, жиде яшендә, икенчесе ир бала булып. Ходайбирде исемендә, дүрт яшендә иде.

Бу вакытта Гөлжиһанның күлмәге таза гына булып, итәге генә ертылган, саче тарак юкка күрә таралмаган, чуалып беткән көенчә, ике кулы илә тиз-тиз башын кашып, яланаяк көенчә, мич алдында тора иде.

Ходайбирденең штаны юк, кап-кара күлмәк кигән, изү бавы ычкынган, ике жиңене салындырып, кулларыны эчкә тыгып, башыны иеп, бөгәрләнеп утырган, ике танау тишегеннән маңкасы кап-кара булып салынып төшкән, инде агызына керә дип куркып торганда гына кире тартып ала иде. Башының сачене үтмәс пәке берлә алганга күрә — тигезсез, аның өстенә өч-дүрт урында кутыр булып канаганга күрә, кәгазь ябыштырган иде. Аталарының бу нәрсәләргә алып кайтканын күргәч тә, ачлыктан агарган йөзләрендә шатлык, күтәрелчкә баткан күзләрендә хәят эсәре заһир булып, йөгөрөп, аталары алып кайткан нәрсәләргә янына барып, тотып-тотып карадылар.

Бәдри: — Сабыр итеп торыгыз! — дип икмәкне алып куйды да, үзе самоварны алып, тиз генә кагып, су салып, мич алдына утыртты. Яңа алып кайткан шырпыны ачып чыра яндырып, калай самоварның эченә салып жибәрде. Шул вакытта инде Шәриф: «Бу шырпыны саклабрак тот. Бик тиз бетә, беләсез бит, бу заманда акча табуы бик уңай эш түгел, әле дә тырышлык аркасында гына тамаклык акча таба алам», — дип, үзе генә ашарга табучы икәнне белдереп куйды.

Бәдри: — Әле дә алла ярдәм бирә әле, бу көн бик суык булганга күрә, бер дә эш булмас, ач торсак та өйдә генә ятмый, юкка чыгып китте, дип кайгырып тора идем.

Шәриф: — Суык дип, ач ятып булмый шул.

Бәдри: — Ничек бик тиз кайттың? Ни эш эшләдең?

Шәриф (эш таба торган кешеләр тавышы илә): — Бу көн кар-фәлән яумаган, кар көрәтүче булмады. Көн салкын булганга, утын ярдырырга эзләүче дә күренмәде. Менә шулай аптырап торганда гына, алланың рәхмәте илә, бер маржа, өмет итмәгән жирдән, килеп чыкты. Шунның әйберләргә күтәрешеп алып барган идем. Уп

тиен бирсә ярар иде дип торганда, унике тиен көмеш акча чыгарды да бирде. Бу әйберләрне шул акчага алып кайттым.

Шул вакыт Ходайбирде мич башыннан төшеп, ялан-аяк көенчә, йөгереп тышка чыгып китте. Ул кире кергәч, Шәриф: «Нигә өйне суытып йөрисең? Куян аягы ашадыңмы әллә?» дип сорады да, Бәдригә карап: «Тизрәк самоварны кайнат әле, чәй эчеп, дөхи бер чыгып карарга кирәк, берәр эш табылмасмы, бер бәхет ачылса, ачыла торган ул, өйдә яту берлә әллә ни булмас», диде.

Бәдри: — Бу көн бик суык бит, инде чыкмасан да ярар.

Шәриф: — Чыкмый булмас, чыгып карарга кирәк, бот күтәрәп көтеп, буш ятсаң, ашарга китереп бирмәсләр. Менә әле көн салкын дип, иртә берлән чыкмаган булсам, бу көн ни ашар идек?

Бәдри самовар янына барып, өрәп-өрәп: «Таш кертгән самовар, әле булса кайнап чыкмый, ничаклы күмер кирәк», дип чиертеп, алай-болай итеп утыра торгач, самовар калтырый башлады. Димәк, кайнады. Әлегә өч мыскал чәйне ертып, кечкенә кыршаулы кара чәйнеккә чәй салып, утыртып куйды. Кечкенә генә ертык ашъяулыкны жөеп, пар ярым чынаякны китереп куйды.

Менә көткән рәхәтләре булган чәйне эчәргә утырдылар.

Баягы ике кадак арыш икмәгене Бәдри кулына алып, ике зур гына теләм кисеп, Шәриф алдына, бер теләмне үз алдына куйды. Бу вакытта барчасының күзә шул ике кадак икмәктә иде. Дүртенче теләмне кисте дә уртага бүлеп, берсене Гөлжиһанга, яртысын Ходайбирдегә бирде. Калганын кулында тотып торган чакта, чак-чак чыдап торган Шәриф: «Житәр инде, телмә! Кич ашап ятарлык калсын, әллә бу көн эш табып була, әллә юк, бар чакта бүредәй, юк чакта шүредәй торырга ярамас, азрак кысынқырак ашарга кирәк», — диде. Ходайбирде икмәкне кулына алгач, бик шатланып ашарга да, ашамаска да белмәй, әрлелерле әйләндереп карап, менә минеке күбрәк дигән төсле Гөлжиһанга күрсәтә, күзә янына гына алып барып, икмәкне төзләгән кеби кырыннан гына Гөлжиһанга карый иде.

Бәдри, бер пар чынаякка чэй ясап, Шәриф алдына куйды, икенче чынаяк астына чэй ясап, үзе алып эчә башлады.

Әллә кайдан алып кайткан бер кискәк шикәре исенә төшөп, куйган жиреннән алып, иккәгә бүлөп, яртысыны Шәрифкә бирде. Калган яртысыны дәхи иккәгә бүлөп, берсене Гөлжиһанга, берсене Ходайбирдегә бирде. Кечкенә шикәрне кулына эләктергәч, Ходайбирде бигрәк шатланды. Ни эшләргә белмәй аптырап берәз торгач, үзенә чэй эчәргә нәүбәт житкәнче бер кәгазь алып, төрөп куйды да Бәдригә карап:

«Әни, мин чәйнә бу шикәр белән эчәрмен, ямә!» дигән итеп¹ куйды.

Шәриф бер аягын сузып, бик кәефле, тәмам нәшат берлә² тирләп чэй эчә, үзенә бу халыкларга баш икәннене белдереп тора иде.

Чэй эчеп, күңеле ачылгач, үзенә бу көн ничек теге маржадан эйбер күтәрәп барган өчен уника тиен иккә алганыны бик озын итеп хатынына сөйләде. Бу сүзләре илә үзенә мал таба торган кеше икәннене күрсәтә иде. Бәдри дә бер кайгысыз, һәр эшләре мөкәммәл³ барган төслә иттереп чэй эчә, тубыгы янында яткан икмәккә карап куя, иренә яхшы гына жаваплар биреп, сии безгә вәлинигъмәт⁴ дигән төслә карый иде.

Гөлжиһан икмәгенә яртысыны ашап, яртысыны чэй илә кушып эчәргә самовар төбенә куеп, аның өстенә бик зур төслә иттереп шикәрне куйды да анасына карап: «Менә боларны чэй берлә кушып эчәрмен», — дигән гуаһландырып куйды. Үзе самоварның аягыны бер кулы илә тотып карап утырды. Әзрәк торгач, акрын гына анасына карап: «Әни, миңа чэй ясап бир элә» дигәч, Бәдри эчә торган чәенә эчеп бетереп, сыек кына иттереп ясап, Гөлжиһанга бирде. Менә Гөлжиһанның һәр эше тәмам жиренә килде. Шикәрә илә бергә кушып, икмәкне дә ашап бетереп, торып китте. Инде нәүбәт Ходайбирдегә килде. Аңа да анасы чэй ясап биргәч, чәйнә эчеп тәмам иткәч, тиз генә мич башына менеп, тараканнар илә уйный башлады. Шәриф ике

¹ Тәэкид итеп — беркетеп.

² Нәшат берлә — шатланып.

³ Мөкәммәл — тәмам житешеп.

⁴ Вәлинигъмәт — аш хужасы, тәрбияләүче.

телем икмәкне ашап бетергәч: «Кайда эле, азрак кисеп бир» дигәч, Бәдри кисеп бирергә дип, икмәкне кулына тоткач та, мич башыннан Ходайбирде төшеп, йөгереп, анасы янына килеп утырды. Моның күзе икмәк сорап тора иде. Бәдри юка гына иттереп Шәрифкә кисеп биргәч, икмәкнең чамасыны карап белгәч, бик юка һәм кыек итеп кисеп Ходайбирдегә бирде. Ходайбирде шатланып, йөгереп менеп китте. Бәдри Гөлжиһанны да мәхрүм итмәде, аңар да кисеп бирде. Үзе дә азрак алды. Шулай итеп, бик рәхәт һәм кайгысыз чәй эчеп тәмам иттеләр.

Шәриф дәхи кәсеп эзләп китәргә уйлап, чабатасыны алып, чүпрәкләрне урап киенергә кереште. Чабатасының астыны карап, эле нык икән дигән кеби, бармагы берлә тык-тык чиертеп-чиертеп карап, киенеп бетте. Чикмәнәне киенеп, иске кызыл яулыгыны муенына урап, балтасыны алып чыгып китте.

Шәриф чыгып киткәч, Бәдри калган чәйне эчеп утырганда, күрше фатирда торган Шәех исемле егетнең хатыны Жәмилә килеп керде. Жәмиләнең кыяфәте тормышы агыр бер хәлдә, дөньяның бетмәс мәшәкәтләрәндә идскене белдереп тора иде. Төсә саргайган, күзләре эчкә батып кәргән, өстенә иске генә күлмәк кигән, башына ertyлып беткән яулыгыны ураган, аягына тузып, мысклары чыккан чабата кигән иде.

Үзенә караганда аннан һәр кеше нәфрәтләнә, аны беркәм дә яратмый, бер кеше дә аны кызганмый төсле иде. Шуның өчен Бәдригә дә кыяр-кыймас кына өметсез бер тавыш илә: «Исәнмесез эле?» диде.

Бәдри: — Әле арубыз, диде дә чынаяк астына чәй ясап, алдына куйды. Баягы икмәктән, бик чамалап кына кисеп бирде. Бәдри икмәк тотканны күргәч тә Ходайбирде килеп җитте. Бәдри, бар инде, азрак торгач ашарсын, дип кире жибәрде.

Жәмилә икмәкне кулына алу илә зур-зур кабып ашый башлады. Сары йөзәндә аз гына якты чырай заһир булды. Шул бер телем арыш икмәгене эллә кайчаннан бирле күрмәгәнә, чын күңеле илә, кайдан гына бер авыз тутырып кабарлык икмәк табылыр икән, дип йөргәнә күрә, ул бер телем арыш икмәге аның өчен бер кыйммәтле нәрсә кеби күрәнә иде. Жәмиләне шул икмәк мәсьәләсә саргайткан, ул шуның өчен бу хәлгә

калган, шул икмэк юклык аны кәефсезлэндергән вә авыру сурәтенә керткәндер.

Икмэк ашап беткәч, «бетте дә... тагы аз гына булса!» дигән төсле иреннәрен ялап, алдындагы валчыкларны чүпләп кабып куйды. Аз гына күнеле ачылып, иркев бер сулу алып, ясалып бирелгән чәйне эчте.

Бәдри үзенчә бик зур ихсан кылган, бер кешенен рәхәт тормышына сәбәп булган кешеләрчә: — Я, Жәмилә, бу көн ирең кая китте? — диде. Жәмилә (күнелсез, бер дә җавап бирәсе килмәгән кеби): — Ул иртә үк торып, эш булмас микән, дип чыгып китте, белмәм кайчан кайтыр икән. Кичә дә төн уртасында гына өйгә кайтып керде. Балтасыны әллә инде сатып эчкән, кайда дисәм, әйтмәй, үзе исерек (озын бер сулу илә), кичә дә бер дә ашамый яткан идем, менә инде бу көн дә ашаганым юк. Бу көн иртә үк торып, теге урамга барып, йомычка алып кайтып, өйне жылытып алгав булдым.

Бәдри (үзе бәхетләрәк бер кеше кеби): — Бигрәк начар инде, солдат кеби тик йөри, оятсыз!

Жәмилә: — Шулай инде. Әле синнең бишмәтеннә сорап торырга килгән идем, каланың бит әле теге очында безгә апа тиешле Гөлниса бар, алар яхшы гына торалар. Шунда барып кайтыйм дигән идем. Әллә эзмәз нәрсә сорап кайтыр идем.

Бәдри: — Минем үземнең дә барасы жирем бар иде дә, алай булгач, алып торсаң торырың шул инде. Әле яңа гына теге чәй эчеп чыгып китте. Бу көн иртә үк торып, эш эзләп чыккан иде. Менә инде бер яхшы марҗа очраган! Әйберләрене күтәрешеп алып барган өчен дә унике тиен акча биргән. Әле, хоҗага шөкер, бу арада бер дә аптыраганыбыз юк.

Жәмилә: — Әйе! Сөз, Бәдри апа, бик яхшы тора-сыз. Энә минем ирем кебек булса, ни эшләр идегез. Тапкан бер акчасыны шунда бетереп кайта.

Бәдри: — Әлхәмдигилла, шайтан ярлы, без бай әле, — диде дә бишмәтене кулына тотып, әле дә бу бишмәт булды! дигән төсле, Жәмиләдән үзен бәхетләрәк кеби күреп китереп бирде дә, — я әле, киеп кара, сиңа озын түгел микән? — диде.

Жәмилә: — Озын булмас, буламы? — диеп киеп карап, — таман гына икән, үземә үлчәп кистергән дип белерсең.

Бәдри: — Бу бишмәт бик нык булды инде, өстемнән салмый киям, бер дә тузуны белми.

Жәмилә: — Әле дә өр-яңа әле, гомеремдә шундый бер бишмәт күрә алмадым, — дип чыгып китә башлай.

Бәдри: — Жәмилә! Тизрәк кайт, яме, үземнең суга барасым да бар...

Жәмилә: — Бик тиз кайтам, анда бер дә тора торган эшем юк, барам да кайтам.

Бәдри: — Бичара, бик авыр тора инде. Ире дә бик начар шул, матур гына хатынны шулай ач калдырып йөрергә ничек оялмый, типсә, тимер өзә торган егет, ялгыз хатынны туйдыра алмый, — дия үз-үзенә сүзләнеп самоварны жыештырып куя да, боз катып ябылмый торган ишекнең бусагасыны пычак белән кырып ябарга керешә. Юка гына тактадан ясалган жеп-жиңел ишек каты итеп яккан саен кире ачыла да китә.

Жәмилә, бишмәтне кигәнәнә шатланып, артыннан килерләр дә бишмәтне кире алырлар төсле булып, үзенә калса, бик калын кигән, бер дә салкынга бирешерлек түгел төсле, шәп-шәп атлап, тауга карап менеп китте.

II

Шәриф чәй эчеп, жылынып алгач, бер дә кайгысыз, әллә ничек бик тиз эш табылып кеби булып, тиз-тиз бара иде. Күп тә йөрмәде. Бәхетенә каршы эш тапты. Менә утын ярырга кереште. Бер бәхет ачылса, ачыла торган дигән иде, филвакыйгъ¹ шөйлә тугры килде. Эченнән әллә ниләр уйлаган кеби аллага шөкер итеп, чын ихлас белән яра иде. Хосусан хужа килгән вакытта бик уңган, вә бик эшлекле икәнне белдерер өчен ялтырап йөри, әүвәлдә ярылган утыннарны хужага күрсәтеп, менә моны бик эрс итеп ярганнар, ахры бер дә эш рәте белмәгән кеше яргандыр, фәлән дип, сөйләнә иде. Утын хужасының бер мәртәбә килеп каравы аның күңелен үстерә, гайрәт бирә, вак кына итеп яруга сәбәп була иде. Утын яра торган тумарның өстенә утырып, бик жайлап истикъбале² тәмин ителгән кешеләрчә, бик күңелле сурәттә тәмәкәсен тарта, үзенчә бик

¹ Филвакыйгъ — чылап та.

² Истикъбале — киләчәге.

лэззэт илэ шөйлэ уйлый иде: — Бу кафер кырык тиен бирмэс микэн? Бирер, бирер, илле тиен биреп куймасын, бу утын саженьнан күп артык бит, юк инде, кырык тиен генэ бирсен, шул да житэр. Күптэн бирле ит ашалганы юк иде — берэр егерме тиенлек ит алып кайтсам, егерме тиен кала. Егерме тиеннең биш тиен көмөшенэ токмачка он алсам, аннан да унбиш тиен артып кала, унбиш тиенгэ биш кадак икмэк алып кайтсам...

— Менэ байлык!

Икенче рэт тэмэке тарткан чакта бу планны бозып:

— Юк, итне егерме тиенгэ үк алырга ярамый, унбиш тиенлек алсам, житэр, аннан калган биш тиенгэ чэй алырга кирэк, — ди иде. Бераздан соң күңеленэ өченче фикер төште. Бу фиксер ит алмый гына, тояк, эчэк-фэлэн алып кайту иде.

Менэ инде, ул итне алып кайтып пешергэч, ничек итеп утырып ашарга! Үзене мал табучы һәм ата, аларга баш, вэлинигъмэт төсле эре күрсөтөп ашауларыны хыялынан кичереп лэззэتلэнэ, шул уй аркасында 20—25 дэрэжэ салкында теттереп утын яра иде.

Кояш батмады, бар утынны тэмам ярып бетереп, гайрэтле бер сурэттэ хезмэт хакыны сорады. Хужа канчекеч саран түгел икэн! Шәриф уйлаганча кырык тиен көмөш хезмэт хакы өчен биреп, яхшы ярган өчен биш тиен дэххи биреп куйды. Шәриф биялэйне култыгы астына кыстырып, янчыгыны алып акчасыны санап салды да, бик күп маллы кеше кеби, эре генэ атлап туры ит базарына китте.

Бу кырык биш тиен акча Шәрифнең ихтыяжына камил житкэн, моннан күп булса — урыны юк, тотар урын булмагач, нигэ кирэк, моннан күп булса, эллэ нигэ мазасыз булыр төсле күренэ иде.

Ул, Шәриф, икмэк, чәйдән артып калган биш-ун тиен акчасына һәрвакытта урын таба алмый, ничек булса да тотып бетереп кайта торган иде. Мәсэлэн, бер көн артып калган биш тиен акчасына нәрсэ алырга белми, күзенэ күренгән иске тимер кисәкләре алып кайткан иде. Менэ бу вакытта да айың корган планыны теге артык биш тиен бозды. Ул биш тиенгэ нәрсэ алырга кирэк? дип юл буенча уйлап барды. Акча булса, урын табыла инде. Шәриф биш тиенгэ дә урын тапты.

Чөнки бер бәйрәм булгач, булсын инде диде дә биш тиенлек шикәр алып кайтырга карар бирде.

Фатих Әмирхан

(1886—1926)

ТАТАР КЫЗЫ

I

Туды...

Туганда ул кеше иде: аякларын-кулларын үзе теләгәнчә селкетергә ихтыярлы, муенын теләгәнчә борудан, күзләре белән теләгән жиргә караудан берәү дә аны тыя алмый иде.

Бәгъзе вакытларда, кулларын-аякларын биләүгә чорнап, аны хәрәкәтләнмәскә мәжбүр иттеләр, ләкин ул моңар протест итәргә, риза түгеллеген белдерергә кодрәтле — слый ала, кычкыра ала: үз хөрриятен берәүдән дә югалттырырга риза түгеллеген, ирексезләү-челәрнең күзләренә туп-туры карап, белдертә ала иде.

Туганда ул кеше иде: көләргә — шулай итеп, үз алдына, хәзер генә килеп чыккан тормыш, дөньядан шатланган, рәхәтләнгән икәнән берәүдән дә курыкмый изһар итәргә, киреләнергә — шулай итеп, үзендә «теләү, теләмәү» дигән бер-берсенә һич охшамый торган сый-фатлар барлыгын, табигать тарафыннан фәкать шул

ике сыйфатка карап эш итэргэ куэсе¹ бирелгәнлеген күрсәтергә көчле иде.

Ул туды... Тугач, аны башкаларны — ир балаларны сала торган бишкәккә салдылар; анасы үз күңелендә, ир балалары белән янәшә үк жирдә, аңар урын бирде, ир балалары белән бер дәрәжәдә үк мәхәббәт итте, сөйдө; атасы да шулай ук итте. Өйдә вакытта ул ирләр тора торган ук бүлмәдә тора, тышка чыкса, ирләр йөри торган ук жир өстендә күтөрөп йөртелә, ирләр жылына торган ук кояш белән жылына, ирләр туңа торган ук суыктаң туңа, ирләр шикелле үк күңеленә килгән нәрсәне үзенчә уйларга, үз фикеренә, рухына, гақылына килгән нәрсәләр белән ирләр шикелле үк тәэсирләнәргә хаклы иде.

Юмарт кояш аны алтынлы нуры белән чолгый, жия аның борынына язның шатлык, хәят², ләтафәт³ белән тулы исен китерә, яңа үсә башлаган чәчәкләр дә көләч йөзләре белән аңар карыйлар — әлхасил, бөтен табигать моны башка адәмнәр белән бер дәрәжәдә күрә, башкаларга биргән бүлгән моңар да бирә иде.

II

Туды... Туганда ул терек иде. Ләкин аның бөтен тереклек вакыты алты яшенә житкәнче генә сузылды. Аннан соң ниндидер мәлгунь көч үзенең берәүгә дә мәгълүм түгел мәхкәмәсендә⁴ гөнаһсыз «татар кызын» үлем жәзасы — хәятсызлыкка хөкем итеп, акрын гына буарга кереште. Шәфкатсез кысу машинасы арасына салып, хәят тамчыларының ахыргысы тамганчы кысарга, тән суынмас, йөрәк тибүдән туктамас борын хәятсызлык каберенә күмәргә карар бирде.

«Татар кызы» алты яшенә житте... Биш яшьлек әнәси яки жиде яшьлек агасы бәгъзе вакытта аны чәченнән тартып елата, бәгъзе вакытта сугып китеп, золым итә

¹ Куэсе — көче.

² Хәят — тормыш.

³ Ләтафәт — матурлык.

⁴ Мәхкәмә — хөкем йорты.

башладылар. Ул, һәрбер зи хәят¹ шикелле, бу жәберләр-гә үз көче белән каршы торырга тели, сукканга — суга, чөчен тарткан кешенең бармагын тешли, битен тырмый иде. Кара көч үзенең үлем жәзасына хөкөм иткән корбанның кулында бу — хәят хассаларыннан булган берсенең моннан соң да калуына риза булмады: «ана» исемле жанлы курчактан: «Кыз бала ир малайлар белән сугышып йөрми», дип әйттерде. Бу көннән соң «татар кызына» ага-эне жәбереннән башкалар көченә сыгынып сакланарга өмре һәмаюн садир² булды.

Тәжрибәсез кызчык алдаңды. Үзенең үлемгә хөкөм ителүеннән һәм бу һөжүм жәзасының башы икәнненнән аның хәбәре юк иде.

«Татар кызы» жиде яшенә житте... Ул моңар кадәр үзе шикелле балалар — ир балалар белән урамга чыга, анда чаба иде. Ләкин кара көч үз корбанынын бу хәленә риза булмады. «Ана» исемле жанлы курчак: «Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!» дигән жөмләнә тәкълитче попугай мөһәрәте белән тәкрат итте³.

«Татар кызы» бу кадәр табигатькә, хәятка, хөррияткә, кешелеккә хилаф⁴ сүзгә ышана алмагач, кара көч эшкә чынлап тотынды. Атасыннан да шул ук сүзләрне әйттерде:

— Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!

«Татар кызының» ышанмавы какшый башлады. Этрафтагы башкалар да шул ук сүзләрне тәкрат иттеләр:

— Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!

«Татар кызы» ышанды. Чөнки ул адәмнәрнең һәм-мәсен үзе шикелле сафлар дип белә иде. Хәят үзен химая итәргә⁵ тотынды. Ул үзенең дошманнарын, гакыл мөхакәмәсенә тартып, жиңәрмен дип уйлый иде.

— Ник? — дип сөаль⁶ бирде.

¹ Зи хәят — жан нясе.

² Әмре һәмаюн садир — югарыдан әмер.

³ Тәкълитче попугай мөһәрәте, белән тәкрат итте — иярүче попугай осталыгы белән кабатлады.

⁴ Хилаф — каршы.

⁵ Химая итәргә — якларга.

⁶ Сөаль — сорау.

«Татар кызы» сүз дэшмәде, аның урынына кара көч жавап бирде:

— Чөнки эти, эни, бабай, эби шулай диләр.

Хәят аптырашта калды. Үзенә бу кадәр әсассыз¹, бу кадәр мантыйксыз, хәтта бу кадәр кешелеккә килешми торган жавап ишетәсен аның бервакытта да уйлаганы юк иде. Бу кадәр көтелми килгән бәлагә каршы аның кулында бер корал да булмады, шулай итеп, үз хассаларынан иң зурларын: золым вә жәберләргә үз көче белән каршы тора алу һәм башкаларга яраган эшнәң үзенә дә яравын хис итеп, үзен хөр күрүне югалтты.

Кара көч бу галәбәсен² бик шатлыклы бәйрәм белән каршылады һәм, корбаны — «татар кызын» ниһаять тәхкыйрь иткәнлеген күрсәтер өчен, аның кулына кечкенә-кечкенә жансыз курчаклар ясап тоттырды.

Башка балалардан, иркен һава, иркен дөнья, иркен йөрешләрдән аерылган «татар кызы» кара көчнәң бу бәдбәхет бүлгән мәжбүрән кулына тотты, әйләндергәләп карый башлады. Ул аларның нәрсә өчен ясалганлыкларын белми иде.

Кара көч, «татар кызы» янына апа, җиңгә, ана, эби... дип төрлө исемнәр белән атала торган жанлы курчакларны җибәреп, жансыз курчаклар белән ничек уйнарга кирәклеге ойраттерде. Жанлы курчакларның чын игътикатларынча: жансыз курчакларны кунакларга йөртеп, туйлар ясатып, княүләр кертәп, киләнгә төшертеп, кодагый, кодачага бүләкләр бирештереп... уйнарга кирәк иде.

«Татар кызы» бу сүзләренң чын мәгънәләрен яхшы аңламады. Ләкин ир балалар белән уйнавы оят хисап ителә торган кыз балага башка уеннар калмаган да иде. Табигый, кара көчнәң шомлы бүлгә белән уйнарга башлады:

— Менә бу ир курчак. Ләкин монысы кыз. Ир курчак кыз курчакны хатынлыкка алды; княү керде; киләнгә төште, кунакка килде...

«Татар кызы» уйный, уйный да уйный.

Кара көч, почмакка басып, елмаеп карап тора:

— Менә бу — синең киләчәккә хәзерләүең! Бу — киләчәктәге үз тормышың!

¹ Ә с а с с ы з — нигезсез.

² Г а л ә б ә с е н — җиңүең, өстен чыгуың.

III

«Татар кызын» сабак абыстасына бирделәр. «Галине, Вәлине, Биктимерне мәктәпкә бирделәр, мине ник абыстайга бирделәр?» дигән «урынсыз» сөаль «татар кызының» фикеренә килгән иде, ләкин озакка бармады, кара көч ду кубарды:

— Кыз балаларга ир малайлар белән бер жирдә укырга ярамый!

Жанлы курчаклар, башларын селкеп, тәсдыйк иттеләр¹:

— Әйе, әйе, ярамый!

Хәят бу дәфгәдә² дә, үзен хинмая итмәкче булып, сөаль биреп карады:

— Ник? Ник ярамый?

Жанлы курчаклар акырыштылар:

— Оят була, оят була, оят була!

«Ата» үзенәң «ир гакыллы» башы белән тәсдыйк итте:

— Оят була, оят була!

— Ник?

«Ата» үзенәң кыскартылган мыекларын кабартты. Жанлы курчаклар йөзләреп жыйердылар, шулкадәр жыйердылар ки, боларның курчаклар икәнән белмәгән кешеләр куркып яннарынан качар иделәр:

— Ник, имеш! Чөнки оят була! Оят була!

Монда житкәч, кара көчкә максудына ирешү мәшәкатсезләнде: иң авыр вазифа — кара көчнәң бик күптөн бирле ышанычлы хезмәтчесе булып килгән «сабак абыстасы» исемле жанлы курчакка йөкләнде. Абыстай үз вазифасын³ яхшы белә, анар «татар кызын» үзәшкелле жанлы курчак ясарга кирәк иде. Кара көчнәң илһамы, үзенәң кырык елгы тәжрибәсе белән, ул «татар кызын» жанлы курчак ясарга иң кыска һәм иң асат юлны тапты: «татар кызына» өч ел мөттасыйль⁴ «кирләр башка, кызлар башка» дигән «хакыйкәтне» төрле якларынан һәм төрле юллар белән өйрәтте. «Татар кызына» бу тәгълим⁵ гажәп тоелмады, өендәге жанлы курчаклардан моны бик күп мәртәбәләр ишеткән иде.

¹ Тәсдыйк иттеләр — расладылар.

² Дәфгәдә — минута.

³ Вазифасын — бурычын.

⁴ Мөттасыйль — тоташтан.

⁵ Тәгълим — өйрәтү.

Абыстай алгарак китте: «татар кызының» колагына өч ел мөттасыйль: «Син вә бөтен хатын-кыз жәмәгәте — гаурәт», дип тукуп торды.

Башта хәят моңар каршы бик нык протест ясады:

— Ялган! Мин гаурәт түгел — кешел! Мин кешел!

Кара көч абыстайга илһам итте; абыстай да «татар кызының» алдына бик күп язма вә басма документлар чыгарып салды. Бу документларның һәммәсенә «бөтен хатын-кыз таифәсе — гаурәт» дип язылган иде.

Хәят тырпылдады. Гаять тә тәгажжеп һәм ачу белән тагы бер кат:

— Ник? — дип сорады.

Абыстай, документларны күрсәтеп:

— Китап шулай ди, — дип җавап бирде.

Кара көч «татар кызына» йодрык күрсәтте:

— Зурлар әйткәнгә ышанмый кара, мин синел!

IV

«Татар кызы» унөч яшькә житте...

Жанлы курчакларны адәм күзеннән саклый торган, кояшка, айга, һавага күрсәтми торган, юллы-юллы, калыпсыз капчыкны «татар кызына» да бирделәр.

Өйдәге жанлы курчак:

— Кызым, сина унөч яшь тулды. Бу көннән соң каберенә кәргәнче башыңа шушы нәрсәне бөркәненп йөр! — диде.

Кызыл сакаллы, кыска мыеклы «ата» тәәкид итте¹:

— Менә шушы нәрсәне каберенә кәргәнче бөркәненп йөр!

«Татар кызы» бернәрсә дә аңламады, сызланып, фөръяд² итеп сорады:

— Ник?

Жанлы курчаклар җавап бирмичә генә өстәделәр:

— Кырган башына бүрек кигән «ир кеше» атлы нәр-сәләргә очрасаң, башыңа бөркәнгән бу нәрсәнең чите белән йөзеңне капла!

Хәят канлы яшьләр агызып сорады:

— Ник?

Җавапны абыстай бирде:

¹ Тәәкид итте — беркетте.

² Фөръяд — ачынып кычкыру.

— Синең чәчләрең, йөзең, бөтен гәүдәң — гаурәт. Гаурәт каплап йөртелә. Синең ирләр башкачарак карыйлар, шуңар күрә син алардан качарга тиеш!

Хәятның үзенә шулкадәр хәкарәт ишеткәне юк иде.

Ахыргы жөмләне «абыстай» «татар кызының» колагына ике ел мөттәсыйль кычкырып торды:

— Ирләр синең фәләнчә карыйлар!

Хәлсезләнгән, парчалары кырылган хәят бу юлы «ник?» диген сорарга жөрһәт итә алмады: кара көч, тешләрен ыргайтып, йодрык белән куркытып төрә иде.

Жаңлы курчаклар «татар кызына»:

— Синең унбиш яшь тулды, моннан соң ирләргә буецны күрсәтә, сабакка йөрүең оят! — диделәр.

Хәят бу вакытта бик каты авыру иде — игътираз итмәде¹. Кара көч тә бик нәсыйханә² генә тәәкид итте:

— Син үзеңнең ирләр белән бер түгел икәннеңеңе, гаурәт икәнлегенеңе, кешегә күренүең оят икәннеңеңе белдең инде. Синең шуңа гына кирәк иде. Шуннан артыкны белүең оят! Оят!

V

Жаңлы курчаклар һәм зур корсаклы «ата» «татар кызына» катгый әмер бирделәр:

— Мәнә синең дүрт дивар³, үзең белән уйнарга «ир» дигән бер хайван табылганчы, шуларны сакла, алардан үзеңне саклат!

«Татар кызы» бу сүзләренең чын мәгънәләрен аңламады. Кара көч тәфсыйль бирде:

— Алты өлгеле тәрәзә синең кояш булыр; өйнең биш бүлмәсе Европа, Азия, Африка, Америка һәм Австралия булырлар, тәрәзә алдындагы эгъйфь гөл кискәкләре урманнар, кырлар, бакчалар урынына хезмәт итәрләр; комган вә ләгәндәге тынчыган сулар синең елгалар, күлләр, дингезләр урынына ярарлар; күмер, куй мае, гатырша мае исләреннән жыелган, сулышлар белән агуланган һава синең бөтен жир йөзәндәге һава гыйвазенә⁴ булыр; өсидә һәркөнне ишетә торган кычкырыш, тиргәш, елашлар синең музыка урынына булырлар, миллиард

¹ Игътираз итмәде — каршы сүз әйтмәде.

² Нәсыйханә — үгетләп.

³ Дивар — стена.

⁴ Гыйвазенә — урынына.

чрым гадәдл¹ бәни адәм урынына 7—8 жанлы курчаклар һәм «атаң» булыр; меңнәрчә еллар бәни адәмнең ижтиһады белән вөжүткә килгән² фәннәр һәм фәлсәфә урынына «мөкатдәс» наданлыгың булыр!

Хәят бер мәртәбә «аһ!» диде, башкага хәлсез иде.

Көннәр уза башладылар. Ләкин үлем дәрәжәсендә авыру хәят бу шундан да бер дә хәрәкәтсез генә буылырга риза булмады — «татар кызын» тәрзә янына илтте. Жомга көн иде. Тәрзә яныннан кәкре аяклы бер кибетче узып китте. «Татар кызы» кибетчегә «гыйшык» булды. Кибетче дә, йөрешен купшыландырып, күзләрен ялтыратып: «Матур тәтәй, ник ялгыз утырасың?» дигән шикелле бер «гыйшык» сүзе белән җавап бирде.

Шимбә көн «татар кызына» тәрзә алдында утырмаска эмре һәмаюн садир булды: «татар кызы» бүген тәрзә алдында йөрәнә генә иде. Тәрзә алдыннан көянтә шикелле урталай бөкрәйгән «татар шәкерте» узып китте. «Татар кызы» моңа да «гыйшык» булды. Шәкерт тә үз гарафыннан: «Қаләм кашым, хурыльгайнем³» дип җавап бирде дә бүген үк чәчәк төшерелгән «тәти» кәгазгә хат язарга карар бирде.

Якшәмбе көнгә эмре һәмаюн «татар кызына» тәрзә янына килүне бөтенләй мәңгы итә⁴ иде. Ул урлап, качынып кына тәрзә янына килде. Урамнан хәзер генә кырдырган башына койрыксыз чалма кигән «мәхдүм» узып бара иде. «Татар кызы» моңар да «гыйшык» булды. Мәхдүм әфәнде дә чалмасын матурлабрак төзәтеп киде һәм, бер күзен кысынкырап, бай кызына өйләнүнең файдаларын уйлады; бүген үк бер карчык аркылы кызга «бик сагынып, бик саргаеп, сәлам күндөрмәкче» булды.

Дүшәмбе көн «татар кызы» тагы, бер вакыт табып, качынып, куркынып кына тәрзә янына килде. Урамнан яхшы атка утырып, зур корсаклы «татар бае» һәм майлы күзле, кыңгыр бүреккә «бай бәтчә» узып баралар иде. «Татар кызы» бай бәтчәгә «гыйшык» булды. Бай бәтчә дә, кашын сикертеп, бишенчегә бу кызы да сөяргә мөмкин икән дип уйлады. Карт бай да вакыты белән моны икенче хатынлыкка соратмакчы булды.

¹ Гадәдлс — санлы.

² Бәни адәмнең ижтиһады белән вөжүткә килгән — кешенең тырышлыгы белән барлыкка килгән.

³ Хурыльгайнем — хур кызым.

⁴ Мәңгы итә — тыя.

VI

Кара көч хәятның бу үлем алды хәрәкәтләренә дә риза була алмады.

Жанлы курчаклар «татар кызына»:

— Хәзер сине читекче Биктимергә княүгә ярәштек. Син аңар хезмәт итәргә бурычлы, — дип игълан иттеләр.

Акыллы баш «ата» амиранә¹ тәкид итте:

— Читекче Биктимер ризасы — тәңре ризасы!

Кара көч бу сүзләргә раслады:

— Син хәзер хәят дигән революционердан бөтенләй котыласың, жанлы курчак булып каласың. Мин синең белән уйнарга читекче Биктимерне тәгаен итем²; каберенә кергәнче шуңар хезмәт итсән, минем максудым була.

Жанлы курчак сатучы «ата» белән улына уенчык ала торган «ата» арасында сөздәләшү башланды.

— Юк, Зәйнәтдин абзый, мөһәр биш йөз сум тәңкә!

— Алай кыйммәт, хәерле кулдан дүрт йөз сум!

— Юк, Зәйнәтдин абзый, бер илле сум арттырырсың ла инде!

— Хәерле булсын, ука чачагы белән бер асыл күлмәк артык бирермен!

Әүвәл өйгә бик күп жанлы курчаклар чакырып ашаттылар. Алар һәммәсе булачак курчак «татар кызына» чүпрәкләр, тәтипләр китерделәр.

Аннан соң жанлы курчаклар белән уйнаучы ахмаклар төркөмнә чакырып ашаттылар. Болар арасында чалмалы бер кеше дә бар иде. Ул, бер әфсүн укып, хазирунга³ өрдә. Шуң дөкыйкадән мәжлестәгә бөтен кешеләр «татар кызын» читекче Биктимернең уенчыгы дип игътикат итә башладылар.

— Сөз, кем, фәләһетдин, солбия кызыңны⁴ 400 сум акча, бер ука чачаклы асыл күлмәк бәрабәренә Биктимер Зәйнәтдин углына бирдәңме?

— Бирдем, бирдем!

— Сөз, кем, Зәйнәтдин, «татар кызын» 400 сум акча, бер ука чачаклы асыл бәрабәренә солби углың Биктимер өчен кабул итеп алдыңмы?

¹ Амиранә — әмер итеп.

² Тәгаен итем — билгеләдем.

³ Хазирунга — шундагы кешеләргә.

⁴ Солбия кызыңны — үз кызыңны.

— Алдым, алдым!

«Татар кызы» белән Биктимерне дүрт тәүлек ябып тоттылар. Килен итеп төшерергә хәзерләделәр. Жанлы курчак «татар кызына» ахыргы нәсыйхәтләрен бирде:

— Кызым, иреңнең сүзеннән чыкма; аягы астында туфрак бул!

Гакыллы «ата» тәсдыйк итте:

— Читекче Биктимер ризасы — тәңре ризасы!

Бу вакытта хәятның тавышы чыкмаганын күргәч, кара көч гаять шатлык белән «татар кызына» карап, бер кайкаһә итте:

— Менә инде син жанлы курчак булып життең!

VII

«Жанлы курчакны» Биктимер дүрт дивар арасына кертте дә диде:

— Менә сиңа диварлар, каберенә кәргәнче син шуларны сакларга тиеш. Мин теләгән вакытта килеп сиңең белән уйнарын.

Кара көч, почмакка басып, амиранә өйрәтте:

— Сиңең вазифаң иреңә уенчык булу һәм үзегез шикелле ахмакларның жир йөзеннән нәселләре киселмәсен өчен бала табу!

Биктимер «жанлы курчакка» күзләре белән ишарә итте, «жанлы курчак» та, кара көч алдында мөтәвазыйганә рөкуғ итеп¹, диде:

— Беләм, бик беләм, минем дөньяга чыгарылуымнан максуд шул ике нәрсә генә.

Кара көч, хәят тавышын хәзер дә ишетмәгәч, кычырып көлде:

— Ха, ха, ха, татар кызын «жанлы курчакка» әйләндердем бит!

Торган почмактан чыгып, нәкъ урта бер жиргә килеп басты, яңадан көлде:

— Ха, ха, ха, «татар кызын» тереләй күмделәр бит!

Бу вакытта Мисырның жәмигыль эһәрендә² талиплар, Истамбулның милләт хокукын мөхафәза исеменә тәрбия ителә торган парламенты күршесендә, Аясофия

¹ Мөтәвазыйганә рөкуғ итеп — буйсынып, башын иеп.

² Жәмигыль эһәрендә — мәдрәсә исеме.

жамигында сохтэлэр¹, Сэрэндип² атавында, дарчин агачлары арасында һинд мөселманнары, Курса мәдрәсәсе почмагында суфилар, шәһәре Болгар хәрабәләре арасында сәях мөселманнар һәм кәгъбәтуллада бөтен икътары әрыздан³ жыелган хажилар коръан укыйлар. һәммәсе:

«Вәизәль мәүүдәте сөиләт, биәйи зәнбин котиләт»⁴ аяте кәримәсен тәкрар итәләр иде:

Вәизәль мәүүдәте сөиләт, биәйи зәнбин котиләт.

ГАБДРАХМАН ИЛЬЯСИ

(1856—1895)

Габдрахман Ильяси — XIX йөзнен соңгы чирегендә татар әдәбияты тарихында драмадан беренче әсәр биргән язучы. Каюм Насыри нигезләгән яңа татар әдәби телен үстерү буенча да ул практик эшчәнлек күрсәтүчеләренң берсе булды.

Биографиясе. Габдрахман Ильяси 1856 нчы елда Казанда сәүдәгәр семьясында туа. Ләкин атасы Мөхәммәтдәмин, бөлөп, зур бурычка керә. Үземнән соң бурычны түләү мәшәкәте улы Габдрахман өстенә төшә. Иорт-жирләре дә шул бурычны түләүгә керә китә. Габдрахман Ильяси төрлө байларда конторщик һәм хисапчы булып эшли, гомеренң соңгы елларында материал ыктан шактый авыр хәлдә калып, 1895 нче елда авырып үлә.

Габдрахман Ильяси Казанның иске мәдрәсәләреннән берсе булган Күл бие мәдрәсәсендә укый. Бу мәдрәсә мулла һәм хәлфәләр генә хәзерләп чыгаруны бурыч итеп куйганга, анда алган тәрбия һәм белем Г. Ильяси омтылган иҗат эшчәнлегә өчен, әлбәттә, файдасыз була. Шуна күрә Г. Ильяси, мәдрәсәдә укуыннан тыш, үзле-

геннән һәм аерым укытучыларга йөрөп, русча укый, рус әдәбияты һәм культурасы белән, аз булса да, таныша бара, бигрәк тә рус театрлары белән кызыксына. Менә бу соңгы момент аның киләчәген билгели, аңарда язу-чылык дәртен үстерүгә сәбәп була.

Габдрахман Ильясинның мәгърифәтче Каюм Насыйри белән аралашуы аның эшчәнлегә үсүгә булышлык итә. Ул, Каюм Насыйри белән бергәләп, фәннәрнең нигезләрен үзләштерү өстендә эшли. Алар, жәй көннәрендә авылларга чыгып, табигатьне күзәтәләр, география, астрономия һ. б. фәннәрне өйрәнәләр.

Ижаты. Г. Ильясинның әдәби мирасы зур түгел.

Безгә бары ике әсәре генә билгеле. Аның беренчесе — 1887 нче елда чыккан «Бичара кыз» драмасы. Шул ук елны ул «Яшь кыз вә хатыннарга һәдия»¹ исеме белән икенче бер китабын да бастыра. 14 кенә биттән торган бу китапчыгында автор балаларны ничек итеп тәрбияләү кирәклеген турында фикерләп йөртә. Китабына язган сүз башында: «Насыйп булса, тиз заманда татар телендә хатыннарга махсус бер зур китап тәртип кылачакмын», — дип искәртмә бирүенә караганда, Ильясинның тәрбия мәсьәләләренә багышланган әсәрләренә тагын да язарга уйлаганлыгы күренә.

Г. Ильяси — үзенә әдәби-культура эшчәнлеген шактый киң алып барырга уйлаган язучы. Ул 1880 нче елларда татар телендә газета чыгарырга да омтылып карый, ләкин, патша хөкүмәтеннән рөхсәт ала алмавы сәбәпле, бу теләгенә ирешә алмый.

Болардан тыш, Г. Ильяси, К. Насыйри шикелле үк, тарихи вакыйгаларны күрсәткән кулъязмалар белән дә кызыксынган һәм Казан университеты янындагы Археология, тарих һәм этнография жәмгыятең җыелышларында докладлар белән чыгышлар да ясаган. Шул турыда ул вакытларда Казанда рус телендә чыккан «Волжский вестник» газетасының 1886 нчы елгы 98 нче номерында түбәндәгечә язылган: «...Жәмгыятең действительный члены А. А. Ильясов жәмгыятьне кызыклы бер татарча кулъязма белән (сәүдәгәр Аитов өсәндә табылган) таныштырды. Бу кулъязмада, үз күзгә белән күрүченә сүзләренә караганда, Пугачевның Казанда булуы турында сөйләнә. Бу тарихи памятникның әһә-

¹ Һәдия — бүләк.

мияте шунда, ул Пугачев явы килгән вакытта Казан татарлары үзләрен ничек тотканлыкларын күрсәтә». Газетада басылган бу хәбәрдән күренгәнчә, Г. Ильяси Археология, тарих һәм этнография жәмгыятенен действительный члены булып торган. Бу аның үз вакытында танылган галим булуы турында сөйли.

«Бичара кыз» драмасы. Феодализм йомыклыгы шартларында көн күреш, мораль һәм семья мәсьәләләрендә күп еллар буенча урнашып килгән искечә мөнәсәбәтләргә каршы, аеруча XIX йөзнен соңгы чирегендә, татарлар арасында да беренче үткен фикерләр күтәрелә. Алдыңгы татар укымышлылары әдәбият аркылы иҗтимагый көрәшкә чыгарга омтылалар.

«Бичара кыз» драмасының сюжеты энә шул иҗтимагый тормышта инде житешә башлаган каршылыklar жирлегендә үсеп барган көрәш нигезенә корылган. Анда сурәтлängән кешеләр үзләренен карашлары, омтылышлары белән бер-берсеннән аерылып торалар.

Пьесада төп урын тискәре образларга бирелгән; феодализм һәм капитализм тәртипләре, горсф-гадәтләре белән яшәүче, мораль яктан бертөрле дә уңай сыйфатлары калмаган типлар сурәтлängән.

Тискәре образларның берсе — Биктимер. Ул, үзенен семьядагы өстенлегеннән файдаланып, бердәнбер кызын, бай малаена, эчеп-исереп йөрүдән башканы белмәгән, надан, аңгыра Жантимергә бирергә хәзер тора. Хатыны Фәрихәнә:

— Маһитап яратырмы икән? Уртарак¹ диләр, — дигән соравына ул:

— Мин риза булгач, шул житә, — дип кенә җавап кайтара.

Шул рәвешчә, байлыктан башканы күз алдына да китерә алмаган Биктимер, кызының киләчәктәге тормышы, бәхете турында уйламый гына түгел, тормыш иптәше сайлаганда, кызга бертөрле дә ихтыяр куймый. Бу образда татар баенның башбаштак характеры, кешелек-сезлегә ачык күренә.

Автор Биктимерне кешене газаплаучы дип бәяли. Эсәренен уңай образларыннан булган Җанбай теленнән:

¹ Уртарак — акылга уртачарак дигән мәгънәдә.

— Һай зобани, һэй жәллад! ¹ Ни кылдын үзеңнен газиз балаңа? — дип әйттерә.

Ачы нәфрәт белән әйтелгән менә бу сүзләрдән авторның да ул тормышка, Биктимер шикелле кешеләргә булган мөнәсәбәте һәм мораль изелүгә каршы яшьләрдә көчәя барган ризасызлык чагыла.

Тискәре характерлардан икенче образ — **Ж а н т и м е р** әсәрдә тагын да кыска сурәтләнә. Аның турында башлангыч характеристика беренче пәрдәдә Маһитап монологында бирелә: «Қабахәт Жантимер», — ди Маһитап. Соңгы пәрдәдә, кыска гына бер эпизодта, Жантимер үзенең шундый кеше булуын тулысынча күрсәтә. Аның исерек хәлдә, алпан-тилпән килеп кереп, шунда егылып калуы укучыларда нәфрәт уята, чиркану тудыра.

Автор сурәтләвендә Жантимер «бик бай кешенең улы, ямьсез, аңгыра», байлыгына масаеп йөрүче, бертөрле дә унай сыйфатлары булмаган кеше. Һәм ул, чыннан да, мораль түбән төшкән буржуа-мещан яшьләрен күрсәтүче реаль образ.

Тагын да драмада күрсәтелгән тискәре типлар арасында шул вакытның бер төркем хатын-кызлары характерын ачкан **С ә х и б ә** абыстай һәм **я у ч ы** образлары да бар. Яучы образы — тупас, намуссыз һәм кыз димләү эшен бары үзенә «бүләк» китерә торган кәсеп итеп кенә караучы кеше. Ул ачыктан-ачык ялган сөйли. Гомере бунча башы исереклектән айнымаган Жантимерне мактап:

— Егетнең ашау-эчүе юк. Тәвәккәлләп бирү кирәк иде, — ди.

С ә х и б ә карчык образы пьесада байтак тулы күрсәтелгән. Ул — үзенең эш-хәрәкәте белән тупас рәвештә иске горейф-гадәтләрне саклаучы. Аның им-томчы карчык булуы һәм ниндидер догалар белән Маһитапны үзе теләмәгән никахтан коткарырга маташуы автор тарафыннан тәнкыйть ителгән. Маһитапның үзе теләмәгән кешегә барудан котылуы Сәхибә карчыкның им-томнары ярдәмендә түгел, бәлки яңа фикерле кешеләрнең булышлыгы аркасында гына булуы мөмкин икәнлегә күрсәтелгән.

**Маһитап
образы.**

Драмадагы уңай образлардан иң күренкесе — **М а һ и т а п**. Кара фикерле бай семьясында үскән, ләкин яңачарак фикер йөртә башлаган Маһитап аталарының аны үзе

¹ **Ж ә л л а д** — палач.

яратмаган кешегә көчләп кияүгә бирүләре белән риза була алмый.

Әсәр Маһитапның кичерешләрен сурәтләү белән башлана: «Маһитап (ялгыз). Аһ, һавалар, аһ, мәхлуклар... аһ, бәнем әхвалем... Сандугачлар сайрый, агачлар яфракка бөреләнә, нәфис хуш жыллар исәдер. (Бераздан соң янә.) Аһ, галәм¹ көннән-көн үзгәрәдер. Ләкин бәнем хәлем ничек үзгәрер; кояш чыгуы кебиме яки кояш батуы кебиме?».

Үзен Жантимергә бирергә жыенуларын ишеткәч, Маһитап: «Уф, мине... Жантимергә бирсәләр? Мин нә эшләргә? Юк, юк, бармам... бармам... Минем ризалыгымнан башка бирмәсләр», — ди.

Маһитапның менә бу монологында үз тормышының киләчәген кайгырта башлаган, аңы үсә барган яшьләрнең мораль сыйфаты чагыла. Маһитап киләчәк тормышының «кояш чыгуы кебек» күтәрелгән күрергә тели, үзенә шәхси ирке, үз язмышына хужа булуы турында уйлана. «Минем ризалыгымнан башка бирмәсләр», — ди ул. Ләкин Маһитап үз хокукын үзе якларга көчсез. Ул киләчәкне дә тиешенчә күз алдына китерә алмый һәм иске гореф-гадәтләрнең колы булудан котылырга да сәләте юк. Шуңа күрә, Маһитап образында автор үз чорының билгеле бер алдынгы карашлары йогынтысын да һәм иске тәрбия тәэсиреннән котыла алмауны да бергә җыйган типны, каршылыклы итеп, реалистик гәүдәләндерергә теләгән. Бу уңай образда хатын-кыз азатлыгы өчен башланган көрәшне чагылдыру омтылышы сизелә.

Әсәрдә уңай образларның икенчесе һәм Маһитапка булышлык күрсәтүче итеп Ж а н б а й бирелә. Жанбай — аңлы кеше. Ул газеталар укый. Ул үзе өчен генә яшәүче түгел. Аңарда башкалар өчен кайгыра белү, тырышу хисе көчле. Маһитапның үзе теләмәгән кешегә көчләп кияүгә бирелү хәбәрен ишеткәч, Жанбай: «Безгә яхшы эле. Бакчы, бүген Маһитапка зиндан, зиндан! Бак, нинди хафа, бичара, юк аны кызганучы. Ник башка кеше кызгансын аны, үзенә ата-анасы кызганмаганны... Аһ, бәгырем, берәү дә кызганучы юк. Юк, юк, мин кызганам, мин кызганам», — ди. Һәм ул, гасырлар буенча яшәп килгән иске семья тәртипләренә, шәригать закон-

¹ Галәм — дөнья..

нарына буйсынмыйча, Маһитап янына бара, аны мәжбүр ителгән никахтан коткара. Ахырдан без аларның теләкләренә ирешүләрем, ә Жантимер белән Биктимернең мәсхәрәгә калуын күрәбез.

Шулай итеп, Ильяси иске мөнәсәбәтләрнең жимерелә башлавын, семья, мәхәббәт һәм мораль мәсьәләсендәге яңа мөнәсәбәтләрнең жиңәртә тиешлеген расларга омтыла. Язучы хатын-кызлар азатлыгы мәсьәләсен күтәрәп чыга. Ләкин автор үзе дә һәм аның уңай геройлары да бу мәсьәләне аңлауда бик чикле карашта торалар. Аларда хатын-кызлар ирегән аңлау мәсьәләсе семья эчендәге шәхси азатлык дәрәжәсендә генә күз алдына китерелә әле.

Драмада, өстән генә булса да, асрау Фатыйма характеры да бирелгән. Автор беренче нәүбәттә Фатыйманың кешелекле булуын күрсәтә. Фатыйма, Маһитапның күрсәткән тупаслыкларына да карамастан, аның бәхетсезлеккә төшүен теләми, аны кызгана. Маһитапның исерек Жантимергә ярәшелү хәбәрән ишеткәч, тирәнтен борчыла: «Туташым, багырем... Сезде бит Тимербайның улы Жантимергә бирәләр...» — дип ачынып хәбәр итә.

Әсәрнең композициясе катлаулы түгел. Драма әсәре буларак, ул тик башлангыч хәлдә генә, зур пьесаның схемасы төсендә генә. Эмма бу пьеса, шул көенчә дә, үз вакытында жәмәгәтьчелек фикере үсешенә билгеле бер уңай йогынты ясаган.

«Бичара кыз» драмасында автор яклаган төп фикерләр: беренчедән — хатын-кызларга семья эчендә генә булса да хокук бирү, аларның мораль ирекләрен яклау, икенчедән — укыган, аңлы яшыләрнең, малсыз булсалар да, аңгыра, тупас һәм бозык бай малайларынан мораль өстенлеген, кешелеген күрсәтү. Үз заманы өчен бу проблеманы әдәбиятта яктырту, әлбәттә, әһәмиятле бер яңалык иде. Ул татар әдәбиятында күтәрелгән прогрессив идеяләрнең берсе булды.

«Бичара кыз» драмасының теле сүзлек составы ягыннан халык сөйләменә якин тора. Моңа китап телендә күп сслар буенча кулланып килгән, киң күпчелеккә аңлаешсыз әдәби стильдән котылуга таба бер адым дип карарга кирәк. Г. Ильяси татар гомумхалык теленә нигезләнгән әдәби телне үстерүне яклай. Шулай да аның телендә житешсезлекләр һәм диалектизм эле-

ментлары шактый күп эле. Аерым очракларда риторикага бирелү һәм ясалмалылык та күренә. Г. Ильясинның «Бичара кыз» драмасындагы художество һәм стиль кимчелекләре тикшерелә торган дәвердәге татар әдәбиятының һәм аеруча драматургиясенең торышы тиешле югарылыкта булмавыннан килеп чыккан, әлбәттә. Шуларга да карамастан, бу пьесаның әһәмияте зур, чөнки анда шул чорның алдынгы карашлары билгеле бер күләмдә реалистик чагылган һәм чорга критика элементлары да гәүдәләнгән.

ТАТАР ЯШЫЛӘРЕ

(1912)

Дыйккатә ласк хәзерге көн татарның яшьләре,
Аңламак, белмәк, тәрәкъкый, мәгърифәт, хикмәт белән

Әйләнеп һәм нурланып тормакта һәр дәм³ башлары,
Мондый күрнеш сөенчеләннән иңде мин алдан беләм:

Тик болар безгә кирәк дингез төбе гауаслары⁴.
Өстә бу ямьсез болыт баштан китәр, яңгыр явар,

Жиргә рәхмәт күк төшәр яшьләрнең изге касдлары⁵;
Шаулап аккан су булыр тау башлары, тау аслары;

Күк булып күкрәр һавада хөр яшәү даулашлары;
Ялтырар изге көрәшнең хәнжәре, алмазлары.

Йөрмәсен бәгъре өзек милләт киеп кашсыз йөзек, —
Без аның бик зур фәхерле¹, чын брильянт кашлары!

ХӨРМӘТЛЕ ХӨСӘЕН ЯДКАРЕ

(1912)

Көч белән бергә гүзәллекне жыйган дингез кеби,
Ул иде өстен вә кул житмәс кеше, йолдыз кеби.

Әүлияларның барын бер-бер китерсәм каршыма,
Күрмәмен дип уйлыймын бер якты йөз ул йөз кеби.

Көчле, көчсез, ярлы, бай булды һаман да бер аңар,
Һәр карашта ул иде чын «көрпегеннән гөл тамар».

Үтте тормыш пычрагын гәүһәр кеби вөждан бслән,
Аз гына кер кунганын да кай жиреннән кем табар?

Ул көрәште һәм явыз эшкә жэза бирде көлеп,
Үткен акылы шул көлешкә пакь көмештән юл булып,

Ул көрәште, язда елмайган кояш төсле бәләнд²,
Карны, бозны ул ничек эртә көлеп һәм нур коеп.

Күрмәде гами³, табигый, буш куыклар атмагач,
Һәм кәмиттә бер батыр да жирдә егылып ятмагач.

Бармыни бездә гомумән чын кеше кадерен белү?
Без аны кайдан белик, мескен, үлсәп аңлатмагач?

III. GLOSSARY

III GLOSSARY

The Tatar words are given in the following alphabetical order:
а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с,
т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я, ӓ, ӥ, ӧ,
һ.

ABBREVIATIONS

adj.	adjective
adv.	adverb
Ar.	Arabic
caus.	causative
fem.	feminine
ger.	gerund
interj.	interjection
intr.	intransitive
ling.	linguistics
lit.	literally
masc.	masculine
n.	noun
onom.	onomatopoeic
pass.	passive
Pers.	Persian
pers.	person
pers. pron.	personal pronoun
pl.	plural
postp.	postposition
pr. n.	proper noun

R.	Russian
refl.	reflexive
sing.	singular
suff.	suffix
trans.	transitive

Words marked with an asterisk occur only with concrete-relational (possessive) suffixes.

The pure-relational forms ("case forms") have the following names here:

abl.	ablative ("from")
acc.	accusative (direct object)
dat.	dative ("to")
gen.	genitive ("of")
loc.	locative ("in, at")

In the glossary only such meanings of words are given which occur in the texts.

A

абау interj. expressing fear or surprise	авыл village
абзар shed for cattle	авыл кешесе villager
абзый see абый; uncle; title or form of address	авыл хуҗалыгы agriculture
абый elder brother	авыллык quality or attribute of a village
абыстай aunt; title or form of address, especially, the wife of a mullah	авыр heavy; difficult; filled up
Австралия Australia	авыр- to fall ill; get sick
автор author	авырлык weight; load
авыз mouth; oral	авырт- to hurt; ache
авыз иҗаты folklore	авыру sick; weary; sickness; weariness
авыз тутыр- to eat one's fill; gorge	ага elder brother; form of address
	агай uncle

- агар- to pale; become pale;
fade
- агач tree
- агула- to poison; contaminate;
infect
- агулан- pass. of агула-
- агыз- caus. of ак-; to pour;
tilt; shed tears
- агызып жибөр- to pour out
- Агыйдел the Agydil River
(Belaya, R.)
- агыр see авыр
- адаштыр- to deceive, lead
astray
- адым step; gait
- адәм man, human being
- адәмнәр pl. of адәм; people;
human beings
- аер- to separate; set apart;
reject; deprive of (with abl.)
- аерата particularly; espe-
cially
- аеруча especially; excep-
tionally
- аерыл- pass. of аер-
- аерым separate; private
- аз little; scarce; few
- аз гына a little; somewhat
- аза repast at a funeral;
funeral banquet
- азан call to prayer by a
Muezzin
- азат free; independent; free-
dom
- азатлык freedom; emancipa-
tion
- Азия Asia
- азрак 1. in a while; after a
brief pause
- азрак 2. comparative of аз;
less; a little; somewhat
- азык food; provisions
- ай 1. moon; month; in a month
- ай 2. interj. oh! ah!
- айгыр stallion
- айн- to sober; come to one's
senses
- айнык sober; sensible
- ак white
- ак- to flow; become unravelled
- аккош swan
- аклы тарал- to become per-
plexed, confused
- акрын slow; quiet; noiseless;
slowly; quietly
- акрынла- to hesitate; linger
- актар- to rummage; turn over
the pages
- актык last; final
- акча coin; money; finances
- акыл reason; mind
- акылга уртачарак dull-witted
- акыллы clever; prudent; wise

- акыр- to shout; roar
- акырыш- reciprocal of акыр-
- ал- to take; get; buy; start from; cut (hair); with the gerund in -а(-ый), -ә (-и) "to be able to"; with the gerund in -ып (-еп) aspect verb describing a rapid action
- ала striped; skewbald
- алай thus; so
- алай да even so; yet; by the way
- алай-болай this and that; for one reason or another
- алай булгач thus; then; consequently
- алайса if so; then
- алар they
- алафранка in the European fashion *alla franca R., Ital.*
- алга forward; forth
- алга китү verbal noun of алга кит-; advancement
- алд front; front side; with possessive suffixes: in front of
- алда in front; before; vide алд
- алда- to deceive
- алдан before; beforehand; vide алд
- алдан бел- to foreknow
- алдан- pass. of алда-
- алды* in front of; before; vide алд
- алдына (up) to; in front of; before; vide алд
- алдыңгы before (adj.); leading; foremost; vide алд
- алдында at; in front of; before; vide алд
- алдындагы at; in front of; fore (adj.); vide алд
- алдыннан before; from; vide алд
- алка circle, halo; ear-ring
- алкышма- to applaud
- Алла Allah, God
- алмаз diamond
- алмай verbal noun of алма-, negative form of ал-
- алмаштыр- to exchange; replace
- алпан-тилпән staggering; reeling
- алтмыш sixty
- алты six
- алтын gold
- алтынлы gold-bearing; golden
- алтынчы sixth
- алу verbal noun of ал-
- алын- pass. of ал-
- алып ger. of ал-; from, starting from
- алып бар- to take to; carry to; deliver
- алып кайт- to bring (back)

- алып кер- to bring (in)
 алып кил- to bring
 алып кит- to take away,
 carry away
 алып ташла- to throw off,
 away
 алып чык- to bring out; lead
 out
 алыш verbal noun of ал-;
 fight; skirmish
 алыш- to change; exchange
 [blows; fight]
 амбар barn; granary
 Америка America
 амир commanding; commander,
 chief
 амиранә in a commanding
 manner
 ана mother
 анда there
 андагы there (adj.)
 андый such
 аннан abl. of ул 2
 аннан соң then; later
 аннары further; then
 анчак only; barely; just
 аны acc. of ул 2
 анысы that, that one of his
 аның gen. of ул 2
 ап : ап-ак snow-white
 апа aunt; elder sister; honorific
 title added to a woman's name
 апрель April
 аптыра- to be confused, at a
 loss; be in need
 аптырау verbal noun of
 аптыра-
 аптырат- caus. of аптыра-;
 to worry; annoy
 ара space between; interval;
 middle; with possessive
 suffixes: between
 аралашу ties, relations; ac-
 quaintance
 арасына to the middle of;
 between; among; vide
 ара
 арасында in the middle of;
 between; among; vide ара
 арасыннан from the middle
 of; from; from among; vide
 ара
 ара-тирә at intervals; in
 places; sometimes
 арба cart; carriage
 арка back n.
 аркадан тел- to flog
 аркасында at the back of; be-
 cause of
 аркан lasso; rope
 аркылы by means of; through;
 with
 армия army
 арслан lion; brave man
 арт back part; back
 арт- to increase (intr.)

артта кал- to remain behind;
lag

арттан behind; beyond

арттыр- caus. of арт-; to add;
exceed

артыграк more

артык superfluous; in excess;
more; more than; especial

артына to the back of; beyond;
vide арт

артына әйлән- to turn around;
vide арт

артыннан from the back of;
beyond; after; vide арт

артыннан җит- to follow;
trail; to overtake

артыннан җитмәкчи that
follows; trailing; pursuit

артып ger. of арт-; in
excess; more than

ару clean; in good health;
well

археология archaeology

ары there; thither

ары- to become tired,
exhausted

арыш rye

ас bottom; lower part

ас- to hang up; tag; suspend

асат easy; simple

аслый basic; fundamental;
essential; real

асрау servant

аст lower part; downstairs

аста below; underneath

астан from below

Астрахань Astrakhan (city)

астрономия astronomy

асты-өскә кил- to turn over,
upside down; topsy-turvy

астында below; under; vide
аст

астыннан from below; from
under; vide аст

асыл satin

асылда in essence; mainly;
essentially

ат 1. name

ат 2. horse, steed

ат- to throw; shoot (at)

ата father

ата- to name

ата-ана parents

атал- pass. of ата-

аталар ancestors

атау island

атла- to step; walk

атлан- to mount

атлы with the name (of);
named

атна week

ату verbal noun of ат-

атып чыгар- to shoot (through)

атып җибәр- to shoot, make
a shot

ау- to fall; collapse

- аулак remote; secluded
 Африка Africa
 ахмак fool; idiot
 ахры it seems that; probably
 ахрысы see ахры
 ахыр end
 ахыргы last; final
 ахырда in the end, finally
 ач hungry; emaciated
 ач яңаклы thin; lean; gaunt
 ач- to open; bare; open up;
 reveal
 ачлык hunger
 ачу anger; vexation
 ачу кил- to become angry
 ачу китер- to make angry;
 vex
 ачу китереш verbal noun
 of ачу китер-
 ачулан- to be agry, annoyed
 ачулы with anger; angry;
 vexed, annoyed
 ачуташ alum
 ачы bitter; bitterness
 ачык open; expressive;
 clearly; expressively
 ачыктан-ачык openly
 ачыл- pass. of ач-; to open
 (intr.); appear
 ачын- to grieve; suffer
 аш food; dinner; provisions
 аш хужасы provider
 аша- to eat
 ашаган саен each time
 [he] ate
 ашарлык suitable for food;
 edible; food, edibles
 ашат- to feed
 ашау verbal noun of аша-; food
 аш-су food and drink; diet
 ашсыз without food
 ашъяулык tablecloth
 ашыгычлык haste; impatience
 ашыр- to bring about; carry
 out
 ашыручы bringing about;
 carrying out (adj.)
 аяк foot; leg
 аяклы with feet, legs; -footed
 Аясофия ^{Hagia Sophia} the Ayasofya Mosque
 in Istanbul
 Айте Кәримә the Noble
 Rhymes (Pers. genitive
 construction); a quotation
 from the Koran
 аң reason; intellect
 аңа dat. of ул 2
 аңар dat. of ул 2
 аңарда loc. of ул 2
 аңғыра dim-witted; idiotic;
 simple
 аңғыралык stupidity; foolishness
 аңла- to understand
 аңлаешсыз without under-
 standing; incomprehensible

аңламак verbal noun of аңла-
understanding

аңлат- caus. of аңла-; to
explain

аңлатма explanation

аңлатучы explaining; that
explains

аңлау verbal noun of аңла-;
notion

аңлаучы understanding; who
understands

аңлы clever

аһ interj. ah! oh!

аһ-вах sighs, laments

-Б-

бабай grandfather; old man

багана pole

багышла- to dedicate; assign;
devote

багышлан- pass. of багышла-

базар bazaar, market,
market place

бай wealthy; rich; endowed;
owner; wealthy man

бай бәтчә madame; wife of
a rich man

байла- to tie; bind

байламаганлык verbal noun
in -лык, negative form
of байла-

байлык wealth; richness

байрак flag

байтак enough

бак- to look

бакча garden

бал honey

бала child

бала тап- to bear; give birth

бала-чага children; kin, family

балта axe

балык fish

балыкчы fisherman

бар 1. is; there is; there
are; present

бар 2. all; wealth

бар- to go; last; aspect verb
describing a continuous
action

барабан drum (R.)

барика lightning, splendor

барикаи хакыйкатъ lightning
(splendor) of truth (Pers.
gen. construction)

барлык 1. all

барлык 2. existence

барлыкка китер- to bring
into existence

бармак finger

- бармыни is there?; see бар 1.
- бару verbal noun of бар-
- бары only
- барын all; entire
- барын да see барын
- барып ger. of бар- to go
- барып ал- to fetch
- барып-барып while going;
on the way
- барып кер- to go in
- барып кет- to go away
- барып жит- to go as far as;
reach
- барысы all (of this; of these);
vide бар 2.
- барысында in its entirety;
entirely; vide бар 2.
- барча all
- барчасы see барысы
- бас- to step, tread; press
down, press; print
- бастыр- caus. of бас-; to
print
- басыл- pass. of бас-
- басып кидер- caus. of
басып кий-
- басып кий- to put on tightly,
pull over one's ears
(headwear)
- бастыр- caus. of бас-
- басыл- pass. of бас-; to be
overcome; end
- бат- to sink; set (of sun)
- баты verbal noun of бат-
- батыр hero; athlete
- батырларча heroically
- бай string, cord, lace
- баш head; beginning; source;
top
- башбаштак wilful; self-willed
- башка other, different, unusual,
special; other than, apart
from, but for (postp. with
abl.)
- башкачарак in a different
manner
- башка жит- to ruin; destroy
- башкорт Bashkir (n., adj.)
- башла- to begin
- башлан- to begin (intr.)
- башлангыч initial; basic;
primary
- башлау verbal noun of башла-
- башта vide баш and баштан
- баштан at first; first; vide баш
- баягы former; above mentioned
- без 1. pers. pron. we
- без 2. awl
- безнең our; see без
- бел- to know; learn; believe
- белдер- to make known
- белдерт- caus. of белдер-
- белем knowledge; skill
- белем ал- to learn; study;
acquire knowledge

белен- pass. of бел-; to
 become clear
 белмичә unwittingly
 белмәк verbal noun of бел-;
 knowledge
 белән with; and; by; through;
 by means of; as soon as;
 although
 белән бергә together with
 белү verbal noun of бел-;
 knowledge
 белүче knowing; he who knows
 бени sons (Ar.)
 бер one; a; some; once
 бер-бер one by one;
 separately
 бер-берсе each other;
 one another
 бер генә but once; at one
 stroke
 бер дә at all; not at all
 (in negative constructions)
 бер заман at one time; once
 бер-ике one or two
 бер кат one time; once
 бер кеше someone; a person
 бер көнне one day; on a day
 бер такым some; any
 бер жирдә somewhere
 беравык for a while; a while
 бераз a little; somewhat
 бервакыт see бер заман
 бервакытны see бервакыт

бервакытта see бервакыт
 бергә together
 бергәләп together; in common
 бердәнбер sole; only
 берегез one of you
 беренче first
 беренче нәүбәттә in the first
 instance; first of all
 беренчедән firstly; first
 беркадәр a little; somewhat
 беркем дә no-one (in negative
 constructions)
 беркет- to strengthen; affirm
 беркөн one of these days, some
 days ago
 беркөнне see бер көнне
 берлектә together
 берлә with; by
 берлән see берлә
 берничә several; a few
 берничәнче one of several
 (in enumeration)
 бернәрсә something; anything
 берсе one of these; one
 бертөрле of one kind;
 incessant; any (in negative
 constructions)
 берәм-берәм one by one;
 separately
 берәр some; any
 берәү someone; somebody
 берәү дә no-one (in negative
 constructions)

- бет- to end; perish; go;
aspect verb describing a
completed action
- бетер- to finish; destroy;
abolish; ruin; spend; aspect
verb describing a completed
action
- бетмәс endless
- бетү verbal noun of бет-
- бигрәк in excess; more;
especially; rather than
- бик very; very much;
extreme; excessive;
excessively
- Биктимер pr. n.
- бил waist
- бил бәйлә- to rely on
(with acc.)
- билге sign; mark
- билгеле known; some;
certain; of course
- билгелә- to make a mark;
determine, specify, denote
- билгеләде past tense of
the previous
- билә- to wrap; swaddle
- биләү verbal noun of билә-
- биография biography
- бир- to give; aspect verb
describing an action
directed away from the
speaker
- бире hither; here
- биредә here
- бирел- pass. of бир-
- бирелгәнлек noun in -лек
from participle in -гән of
бирел-; a being given
- бирелү verbal noun of бирел-
- бирешерлек noun in
-лек of бирешер:
surrendering; yielding
- бирештер- caus. of биреш-
- бирле since; from the time
of (postp. with abl.)
- бирү verbal noun of бир-
- бит 1. face; page
- бит 2. yet; no doubt;
however (R.)
- бит әле however; but
- битлек mask; net
- биттабы naturally, of course
- битәр in excess; more than
(with abl.)
- бичара unfortunate; wretched
- биш five
- биш йөз five hundred
- бишек cradle; cot
- бишенче fifth
- бишенчегә for the fifth time
- бишмәт quilted jacket
- бия mare
- бияләй mittens
- богдай wheat
- боер- to command;
order

боз ice; hail; ice particle
 боз- to spoil; upset; alter
 бозу verbal noun of боз-
 бозык spoilt; ruined
 бозыклык depravity
 бозыл- pass. of боз-
 болай thus; so; just
 болар these; they
 Болгар Bolgar, capital city
 of the ancient Bolgar
 kingdom on the Volga
 River
 болгат- to mix; stir
 болыт cloud
 болытлы cloudy
 бор- to turn; twist; wind
 бору verbal noun of бор-
 борчыл- to be troubled; be
 anxious
 борыл- to turn around
 борын 1. nose
 борын 2. before
 борын-борын former; before
 борын тишеге nostril
 борынгы ancient; former
 борынын күтәр- to turn up
 one's nose; put on airs
 бот upper leg; thigh
 бот күтәрәп кет- to wait
 idle (colloquial)
 ботинка shoes; boots (R.)
 ботка cereal; gruel

Бохара Bukhara, city and
 emirate of Bukhara
 брильянт diamond (R.)
 Бристоль Bristol; in the text,
 name of a hotel
 бу- to strangle; smother
 бу 1. vapor; steam
 бу 2. this; above mentioned;
 see ул 2.
 бу арада on one of these days
 бу кадәр so much; up to this
 amount
 бу кән today; this day
 бу ни хәл? what is the matter?
 бу юлы on this occasion; this
 time
 бу җирдә here; in this place
 бугаз throat; strait
 бугай it seems that
 буена during; in the course of
 буенда by; beside, nearby
 буеннан along
 буенча on the occasion; along;
 according to, concerning
 буй length; stature; extent
 буйлы possessing length or
 stature
 буйлә see бу 2. and илә
 буйсын- to obey; submit
 бул- to be; become; intend to
 (with dat.)
 була possible; it may be
 that

- булачак future occurrence;
future
- булмаганлык past participle +
-лык, negative form of
бул-; absence
- булмак verbal noun of бул-
- булмай verbal noun of булма-,
negative form, of бул-
- булмас negative participle
of бул-; it is impossible,
cannot be
- булмый present tense of
булма-, negative form
of бул-; it is impossible,
cannot be
- булгу verbal noun of бул-
- булып үт- to come to pass;
take place, occur
- булып жит- to reach a state
or condition; become
- булып future participle of бул-;
possible; it may be that
- булып тор- to be; exist
- булышлык help; favor
- булышлык ит- to help; support
- буран snowstorm
- бурлак barge hauler
- буржуа bourgeois *R.*
- бурыч debt, loan
- бурычка кер- to incur a debt
- бурычлы indebted; obliged
- бусага threshold
- бусы this; this one
- буфет buffet; cupboard
- буш empty; slack; in vain;
idly; to no purpose
- буш бугаз loquacious;
loquacious person
- буш түгел not for nothing;
not in vain
- бушат- to empty
- бушатып ташла- to empty; throw
- буыл- pass. of бу-
- буын knee; generation
- былина epic poem (*R.*)
- былиначы reciter of epics
- былтыр previous year; last year
- быргы clarion; horn (*mus.*)
- бюрократия bureaucracy
- бәгъзан sometimes
- бәгъзе some; certain
- бәгъзе вакытта sometimes
- бәгырь heart; dear, beloved
- бәдбәхет ill-fated
- бәдр full moon
- бәет verse; epic poem
- бәйлә- to tie; connect
- бәйрәм holiday; festival
- бәйрәмсез joyless, cheerless
- бәла misfortune; disaster
- бәлеш pie
- бәлки perhaps; but
- бәләнд high; tall
- бәни Адәм Sons of Adam;
mankind

- бәр- to hit; gush
 бәрабәр equivalent; equal
 бәргәнлек participle in -Гән
 plus suff. -лек of бәр-;
 gushing; effusion
 бәрелеш- to collide
 бәрелешү verbal noun
 of бәрелеш- collision;
 conflict
 бәрәңге potato; potatoes
 бәс hoarfrost
 бәти lamb
 бәтцә see бай бәтцә
 бәхет good fortune; luck;
 happiness
 бәхеткә каршы fortunately;
 to one's luck
 бәхетле fortunate
 бәхетсез unfortunate; wretched
 бәхетсезлек bad luck, mis-
 fortune; wretchedness
 бәхетсезлектә төш- to
 incur a misfortune; have
 bad luck
 бәя value; price
 бәя бир- to estimate; esteem
 бәялә- to value; estimate;
 describe
 бөгәрлән- to shrink; stoop
 бөөк great
 бөөклек greatness
 бөкрәй- to bend down (intr.)
 бөл- to become ruined,
 insolvent
 бөрелән- to sprout
 бөркә- to shut; close;
 drape
 бөркән- refl. of бөркә-;
 to cover up
 бөтен whole; entire; all
 бөтенләй entirely; completely;
 thoroughly
 бөтенсоюз all-union
 бөтер- to turn; twist
 бүген to day; now
 бүгенге today's (adj.)
 бүл- to divide
 бүлен- pass. of бүл-
 бүлмә room; partition
 бүллек gift; reward;
 remuneration
 бүлөклә- to give; reward
 бүлөклән- pass. of бүлөклә-
 бүлөкләү verbal noun
 of бүлөклә-
 бүре wolf
 бүредәй wolf-like
 бүрек headgear (particularly,
 made of sheepskin)
 бүтән other; another

- В -

вазифа	duty; task	врач	physician (R.)
вак	small; minute	вывеска	sign, signboard (R.)
вакыйга	occurrence; event	ва	and
вакыт	time	вагаләйкем эссәлам	'and peace be upon you' (Ar.),
вакыт кичермичә	without delay (lit. not making the time pass)		said in reply to esselāmüaley-küm, the formal greeting of Moslems to each other
вакытлардагы	of times (adj.)	вәзир	vizier, minister
вакытта	at the time (of); while	вәизәль мәүүдәте сөйләт, биәйи	зәнбин котиләт <u>wa idha</u>
вакыты белән	with time; at one time; in time; at the time of; while		<u>l-ma'üdati su'ilat, bi'ayyi</u>
валчык	crumb		<u>dhanbin qutilat</u> and if the visited one is asked for what sin she was put to death (from the Koran) (Ar.)
ватан	native country; motherland	вәкар	dignity
вафат	death; decease	Вәли	friend of God, saint; pr. n.
вафат бул-	to die	вәлинигъмәт	benefactor
вафля	waffle (R.)	вәхдан	conscience
вах	interj. expressing pity on regret	вәхүт	ecstasy
вестник	messenger, bulletin (R.)		
волжский	Volga (R. adj.)		

- Г -

гавам	populace; people	гадәт	custom; habit
гади	usual; ordinary	газапла-	to torment
гадәд	number	газаплаучы	tormentor
гадәдле	with the number; numbering	газета	newspaper (R.)

газиз	dear; precious; saintly	гаувас	diver
гаилә	family	гаурәт	parts of human body clothed in accordance with the precepts of Islam; woman (colloquial)
гаилә фәрады	family members; family	гафу	excuse; pardon
гаит	concerning; relative to (postp. with dat.)	гая	end; limit; aim, goal
гайн	eye	гаять	extreme; very
гайр	other; different	гаҗем	non-Arabs; especially the Persians
гайре мөтәһаһи	innumerable; unending (Ar.)	гаҗәп	strange; wondrous
гайрәт	zeal; energy	гел	always
гайрәтле	zealous; daring; energetic	генә	see гына
гакыл	mind; reason	география	geography
гакыллы	clever; prudent; wise	гер	weight (of balance)
гали 1.	high	герой	hero (R.)
Гали 2.	pr. n. Ali	гиз-	to walk about; roam
галим	learned; scholar	гимназия	gymnasium, preparatory school
галип	victorious	голвият	greatness
галип кил-	to be victorious; win	голәма	ulema, doctors of Moslem theology
галәбә	victory	гомер	life
галәбәлек	supremacy; victory	гомер ит-	to live
галәм	world; universe	гомердә	locative of гомер; never (in negative constructions)
гами	uncivilized or uneducated people; ordinary people (Ar.)	гомеренә	in one's life time; never (in negative constructions) in one's life time
гамь	worry; anxiety; grief	гомерлек	lifelong
гасыр	century	гомумхалык	people; public
гатырша	mustard (R.)		

гомумхалык тиле colloquial
language
гомумән generally; at all
гореф usage; custom
граждан citizen (R.)
гражданныр сугышы civil
war
граммофон gramophone
граф count (R.)
гуаһландыр- to testify;
state; assert
гыйбарет consisting of (postp.
with abl.)
гыйваз exchange; thing given
in exchange
гыйвазене in place of; in
exchange for
гыйлем learning; education;
knowledge
гыйшык love

гына only; somewhat; just;
rather; yet
гәрчә although
гәүдә body; trunk
гәүдәлән- to be embodied;
appear
гәүдәләндер- caus.
of гәүдәлән-; to embody;
depict
гәүһәр jewel
гөл flower; rose
Гөлниса pr. n.
Гөлҗиһан pr. n.
гөнаһ sin; fault
гөнаһсыз without sin;
blameless; pure;
immaculate
гүзәллек beauty
гүя as though

- Д -

да see дә
да...да see дә...дә
дага horseshoe
дагасыз without horseshoes;
unshod
даирә circle
дару remedy; medicine
дару ит- to prepare a
medicine
дарчин cinnamon

даулаш argument; contention;
debate
действительный real (adj. R.)
деспотизм despotism
дер-дер калтыра- to tremble;
shiver, quaver
ди says; they say; used to
introduce reported speech
ди- to say; name; call; signify
диалектизм character or nature
of a dialect; dialecticism (ling.)

дивар	wall	ду : ду кубар-	to make a great fuss or row
дигән	participle of ди-; said; named	дус	friend
дикъатъ	attention	дыйккат	attention; care
дикъатъ ит-	to pay attention	дә	also; and; even; with the conditional tense 'although'
дилбегә	rein; reins	дә...дә	both...and; either...or
димлә-	to propose to some-one as a wife or husband; ask in marriage	дәвер	period; cycle
димләү	verbal noun of димлә-; match-making	дәвердәге	pertaining or referring to a period, cycle (adj.)
димәк	that means to say that; then	дәкыйка	minute; moment
дин	religion	дәм	moment
диндәге	in the religion (adj.)	дәрт	passion
дип	gerund of ди-; saying; that; as; in order that; used with direct speech	дәрәжә	degree; level; measure; prestige
дип ата-	see ата-	дәрәжәле	esteemed
дию	demon	дәфга	time; turn
диярлек	almost	дәхи	again; further; then
диңгез	sea	дәхи бер	once again
дога	prayer	дәш-	to cry out; exclaim
доклад	report; lecture (R.)	дәүләт	state
доктор	doctor	дәһшәт	horror
документ	document	дөнъя	world
дошман	enemy, foe	дөнъяда	loc. of дөнъя
драма	drama	дөнъяга караш	attitude; outlook: Weltanschauung
драмадагы	drama (adj.); in a drama; dramatic	дөнъяга чыгарылу	delivery (lit. the making appear in the world); birth
драматургия	dramaturgy	дөрөс	true; correct; truth

дүрт four
 дүрт йөз four hundred
 дүрт күз илэ кет- to watch
 for; await impatiently

дүрт яшендә at the age of
 four
 дүртенче fourth
 дүшәмбе Monday

- Е -

Европа Europe
 европалы European
 европалылык European manner
 or character
 европача in the European
 manner (adv.)
 ег- /y'ig-/ to throw down:
 throwing down (ger.)
 see ек-
 егерме twenty
 егет youth; brave
 егыл- pass. of ег-; to fall
 ек- /y'ik-/ to throw down:
 екты he threw down;
 see ег-
 ел /y'il/ year; in one year

ела- to weep, cry
 елат- caus. of ела-
 елау verbal noun of ела-
 елаш verbal noun of ела-
 елга river
 елгы year (adj.); annual
 елмай- to smile
 ерак far; distant
 ерактагы at a far distance
 (adj.), remote
 ерт- /y'irt-/ to tear; tear
 apart; rend
 ертык torn; hole
 ертыл- pass. of ерт-

- Ж -

жанр genre (in literature)

- З -

закон statute, law (R.)
 залим unjust; tyrannical
 заман time

заманында at the time of
 зар moan; groan
 зарлан- to grumble; moan;
 complain

зарур	necessary	ЗОЛЫМ	wrong; oppression; cruelty; injustice (Ar.)
зат	essence; person; individual	зоһур	appearance
зати гали	person of important rank (Pers. gen. construction)	зоһур ит-	to appear
заһир	outside; apparent; evident	зур	large; great; big; greatly
зи	possessor (Ar.)	зур үл	elder son
зи хәят	lit. possessor of life; animate; being; alive	зур-зур кап-	to take enormous mouthfuls, gulp food
зилзилә	earthquake	зыйд	contrary; opposite
зиндан	dungeon, jail	зәгыйфь	weak; frail
зиннәт	ornament	Зәйнәтдин	pr. n.
зинһар	beware! take care!; please	зәхмәт	trouble; difficulty
зирәк	astute; wise	зәңгәр	blue
зобани	demon of hell; cruel monster		

- И -

и	interj oh! ah!	игътираз ит-	to object; demur
и-	to be	идек	we were
игълан	announcement; declaration	идея	idea
игълан ит-	to announce; declare	идән	floor
игътибар	attention	идүче	maker; making; that makes
игътикатъ	belief	из-	to press; oppress
игътикатъ ит-	to believe in	извозчик	cab, cabbey (R.)
игътина	care; attention	изге	sacred
игътираз	objection	изел-	pass. of из-

- изелү verbal noun of изел-;
pressure; oppression
- изү shirt front; breast collar
- изһар ит- to display; indicate
- ий- to bend; bow
- ике two
- ике кат twice
- икегә бүл- to divide in two
- икейөзлөлөк duplicity
- икенче second
- икенче көнне the following
day
- икенчедән secondly
- икмәк bread
- икътар Ar. pl. of qutr, dis-
tricts; areas
- икътары ғрыз wide areas
(Pers. gen. construction)
- икән past participle of и-
having been; was; (while)
being; it appears that;
probably
- икәнлек noun from икән;
being
- икәү two
- ил country; region; state
- илле 1. fifty
- илле 2. a finger's width
- илт- to take to, carry to
- илтимас request; prayer;
recommendation
- илә with; as soon as
- илә бергә together with
- илә берлектә see илә бергә
- илән see илә
- илһам inspiration
- илһам ит- to inspire (with dat.)
- иман belief; faith
- иман ит- to have faith in God;
to believe
- имана assessment; tax
- имгәт- to cripple; disfigure
- им-том exorcism; incantation
- им-томчы exorciser
- имчәк teat; nipple
- имән oak
- инде now; already; after all; but
- индустрияләштерү industriali-
zation
- инкыйраз decline; extinction
- инжир fig
- иптәш companion; friend; com-
rade
- ир male; husband
- ир бала boy
- ир малай boy; youth
- ирек a being free; freedom
- ирекле free
- ирексезлә- to deprive of free-
dom; constrain
- ирексезләү verbal noun of
ирексезлә-
- ирен lip

иреш- to reach; attain (with
dat.)

ирешү verbal noun of иреш-

ирк origin; lineage

иркен wide; free; independent

иркен сула- to take a deep
breath; heave a deep sigh

иркә pampered, spoilt (child)

иртә early; morning

иртә берлән in the morning

иртәге morning (adj.); of the
morning next day

иртән in the morning (adv.)

ис- to blow

ис spirit; aroma; smell; odor

ис кит- to be astounded

исбат proof

исбат ит- to prove

исбат ител- pass. of
исбат- ит-

исем name

исемәнә in his name; for his
sake

исемәндә with the name of;
named

исемәндәги with the name of;
named (adj.)

исемең кем? what is (thy)
your name?

исемле with the name of;
named

исер- to get tipsy, intoxicated

исерек tipsy, intoxicated

исереклек intoxication

iske old

искелек oldness

искер- to become worn, thread-
bare, obsolete, out of fashion

искечә somewhat old; in the old
fashion

искусственный artificial (R.)

искә төш- to be called to one's
mind; occur to

искә төшер- to bring to mind;
remember

искәрмә note; footnote; comment

ислам Islam

Истамбул Istanbul

истибат despotism; absolute
rule

истиап capacity

истидлаль deduction; inference

истидлаль ит- to deduce; infer

истикъбаль future

истә тот- to remember

истәлек memory, monument;
reminiscence

исә the conditional tense of и-
to be; as for; however

исән alive; in good health; well;
uninjured

исәнме?, исәнмесез? form
of greeting; how do you do

исәплә- to consider; ponder

ит meat

ит- to do; make

- итагать obedience
 итагатыле obedient; obediently
 ител- pass. of ИТ-
 ителу verbal noun of ител-
 итмәк verbal noun of ИТ-
 иттер- caus. of ИТ-
 итәгенә ябыш- to follow or trail closely; to stick to
 итәк hem; skirt
 ихлас sincerity
 ихсан kindness
 ихтыяр choice; option; right
 ихтыярлы having a choice; free
 ихтыярсыз having no choice; against one's will
 ихтыяж need; necessity
 ичмаса at least; even
 иш- to spin; weave; wind
 ишан head of a religious order; ascetic
 ишарә sign; mark; symbol
 ишарә ит- to make a sign
 ишек door; gate
 ишек төбе space in front of a door; threshold
 ишет- to hear
 ишәк donkey
 ия/iyä/ possessor; owner; master
 ияр-/iyär-/ to follow; imitate; adhere to
 иярт- caus. of ияр-; to take with oneself; catch a disease
 иярү verbal noun of ияр-
 иң most; forms the superlative of an adjective
 иң беренче original; foremost; first
 иң элек see Иң әүвәл
 иң әүвәл at the beginning; at first; first
 иҗат creation; creativeness
 иҗат ит- to create
 иҗтимагый social
 иҗтиһад striving; effort; interpretation; opinion

-Й-

- Йогынты influence
 Йогынты яса- to exert an influence; curb
 Йодрык fist
 Йокла- to sleep
 Йола ceremony; tradition
 Йолдыз star
 Йомшак soft; mild
 Йомыклык narrowness; reticence
 Йомычка chip (of wood); kindlings
 Йомыш task; errand; necessity
 Йорт house; dwelling; country

Йорт-жирләре кереп кит- to
traverse lands or countries

Йот- to swallow

Йегереш verbal noun of
Йегер-; race

Йегер- to run

Йегергәлә- to run about

Йегерешче runner; sprinter

Йегерә-Йегерә running contin-
ually; at a run

Йөдә- to become fatigued

Йөз 1. face; surface; counte-
nance

Йөз 2. hundred; century

Йөзек ring

Йөзем grape; raisin

Йөзен хыер- to frown, see
Йөз 1.

Йөзөндәге on the surface of;
on the face of (adj.) see
Йөз 1.

Йөзләп about one hundred

Йөзләрчә by the hundreds

Йөзтүбән face downwards
(adv.)

Йөклә- to load, place a load on;
attribute

Йөклән- pass. of Йөклә-

Йөр- to go; walk; roam; move
about; proceed

Йөрән- to promenade

Йөреш verbal noun of Йөр-

Йөрт- caus. of Йөр-; carry;
cause to go; take to; give
a name to

Йөртел- pass. of Йөрт-

Йөрәк heart

Йөрү verbal noun of Йөр-

Йөрүче walker; walking about;
passer-by

-К-

кабарлык suitable for food;
edible

кабарт- to tousle; rumple;
bristle

кабат time; turn; again

кабатла- to repeat

кабахәт mean; base

кабер grave

кабер казучы grave-digger

кабилә tribe; clan

кабул acceptance; reception

кабул ит- to accept; receive

кабып йот- to devour; destroy

кабып кара- to taste

кабырга rib; side

кагыйдә rule; regulation;
arrangement

кадак pound

кадер worth; esteem; dignity
honor

- кадерле esteemed
- кадәр degree; measure;
amount; up to; as much
as; by; until
- кадәрле by (the measure
of); up to; until
- каеш strap; thong
- каз goose
- каз- to dig; excavate
- Казан Kazan, Tatar
capital
- казан cauldron
- казы cadi; Moslem judge
- кай which; what
- кай җирдән from where;
whither
- кай- to hem, border
- кайгы grief; sorrow; care
- кайгылы grieved; sorrowful
- кайгыр- to be grieved, sorrow-
ful
- кайгырт- to take care; be
concerned about
- кайгырту verbal noun of
кайгырт- care; concern
- кайгысыз without care; care-
free
- кайда where
- кайда булса да anywhere
- кайдагы being where (adj.)
- кайда әле where; for what
purpose; how
- кайдан from where; whence;
how
- кайна- to boil; be boiled
- кайнар boiling hot
- кайнат- caus. of кайна-; to
boil; heat
- кайра- to sharpen; grind
- кайрак whetstone; grindstone
- кайрамак verbal noun of
кайра-
- кайсы which; which one; which-
ever
- кайт- to return; turn back; refer
- кайтар- caus. of кайт-; to
bring back; return (trans.)
- кайтарып җибәр- to send back
- кайту verbal noun of кайт-
- кайтып кал- to amount to;
consist of (with dat.)
- кайчан when
- как- to knock; shake off
- какша- to weaken
- кал- to halt; remain; lag; cease;
aspect verb describing a com-
pleted action
- кала town; city
- калай tin
- калдыр- to leave; abandon; fail;
miss
- калк- to go up; rise; ascend
- калкыт- caus. of калк-; to
raise
- калтыра- to tremble; quaver
- калтыран- see калтыра-
- калтырат- caus. of калтыра-

калтыраш- reciprocal form of
калтыра- ; to tremble;
quaver

калу verbal noun of кал-

калын thick

калын киен- to dress oneself
warmly; wear heavy
clothing

калып shape; mould

калыпсыз shapeless

каләм pen; reed pen

камыл complete; completely

камырлы dough, paste (adj.);
covered or splashed with
dough or paste

кан blood

кана- to bleed

канат wing

канечкеч bloodsucker; blood-
thirsty

канлы stained with blood; bitter
(tears)

канәгать ит- to satisfy

канәгатьлән- to be content
with; be satisfied; take
satisfaction in

кап sack; bag

кап- to bite; taste; savor

капитализм capitalism

капиталистик capitalist (adj.)

капитан captain

капка gate

кап-кара pitch-black, pitch-
dark

капка төбе doorway; porch

капла- to cover over; turn over;
bind (a book)

каптыр- caus. of кап-

капчык sack, bag

кар snow; snowy

кара black; dark; ordinary; un-
educated; ink

кара- to look at; take care; with
a gerund in -п: to attempt,
try

кара туры dark bay (horse)

кара урман virgin forest

кара хезмәт manual duties;
manual work

кара эш manual work

караганда loc. of the participle
in -ган of кара-; according
to; in comparison with (postp.
with dat.)

карал- to be looked at, examined

карама elm

карамастан despite, notwith-
standing (postp. with dat.)
see кара-

карап to; according to; in the
direction of (postp. with
dat.) see кара-

карап-карап looking continually;
examining

карап decision

карап бир- to decide

карата about; concerning

- карау verbal noun of кара-
 караш look; glance; view; out-
 look; point of view
 караңгы dark; darkness
 караңгылык darkness
 карөндөш brother
 кармак fishing-hook
 карт old; old man
 карчык old woman
 карыш- to oppose; resist
 каршы against, opposite, dis-
 obedient, opposed
 каршы ал- to meet
 каршыга китер- to visualize
 каршысына against; up to; to
 каршысына кил- to meet;
 come upon
 каршыла- to meet
 каршылык contrast; resist-
 ance
 каршылыккы contradictory;
 in contrast
 касд intention; wish
 кат layer; stratum; floor; cut;
 time; turn
 кат- to become frozen; freeze
 катгый decisive; definite
 катлау layer; stratum
 катлаулы in layers; com-
 plicated
 катнаш- to participate
 каты verbal noun of кат-
 каты hard; harsh; firm; strong;
 much
 каты итеп firmly; harshly
 катылык firmness; harshness
 катына up to; to; see кат
 катыр- caus. of кат-; to freeze;
 chill; make hard
 катыш mixed
 кафер misbeliever; non-Moslem
 кач- to run; flee
 качан when, whenever
 качын- to avoid; be cautious
 каш 1. eyebrow
 каш 2. stone (of a ring)
 каш- to scrape; comb
 кашык spoon
 кая whither; where; wherever
 каһкаһе loud laughter
 каһкаһе ит- to roar with
 laughter
 квартира lodging; quarters (R.)
 кебек see кеби
 кеби as; like; similar to; as
 though (postp. with dat.)
 кем who
 кем дө whoever
 кенә see гына
 кер dirt; mud
 кер- to go in; enter; get in; enter
 upon; aspect verb describing
 a sudden or unexpected action
 кереш- to set about; enter; start

керт- caus. of кер- ; to bring
in; introduce

керфек eyelid

кесә pocket

кече small; youngest

кечкенә small

кечкенә генә tiny

кечкенә-кечкенә minute;
tiny

кеше person; human being;
human; someone; in nega-
tive constructions: no-one

кешелек humanity

кешелекле humane

кешелексезлек inhumanity

кешеләр persons; human
beings; people

ки that; which; in order that

кибет store; shop

кибетче storekeeper

кигез- to put on; harness

кидер- to clothe; put on

кидерт- caus. of кидер-

кием clothing; attire; garment;
cloth

киемле clothed; dressed;
attired

киен- to dress; get dressed

кий- to wear; put on (clothes)

кил- to come; arrive; befit; in
impersonal constructions with
the participle of necessity

provided with a possessive suff.
to wish; aspect verb describing
a continuous or repeated action

килен daughter-in-law; bride

килен төш- (for a young girl)
to become betrothed

килен төшер- to betroth a
young girl

килен төшерт- caus. of
килен төшер-

килеп чык- to come out; issue
from; appear; originate

килеп жит- to come as far as,
up to; arrive

килеш- to come to an agreement;
agree; fit

киләсе participle in -әсе of
кил- ; one who is to come;
future (adj.)

киләчәк participle in -әчәк
of кил-; one who will come;
future

киләчәктә in future

киләчәктәге future (adj.)

килү verbal noun of кил-

ким less; faulty; bad; deficient;
incomplete

кимчелек fault; want

кип- to become dry

кипкән dried; dry

кире back; opposite; contrary;
obstinate

кирелән- to be obstinate;
stubborn

- киресенчә on the contrary
- киртәлә- to fence; encircle
- киртәлән- pass. of
киртәлә-
- кирәк necessary; suitable;
needed; with the conditional
conveys probability 'it must
be that'
- кирәкле necessary
- кирәклең necessity
- кис- to cut; sever
- кисел- pass. of кис- ; cease;
to be stopped, interrupted
- кистер- caus. of кис-
- кисәк piece; patch; lump
- кит- to go; depart; move;
proceed; aspect verb de-
scribing:
- 1) an action that takes
place in the direction
away from the speaker;
 - 2) an action that is sudden
or unexpected
- китап book
- китапчык diminutive of
китап
- китер- to bring; introduce;
cause
- китерел- pass. of китер-
- китермәк verbal noun of
китер-
- китмәк verbal noun of кит-
- китү verbal noun of кит-
- кич- to pass by; renounce
- кич evening; in the evening
- кич белән in the evening
- кичен in the evening; at night-
fall (adv.)
- кичен- to subsist; exist
- киченмәк verbal noun of
кичен-
- кичер- caus. of кич- ; to endure;
suffer
- кичереш experience
- кичә yesterday; night; evening
- кияү bridegroom
- кияүгә бир- to give in marriage
- кияүгә яраш- to promise in
marriage; betroth
- киң wide, spacious; widely
- киңәш- to take counsel; consult
- кодагый mother of the son-in-
law
- кодача any young female relative
to the bridegroom
- кодрәт power; strength; capa-
city
- кодрәтле powerful; strong;
strongly
- кой- to pour; shed
- койрык tail
- кол slave
- колак ear
- колак яфрагы lobe of the
ear
- коллега colleague

- коллективлаштыру
collectivization
 коллектор collector
 команда command; crew
 комган washstand
 комедия comedy
 коммунизм communism
 коммунист communist
 композиция composition
 консерватив conservative
 конституция constitution
 конторщик clerk (R.)
 коп-коры completely dry
 кор- to set up; build
 корал weapon; tool
 коралла- to arm; equip
 кораллан- pass. of
 коралла-; to arm oneself;
 equip oneself
 корбан sacrifice
 корбан ит- to sacrifice
 корсак stomach, belly; trunk;
 earthly
 корсаклы having a belly (adj.)
 курт worm; caterpillar
 корыл- pass. of кор-
 Коръан the Koran
 корык pole, pillar
 корыт- to destroy; rout
 кот : кот оч- to be
 frightened, terrified
 кот чык- see кот оч-
 коткар- to rid; rescue; save
 котыл- to be rid, rescued,
 saved
 котылу verbal noun of котыл- ;
 riddance; rescue; saving;
 salvation
 кочак armful; girth; scope
 кош bird
 кош канаты төшәрлек дәрәждә
 open wide (of mouth)
 кош-корт birds; avifauna
 кояш sun
 кояшлы sunny
 кояшсыз without sun (adj.)
 критика criticism
 кровать bed (R.)
 ку- to hurry; urge
 кубар- to break off; tear off
 кузгал- to move; start off;
 get up; start
 куй fat-tailed sheep
 куй- to put, lay, place; put
 away; serve (food); aspect
 verb describing a completed
 action
 кул hand
 кулга тот- to seize; catch;
 take
 куллан- to use
 кулларын бер-берсенә
 китер- to fold one's
 arms

- култык armpit
 култыкдагы under one's arm
 (adj.)
 кулыннан килгән чаклы
 to the best of one's skill
 or ability
 культура culture
 культурный cultured, culture
 (R. adj.)
 кулъязма manuscript, hand-
 writing
 кулъяулык handkerchief;
 kerchief
 кун- to alight; spend the night;
 settle
 кунак guest
 кунакка кил- to visit
 кунакка кит- to go visiting
 кунакларга йөр- see
 кунакка кит-
 кунаклык inn
 куп- to snap; break out
 купшылан- to swagger; flaunt
 купшыландыр- caus. of
 купшылан-
 курай kurai, wooden musical
 instrument, flute
 курк- to be afraid
 куркыныч fear; danger
 куркыт- caus. of курк-; to
 frighten; threaten
 курчак doll; toy
 курык afraid
 курык- to fear (with abl.)
 кусагасы falconer (Kazakh
 word)
 кустарь craft worker (R.)
 кутыр scab; mange
 кухня kitchen (R.)
 куш- to add; mix; enjoin; com-
 mand; order
 кушу verbal noun of куш-
 куык bubble: буш куыклар ат-
 to shoot at empty bubbles,
 i. e., to shoot for no purpose
 куян hare
 куян аягы аша- lit. 'to eat a
 hare's leg'; to be off one's
 head; to be crazy
 куә strength; power
 куәт see куә
 кыбла direction to which a
 Moslem turns when praying
 (i. e., Mecca)
 кыек oblique; at an angle
 кыз girl; daughter
 кыз бала female child;
 daughter
 кызар- to blush; blush with shame
 кызган- to pity, have mercy
 кызгану verbal noun of кызган-
 кызганучы who spares, regrets,
 feels pity for
 кызчык diminutive of кыз
 кызык- to envy (with dat.)

КЫЗЫКЛЫ interesting
 КЫЗЫКСЫН- to be interested
 КЫЗЫКСЫЗ uninteresting
 КЫЗЫЛ red; red-hot
 КЫЗЫШ- to burn, to have fever
 КЫЙ- to dare
 КЫЙММӘТ value; expensive;
 valuable
 КЫЙММӘТЛЕ dear; valuable;
 precious; esteemed
 КЫЙНА- to beat; thrash
 КЫЙШАЙТ- to tilt; bend; turn;
 incline
 КЫЛ- to do; make
 КЫЛАН- to act affectedly; put
 on airs
 КЫЛУ verbal noun of КЫЛ-
 КЫЛЫН- pass. of КЫЛ-
 КЫМЫЗ kumyss; fermented
 mare's milk
 КЫНА see ГЫНА
 КЫП-КЫЗЫЛ very (or) dark
 red
 КЫР field; plain
 КЫР- to scrape; erase; shave;
 shear; break off; destroy;
 slaughter; rout
 КЫРДЫР- caus. of КЫР-
 КЫРЛЫ field; plain (adj.)
 КЫРШАУ hoop
 КЫРШАУЛЫ hooped; with hoops
 КЫРЫЙ edge

КЫРЫК forty
 КЫРЫЛ- pass. of КЫР-
 КЫРЫН on one side; sideways; at
 an angle; oblique; see КЫР
 КЫРЫННАН sideways; from one
 side; see КЫР
 КЫС- to press; grip; hold
 КЫСКА short; briefly
 КЫСКАРТ- to cut short; abbreviate
 КЫСКАРТЫЛ- pass. of КЫСКАРТ-
 КЫСКАСЫ in short
 КЫСКАСЫ ГЫНА see КЫСКАСЫ
 КЫСТЫР- caus. of КЫС- to tuck;
 press; fasten
 КЫСУ verbal noun of КЫС-
 КЫСУ МАШИНАСЫ press
 КЫСЫЛ- pass. of КЫС-
 КЫСЫНКЫ scarce; sparse; close,
 narrow
 КЫСЫНКЫР-: КҮЗ КЫСЫНКЫР-
 to squint
 КЫЧКЫР- to shout; hoot
 КЫЧКЫРГЫЛА- to shout at
 КЫЧКЫРТ- caus. of КЫЧКЫР-;
 to sound
 КЫЧКЫРЫШ verbal noun of
 КЫЧКЫР-; wrangle; shouting
 КЫШ winter
 КЫЯР-КЫЯМАС КЫНА hesitantly;
 half-heartedly
 КЫЯФӘТ physiognomy; the general
 appearance and dress of a
 person; aspect (Ar.)

- кыңгыр bent; aslant;
curved
- кәбир great
- кәгазь paper
- Кәгъбә the Kaaba, cubical
temple at Mecca
- Кәгъбәтулла the Kaaba
temple of Allah (Ar.)
- кәеф disposition; mood; health
- кәеф ачар- to amuse; enliven;
cheer up
- кәефле amused; cheerful;
cheerfully
- кәефсезлән- to be in low
spirits; fall ill
- кәефсезләндер- caus. of
кәефсезлән-
- кәкре awry; dishonestly;
curved
- кәкре аяклы having bow-
legs
- кәмәләт accomplishments;
virtue; worth
- кәмит circus, comedy
- кәмитле comic; farsical
- кәсеп trade; occupation;
profession
- кәсеп ит- to be engaged in
a trade, profession
- кәжә goat (n., adj.)
- кәжә команда 'crew of
goats'; a jocular form of
address to a group of
children
- кәз fall, autumn
- кәен- to be sad; grieve
- кәенчә : шул кәенчә thus;
in that condition; so
- кәй melody; tune
- кәл- to laugh; laugh at
- кәлеш laughter
- кәлке amusement; laughter
- кәләч friendly, tender
- кәмеш silver
- кән day; in one day's time
- кән саен day by day; daily;
every day
- кәнге day (adj.); diurnal
- кәндәлек daily; trivial
- кәнкүреш existence
- кәннән-кән from day to day
- кәрә- to scrape; shovel
- кәрәк shovel; spade
- кәрәт- caus. of кәрә-; to
make or let shovel
- кәрәтү verbal noun of кәрәт-
- кәрәш struggle; wrestling;
conflict; fight
- кәрәш- to struggle; wrestle;
fight
- кәрәү verbal noun of кәрә-
- кәт- to expect; await; graze
- кәтел- pass. of кәт-
- кәтепханә library
- кәтә-кәтә awaiting (continually)

көтү verbal noun of көт-;
waiting

көч strength; force; effort;
power; energy

көчкә hardly; with great
effort; barely, scarcely

көчле strong; powerful

көчләп by force

көчсез weak; powerless

көчәй- to strengthen; in-
crease (intr.)

көчәйттер- to make strength-
en; increase (trans.)

көянтә yoke; beam

күбесенчә mostly

күбрәк comparative of күп;
more

күгәр- to become blue

күз eye

күз алдына китер- to
imagine; fancy; think of

күз ачмаслык blinding

күз карашы glance

күз керфеге eyelashes

күз яшьләре tears

күз өстендәге каш
дәрәжәсендә газиз тут-
to cherish as the apple of
one's eye

күзгә күрен- to become
visible; become noticed

күздә тот- to mean; stipulate;
intend

күздә тотыл- pass. of күздә
тот-

күзлек glasses, spectacles

күзәт- to watch; observe

күк 1. sky; heaven

күк 2. blue; sky-blue; beautiful

күкрә- to rumble; resound

күл lake

күлмәк shirt

күлмәкчән in shirt sleeves

күлгә shadow

күләм volume; measure; capa-
city

күм- to bury; inter

күмел- pass. of күм-

күмер charcoal; coal

күн leather

күндер- to persuade, convince

күндерү verbal noun of
күндер-

күп many; much

күптән бирле long (in time);
for a long time

күп итеп in large quantities;
much; many

күптәнге old; long-established

күпчелек most; majority

күр- to see; realize; deem;
experience; aspect verb
indicating an action
that is attempted or
intended

күрен- to be seen; seem;
appear; become visible

күренекле notable; significant

күренеш appearance; phenomenon; show; parade; view

күренү verbal noun of күрен-

күреш- to meet; see one another

күрсәт- to show; make mention of; indicate

күрсәтел- pass. of күрсәт-

күрсәтү verbal noun of күрсәт-

күрше neighbor; neighboring

күрә ger. of күр-; seeing; according to, because of (postp. with dat.)

күрү verbal noun of күр-

күрүче seer; seeing; realizing; viewer; researcher, observer

күсәк cudgel; lever

күтәр- to raise; lift; bring up

күтәрел- to be raised, lifted; to go up; rise; ascend

күтәрел бар- to take; carry to (with dat.)

күтәрел йөрт- to take; convey; carry to (with dat.)

күтәрел йөртел- pass. of күтәрел йөрт-

күтәреш- reciprocal of күтәр-

күңел soul; affection; spirit; feelings

күңел ачыл- to become cheerful; for one's spirits to rise

күңел үстәр- to make cheerful; raise one's spirits; encourage

күңеленнән бел- to know by heart

күңелле cheerful; lively

күңелсез lifeless; dreary; sad; wearisome; lifelessly; sadly

-II-

ла particle, expressing regret or reproach

лавка store; shop; bench (R.)

лаек worthy of (with dat.)

лай dirt; mud

легенда legend

лирик lyric

ләгънәт curse; imprecation

ләгънәт укы- to curse

ләгән basin; pan

ләззәт pleasure

ләззәт илә with pleasure; pleasant; pleasantly

ләззәтлә see ләззәт илә

лэззәтлән- to enjoy
 ләкин but; yet; however
 ләтафәт charm; grace

ләүкә shelf; platform in a steam
 bath (R.)

ләфыз (-фзы) word

-М-

магазин store; shop (R.)
 магънә meaning
 магънәсендәрәк having
 rather the meaning of;
 closer in meaning to
 мазасыз awkward; restless

май grease; fat; butter; oil
 майла- to grease

майлы greasy; bloated

максад aim; purpose

максады аслый basic aim;
 main wish (Pers. gen.
 construction)

максуд intended; aim; inten-
 tion; wish

макта- to praise

мактан- to boast; flaunt

мал cattle; an animal owned
 (sheep, cows, etc.); prop-
 erty; provisions; wealth;
 goods

мал-туар cattle

малай lad; boy; youth

манара minaret (Ar.)

мантыйк logic

мантыйксыз illogical

маржа a Russian peasant-woman

масай- to swagger; boast of
 (with dat.)

масса mass

маташ- to potter about; fuss;
 attempt

маташтыр- caus. of маташ-;
 to deceive; pretend

маташу verbal noun of маташ-

материал material n.

материаль material (adj.)

матур beautiful; pretty

матур гына pretty; nice; good

матурла- to embellish

матурлык beauty

махсус special; specially

махсуca special (Ar. fem.
 and pl.)

машина machine

маңка nose mucus

Маһи pr. n.

Маһитап pr. n.

мен- to go up; climb up; ascend;
 mount

мендәр cushion

- менә here, now (adv.)
- менә бу this one; this very
- менә инде now; at this moment
- менә шул that one; that very
- менә шулар those; these
- мескен wretched; piteous
- металлический of metal; metallic (R. adj.)
- мешан commoner; philistine (R.)
- мең thousand
- меңәрчә thousands; by the thousands
- микән = ме икән
- милли national
- миллиард billion
- миллиард ярым one and a half billion
- миллия national (Ar. fem. and pl.)
- милләт nation; people
- мин pron. 1st. pers. sing. I
- мине pron. acc. of мин
- минеке mine
- минем my
- минут minute (1/60 of an hour)
- мирас inheritance; will; legacy; heritage
- мисал example; comparison
- Мисыр Egypt
- миф myth
- миян middle; interval
- мич stove (R. печь)
- мичкә cask; barrel
- мичкә-мичкә by the barrel
- миңа pron. dat. of мин
- мокавәмәт resistance
- мокавәмәт ит- to resist
- момент moment; trait
- монда pron. loc. of бу²; here
- мондый such
- монкариз extinct; perished
- моннан pron. abl. of бу²; from here; hence
- монолог monologue
- моны pron. acc. of бу²
- монысы this; this one
- моның pron. gen. of бу²; his; her
- мораль moral; ethics
- моржа chimney; funnel
- мосадәмә collision
- мосадәмәи әфкәр conflict of opinions (Pers. gen. construction)
- мосахәбә conversation; discourse
- мохтаҗ having need of (with dat.)
- моң sadness; melancholy; melody
- моңа pron. dat. of бу²

моңар see моңа

моңар кадәр until now; as yet; hitherto

моңарчы even now; as yet

моңлы sad; melancholic;
melodious

муен neck

мужик peasant (R.)

музей museum

музыка music

музыкальный musical (R.
adj.)

музыкант musician

мулла mullah; a Moslem
teacher of the law of Islam;
used as a title of respect
for a learned man

муллык plenty; abundance

мунча bath house

мыек awn; wisp; moustache

мыеклы shredded; moustached

мыскал unit of weight (approx-
imately one hundredth of a
pound)

мәгълүм known; well-known

мәгъмүрият prosperity;
flourishing; welfare

мәгънә meaning

мәгърифәт education

мәгърифәтче educator

мәгърур proud; conceited; self-
confident

мәдрәсә Moslem school; faculty
at a university

мәзкүр above mentioned

мәйдан plaza; field; area

мәкаль proverb

мәкалә article (in newspaper)

мәкаләи махсуса special article
in a newspaper (Pers. gen.
construction)

мәктәп school

мәл time; interval

мәллә interj. can it be that?;
indeed?

мәмләкәт country

мәнафиг advantages; uses;
benefits

мәнгы preventing or prohibiting;
prohibition, prohibited

мәнгы ит- to forbid; prevent

мәртәбә a time; one time; once

мәлгунь damned; accursed

Мәкәрҗә базары Makarios an-
nual fair, formerly in Russia

мәлҗәә refuge

мәлҗәәсез without a refuge

мәрхәмәт mercy

мәрхәмәтле merciful

мәрхәмәтсез merciless

мәсхәрә derision; ridicule

мәсхәрә ит- to ridicule; offend

- мөсәләһ *for instance; for example*
 мәсьәлә *matter; question*
 мәхдүм *son; son of a noble family; scion*
 мәхкәмә *court (of law)*
 мәхлук *created; creature*
 мәхрүм *dispossessed; deprived*
 мәхрүм ит- *to dispossess; deprive*
 мәхәббәт *love*
 мәхәббәт ит- *to love*
 мәшгулият *a being busy; occupation*
 мәшәкать *trouble; worry*
 мәшәкәтһезләһ- *to become free from trouble or worry*
 мәэһс *wretched; despairing*
 мәжбүр *forced; compelled*
 мәжбүр ит- *to force; compel*
 мәжбүр ител- *pass. of*
 мәжбүр ит-
 мәжбүрән *by force; compulsorily*
 Мәжит *pr. n.*
 мәҗлес *assembly; meeting*
 мәҗмәгелҗокара *majma' al-fuqarā a place of gathering of the poor; beggars' assembly (Ar.)*
 мәҗһүн *mad; madman*
 мәңгелек *eternity; eternal*
 мәһабәт *grandeur, magnificence*
 мәһарәт *skill*
 мәһәр *marriage settlement; dowry*
 мәғаллим *teacher (male)*
 мәғаллимә *teacher (female)*
 мәдәл *model*
 мәдәллә *exemplified*
 мәдәррис *teacher in a medrese*
 мәкатдәс *sacred*
 мәкиббән ғалә вәҗһиһи *face downwards (Ar.)*
 мәкәммәл *complete; excellent*
 мәмкин *possible*
 мәнәсәбәт *relation; attitude*
 мәрәбби *tutor (male)*
 мәрәббия *tutor (female); governess*
 мәселман *Moslem*
 мәттасыйль *continual(ly)*
 мәтәвазийг *humble; modest*
 мәтәвазийғанә *in a humble or modest manner*
 мәтәһаһи *ending; reaching a limit*
 мәһакәмә *judgment; prosecution*
 мәһакәмәгә тап- *to sue; to prosecute*
 мәһафәза *protection*
 мәһәддис *one who studies and hands down the tradition of Islam*

мөхәддисе кәбир a great scholar of the traditions of Islam (Pers. gen. construction)

Мөхәммәтдәмин pr. n.

мөхәррир writer; author

мөхәррирлек writing; authorship

мөхәссәм corporeal; personified

мөмкинлек possibility

мөәзин muezzin; a crier who calls Moslems to prayer at the proper hours

мөһим important

-Н-

надан unknowing; ignorant

наданлык lack of knowledge; ignorance

наккаш artist

намаз prayer

намаз укы- to pray; perform the ritual prayer of Islam

намус honor; honesty

намуслы honest; honorable

намуссыз dishonest, disgraceful

насып lot; portion; one's lot in life

насып бул- to fall to one's lot; turn out well

начар bad; worthless

неграмотный illiterate (R.)

нечкә thin; delicate

ни what; why

ни ары, ни бире бул- not to know what to do; be at a loss

ни булса булды whatever may have occurred; nevertheless; anyhow

ни...ни neither . . . nor

ни сәбәптән for what reason; why

ни чаклы how much; up to what amount

нигез basis; foundation; substance; reason

нигездән basically

нигезлә- to found; to substantiate, corroborate

нигезлән- pass. of нигезлә-

нигезсез without a basis; unsubstantiated

нигә why; how; for what reason

ник why; wherefore

никадәр up to what amount; however

никах marriage

нинди which; what

нинди дә булса whatever;
whatsoever

ниндидер some; a; certain

нифак quarrel, discord

нифаксыз without hypocrisy;
sincerely; cordially

нихәл what is (your) condition;
how are you; how do you do

ничаклы see ни чаклы

ничек as; how; somehow; in
what manner

ничек булса да somehow

ничек итеп how; in what
manner

ничә many; how many

нишлик what shall we do?

нишлисең = ни эшлисең

нишлэгән = ни эшлэгән

нишләп = ни эшләп; how can
it be that; how; why

нишләргә = ни эшләргә

ниһаять end; finally

ниһаятьсез endless; endlessly

новелла short novel, story

нокта dot; point; point of view

номер number; room (R.)

нукта halter

нур light

нурлан- to be illuminated

ныграк comparative of нык

нык hard; firm; durable; much;
persistently; firmly

нәкъ precisely; exactly

нәрсә what; thing; something

нәрсәөчен for what purpose;
why

нәрсәгә dat. of нәрсә; why

нәрәдә where

нәсел descendants; generation;
stock

нәсийх one who admonishes

нәсийханә in the manner of
one who admonishes (adv.)

нәсийхәт admonition; advice

нәтижә result

нәтижәсендә in its outcome;
as a result of

нәфис rare; exquisite; exquisitely

нәфрәт loathing; contempt

нәфрәтлән- to loath; contempt
(with abl.)

нәшат joy; cheerfulness

нәүбәт turn; duty

-0-

образ shape; form; image;
character (R.)

образованный educated
(R.)

оек stocking
 оештыр- to arrange; establish;
 organize
 оештырыл- pass. of оештыр-
 озак lengthy; for a long time
 озакка for a long time
 озын long
 озын бойлы tall
 озын итеп сөйлә- to relate
 at length
 озынлык length
 окоп trench (R.)
 октябрь October (R.)
 омтыл- to strive; attempt
 омтылу verbal noun of омтыл-
 омтылыш verbal noun of омтыл-
 он flour
 оныт- to forget
 ор- to beat; hit

орден badge of honor, decoration (R.)
 орчык spindle
 орыш- to scold
 оста skilful; skilfully
 осталык skill
 ответ reply (R.)
 официант waiter (R.)
 охша- to resemble (with dat.)
 охшат- caus. of охша-; to com-
 pare to; to consider
 оч end; edge
 оч- to fly; escape
 очра- to meet with
 очрак instance; event
 ошбу that; that very
 оял- to be ashamed; be em-
 barassed
 оят shameful; shame
 оятсыз shameless; impudent

-П-

падишах padishah; sovereign;
 ruler; czar
 пакъ clean; pure
 пакълек cleanness; tidiness;
 purity
 палач executioner; hangman
 (R.)
 памятник memorial, monu-
 ment (R.)
 пар 1. pair (R.)

пар 2. steam, vapor (R.)
 парк park
 парламент parliament
 парча piece; fragment; part
 патша see падишах czar;
 monarch
 пафос pathos
 Петербург Petersburg, former
 name of Leningrad

печен	hay	практик	practical
печенлек	hayloft	проблема	problem
пеш-	to be boiled; burn or scald oneself	прогрессив	progressive
пешер-	to boil; cook; bake	проза	prose
пешеру	verbal noun of пешер-	протест	protest
пивной	tavern; beer-house (R.)	протест ит-	to protest
план	plan	пустынный	deserted, uninhabited (R.)
подвал	basement, cellar (R.)	пычак	knife
политик	political	пычрак	mud; dirt; muddy; unclean
полицейский	policeman (R.)	пъеса	play (theater); piece (music)
полководец	general (R.)	пәйгамбәр	prophet
попугай	parrot	пәйгамбәрлек ит-	to make a prophesy
посетитель	visitor, customer (R.)	пәйда бул-	to appear; come into being
пот	measure of weight, 36 pounds (R.) = 40 Russian pounds	пәке	folding knife
поэзия	poetry	пәрде	curtain; act (theater)
		пәхте	clean; tidy; accurate

-P-

расла-	to claim; assert; prove; verify	реальный	secondary or high school (R.)
раслан-	pass. of расла-	ревматизм	rheumatism
рашкы	sleet	революцион	revolutionary (adj.)
реакция	reaction	революционер	revolutionary (n.)
реализм	realism	революция	revolution
реалистик	realistic; realistically	редакция	editorial office
реаль	real	редакцион	editorial (adj.)

риза contentment; will; satisfaction; satisfied

ризалык consent; will

ризасызлык lack of consent; discontent

ризык sustenance; food

риторика rhetoric

рия hypocrisy

риясыз without hypocrisy; sincere; sincerely

риџа hope; request; prayer

Россия Russia (R.)

рус Russian

русча Russian (language)

рух 1. soul; spirit

рух 2. cheek

рухи psychological

рухия (Ar. pl. and fem.) psychological

рәвеш gait; manner

рәвешча in the manner of

рәссам artist; painter

рәт row; sense; meaning; time

рәтсез without meaning; untidy

рәхимле merciful; mercifully

рәхимсез merciless; mercilessly

рәхмәт mercy; thanks; merciful rain

рәхәт ease; pleasure; enjoyment; pleasant; pleasantly

рәхәтлән- to take pleasure in; enjoy oneself

рәхәтсез without enjoyment; uneasy

рекугъ a bowing down; bow

рәхсәт permission; leave

-C-

сабак lesson

сабак абыстасы tutor, teacher (female)

сабах morning

сабит firm; proved; established

сабий infant

сабыр patience

сабыр ит- to be patient

сав- to milk; see cay-

савыл- pass. of сав-

садир emanating; issuing (adj.)

садир бул- to emanate; be issued

саен every; each (postp.)

сажень measure of length, about 7 feet (R.)

сайла- to choose; select

сайра- to sing (of birds)

сакал beard

- сакаллы bearded
- сакла- to protect; save; keep to; observe
- саклабрак taking more precautions; more economically
- саклан- to protect oneself; take precautions
- саклат- caus. of сакла-
- саклаучы protecting; saving; keeping to; observing
- саклык precaution
- сал- 1. to put; build; load; let hang down; give a blow (colloquial)
- сал- 2. to take off (clothing)
- салахият competence; authority
- салахиятле competent; authorized; with authority
- салкын cold (adj.)
- салкынлык cold; frost
- салындыр- caus. of салын-
- салын- to hang down; go down; come down; descend
- салыш contest; battle
- салыш- to contest; battle
- Самарадагы in Samara (adj.), a city on the Volga
- Самараныкы of Samara (adj.)
- самовар samovar, tea urn (R.)
- сан number
- сана- to count; account for; consider
- сандугач nightingale
- санлы numbering (adj.)
- сап handle
- сап- to turn; turn aside
- саплам amount of thread sufficient for threading into a needle; a measure of length
- саплам хир distance equal to saplam
- саран miser; miserly
- саргай- to become yellow; become sad
- саргайт- caus. of саргай-
- саргылт rather yellow; yellowish
- сары yellow
- сарык sheep
- сат- to sell
- саташ- to talk at random; rave
- сатин satin
- сатучы seller; vendor
- сатып ал- to buy
- сатып эч- to sell and squander in drink
- сатыр line (of writing)
- сау healthy
- сау- to milk
- саудыр- caus. of сау-
- саулык health
- саф simple; pure; sincere
- сафлык simplicity; purity; sincerity

сач hair	сирек rare; wide apart
сез pers. pron. you	сиңа dat. of син
сезон season	скрипка violin (R.)
селк- to wave; shake	совет council; Soviet (R.)
селкен- to reel; stagger	советлар Soviets (R.)
селкет- to move; make loose	сокман a kind of long coarse boot
селтән- to swing; brandish	солби male child; son
семья family (R.)	солбия female child; daughter
семьядагы of family (from R.) adj.	солдат soldier
серкә vinegar	солтан sultan; ruler
сигез eight	солы oats (bot.)
сигезенче eighth	сора- to ask; request; demand; enquire; seek in marriage
сиз- to feel; perceive	сорат- caus. of сора-
сизел- pass. of сиз-	сорау verbal noun of сора-; question
сикер- to leap; jump	сораш- to interrogate; dispute
сикереп тор- to jump up	сорашу verbal noun of сораш-; dispute
сикерт- caus. of сикер-; to throw upwards; omit; twitch	состав composition; composite (R.)
сикерә-сикерә jumping continually (ger.)	сохта insincere; false
сиксән eighty	социалистик socialistic
сиксәнненче eightieth	социаль social
симез fat (adj.)	союз union (R.)
симерт- to fatten	соң 1. end; after (postp. with abl.)
симметрия symmetry	соң 2. emphatic particle; but
син pron. thou; you	соңгы last; final
синдәй such as thou; such as you	соңра after; later
синең gen. of син; thy; your	

С.С.С.Р. Union of Soviet
Socialist Republics (R.
abbrev.); U. S. S. R.

стакан glass; tumbler (R.)

стена wall (R.)

стиль style

стихия element

стихияле elemental

строй structure; regime (R.)

су water

суган onion

сугар- to water; irrigate

сугарыл- pass. of сугар-

сугыш war; fight; battle

сугыш- reciprocal of сук-;
to fight

суз- to stretch out; extend

сузыл- pass. of суз-; to
last

суй- to slaughter cattle

сук- to give a blow; hit; slap;
tap; thrust; clap; thrash

сука plow; plowing (R. соха)

сукала- to plow

сука тимери plowshare

сукран- to complain; grumble

суктыр- caus. of сук-

сул left; left-hand

сул- 1. to wither

сул- 2. to heave a sigh; take
a breath

сулу sigh; breath

сулыш breathing; breath

сулыш кысылу shortness of
breath; asthma

сум ruble

суп-суук excessively cold

сурет shape; manner; form; appear-
ance; likeness, picture

суретлө- to depict; describe

суретлөн- pass. of суретлө-

суретлөү verbal noun of
суретлө-; description

суфи Moslem mystic, sūfī

суфый see суфи

суук cold; cold weather

суун- to become cold

суут- to cool; chill

схема outline; scheme

сыгын- to take shelter or refuge
(with dat.); to squeeze oneself
into something

сыек watery; weak (tea); thin

сыен- to seek protection of
(with acc.)

сыер cow

сызгырт- to hum; whistle

сызгырттыр- caus. of
сызгырт- to blow a whistle

сызлан- to suffer pain or ache;
grieve

сыйлан- to feast; regale one-
self

сыйфат quality

сык- to bend; press
 сын shape; likeness; form
 сын- to become broken; break
 сындыр- caus. of сын-; to break
 сынык fragment; slice
 сыра beer
 сырхау sickness; ailment
 сыт- to squash; press
 сыярлык containing; enough
 сыңар one of a pair; one
 съезд congress (R.)
 сюжет subject matter; topic
 сәбәп cause; reason
 сәбәпле because of
 сәгадәт joy; happiness; prosperity
 сәгать hour
 сәйран excursion; outing
 сәке plank-bed
 сәлам safety; salutation; greeting
 сәламлә- to greet
 сәламләш- to greet one another
 сәләмәтлек health
 сәләт skill; ability
 сәләтле skilful; able
 сәләтсез unskilful; without ability
 сәмг hearing; rumor; mention
 сәнгать art

сәрбәст free; independent
 сәрләүхә title; heading
 сәрләүхәле with a title; with a heading
 Сәрәндиң Ceylon
 Сәхибә pr. n.
 сәясәт policy, politics
 сәясәт кыл- to conduct a policy
 сәях journeyman
 сәяхәт journey
 сәяхәтнамә account of a journey
 сәүдә trade
 сәүдәгәр tradesman
 сәүдәлә- to trade
 сәүдәләш- reciprocal of сәүдәлә-
 сәүдәләшү verbal noun of сәүдәләш-; trading
 сәаль question; request
 сәаль бир- to ask
 сәен- to rejoice
 сәенеч joy
 сәй- to love; like
 сәйлә- to speak; say
 сәйләм speech; utterance
 сәйлән- pass. of сәйлә-; to mutter
 сәйләш- to speak with one another
 сәйләшү verbal noun of сәйләш-; conversation; speech

сөт milk
 сөтчө milk seller
 сөү verbal noun of сөй-
 сөүчөлөк love
 сүгөн- to curse; abuse
 сүз word

сүз башы preface
 сүзөннөн чык- to disregard;
 disobey
 сүзлөк vocabulary; dictionary
 сүзлөш- to confer; discuss
 сүт- to take apart; unravel

-Т-

та see дә
 таба 1. frying-pan
 таба 2. in the direction of;
 to (postp. with dat.)
 табак bowl; dish
 табан sole; foot
 табан-табанга зыйд in
 opposite directions; exactly
 opposite
 табигать nature; quality
 табигый natural; naturally
 табиб doctor; physician
 табу verbal noun of тап-
 табыл- pass. of тап-
 табышмак riddle
 тавык hen; chicken
 тавыш sound; voice
 тавышсыз soundless; dis-
 consolate
 тагы another; again; besides;
 more
 тагын see тагы
 тагын да also; again

таза clean; healthy; strong
 (cloth)
 тазарт- to clean; clear; purify
 тазарту verbal noun of тазарт-
 тайфө tribe; kind
 такта plank; board
 талант talent
 талип who requests; aspirant,
 graduate student
 там- to fall in drops; drop;
 trickle
 тамак throat
 тамак туйдыр- to eat one's
 fill
 тамактык provisions; food
 (adj.)
 таман exactly; precisely; fitting
 таманга in time; on time
 тамчы drop
 танау nostril
 танау тишере see танау
 тантана celebration; ceremony;
 triumph; display
 таны- to know; recognize

ТАНЫМАК verbal noun of ТАНЫ-
 ТАНЫШ- to become acquainted
 ТАНЫШТЫР- caus. of ТАНЫШ-;
 to acquaint; make ac-
 quainted
 ТАП- to fine
 ТАПКЫР 1. time; turn
 ТАПКЫР 2. shrewd; resourceful
 ТАПКЫРЛЫК shrewdness; quick
 wits; resourcefulness
 ТАПШЫР- to give; hand in; pass
 (an examination)
 ТАРА- to comb
 ТАРАК comb
 ТАРАКАН cockroach (R.)
 ТАРАЛ- pass. of ТАРА-; to be
 combed; spread; disperse
 ТАРАНТАС springless carriage
 (R.)
 ТАРАФ side
 ТАРАФЫННАН from; by; on the
 part of
 ТАРАЗ shape; manner; form
 ТАРИХ history
 ТАРИХИ historical
 ТАРИХЧИ historian
 ТАР-МАР-ИТ- to scatter; rout
 ТАРТ- to draw; attract; stretch;
 pull; smoke
 ТАРТТЫР- caus. of ТАРТ-
 ТАТ- to taste; sample
 ТАТАР Tatar (n., adj.)

ТАТАРЧА the Tatar language;
 in Tatar
 ТАУ mountain
 ТАШ stone
 ТАШЛА- to throw; abandon
 ТАШЛАН- pass. of ТАШЛА-; to
 attack; throw oneself on
 ТАШЛЫ stone (adj.); stony
 ТАЯК cane
 ТАЯН- to lean against; resist;
 endure
 ТЕАТР theater
 ТЕГЕ that one; the other; that;
 those
 ТЕГЕЛӘР those; they
 ТЕГЕРМӘН mill
 ТЕГЕРМӘН ТАШЫ mill stone
 ТЕЗ- to put in rows; thread
 ТЕЗ knee
 ТЕЗ ЧҮК- to kneel
 ТЕК- to sew; set up
 ТЕЛ tongue; language
 ТЕЛ- to slice; cut
 ТЕЛГӘ АЛ- to mention; speak of
 ТЕЛДӘН abl. of ТЕЛ-; orally
 ТЕЛДӘН ТЕЛГӘ by oral tradition,
 from mouth to mouth
 ТЕЛЕГРАММА telegram
 ТЕЛЕМ slice; chip; piece
 ТЕЛӘ- to wish; beg; ask
 ТЕЛӘК wish; request

теләмәү verbal noun of
теләмә- negative form of
телә-

теләнче beggar

теләү verbal noun of телә-

теләү, теләмәү whim; capri-
ciousness

тема theme

терек living; alive

тереклек life; existence

тереләй alive; existing

теттереп noticeably;
excellently

теш tooth

тешлә- to bite

ти- to touch

тибү verbal noun of тип-

тигез even; equal

тигезлән- to become even;
become equal

тигезсез uneven; unequal

тиен копеck (1/100 of a ruble)

тиенлек копеck (adj.),
копеckworth

тиеш must (with dat.); it is
necessary

тиешенчә thoroughly; in a
necessary manner; well,
as it should be

тиешле necessary; worthy

тиешлек necessity

тиз rapid; quick; rapidly;
quickly; soon

тиз заманда see тиздән

тиздән soon

тиз-тиз very rapidly; very
quickly

тик only

тик йөр- to loaf; gad about

тикшер- to examine; sort out;
control; do research in

тикшерел- pass. of тикшер-

тилмер- to suffer; be harassed

тимер iron

Тимербай pr. n.

тимерче blacksmith

тип type; character

тип- to hit; kick; knock; beat
(of heart)

тиргә- to scold; rebuke

тиргәш verbal noun of тиргә-

тире hide; skin

тирлә- to perspire

тирә circumference; surround-
ings

тирә-як see тирә

тирәк poplar (bot.)

тирән deep; profound

тирәнтен deeply; profoundly

тирәсенә up to; around; by;
near

тискәре stubborn; negative

ТИШЕК in holes; hole; aperture

ТИҢ equal; match

ТОЕЛ- pass. of ТОЙ-; to seem;
appear

ТОЙ- to feel; perceive

ТОЙҖЫ feeling; sense; percep-
tion

ТОКМАЧ a kind of noodles

ТОМАН fog; mist; haze

ТОМАНҖЫ misty; hazy

ТОР- to stand; be situated;
exist; live; get up; stop;
remain; spend time; con-
sist of (with abl.); aspect
verb describing a contin-
uous action

ТОРҖЫШ existence; daily life;
living

ТОРҖЫШКА АШЫР- to bring into
existence; carry out; realize

ТОРУ verbal noun of ТОР-

ТОРУЧЫ lodger; tenant

ТОРЫШ condition; situation

ТОТ- to hold; grasp; catch;
keep; save

ТОТАШ solid; adjoining (with
sat.)

ТОТАШТАН continually; solidly

ТОТКА bracket; handle

ТОТТЫР- caus. of ТОТ-; to
hand; give to

ТОТЫЛ- pass. of ТОТ-

ТОТЫН- to cling; set about;
start

ТОТЫНУ verbal noun of ТОТЫН-

ТОТЫП АЛ- to grasp; catch;
seize

ТОТЫП-ТОТЫП КАРА- to look at
repeatedly

ТОЯК hoof

ТРАКТИР tavern; inn (R.)

ТРАМВАЙ tramway; trolley

ТУ- to be born; come into
existence

ТУАР: МАЛ-ТУАР cattle

ТУАР- to unharness

ТУБЫК ankle bone; ankle

ТУҖРЫ straight; true

ТУҖРЫ КИЛ- to come about;
fall to one's lot; come true

ТУҖРЫСЫНДА in the direction
of; up to

ТУДЫР- to give birth; bring into
existence

ТУДЫРЫЛ- pass. of ТУДЫР-;
to be born; to be given birth

ТУЗ- to become worn out; be-
come unravelled

ТУЙ wedding; banquet

ТУЙ- to eat one's fill

ТУЙҖАНЧЫ to satiety; enough
(adv.)

ТУЙДЫР- to satiate-, satisfy,
feed; provide (for)

ТУК- to peck; chat, chatter

ТУКТА- to stop (intr.); wait

- ТУКТАЛ- to stop at; to dwell
 on, i. e., discuss at length
 ТУКТАТ- caus. of ТУКТА-; to
 stop
 ТУЛ- to be filled; throng; be-
 come (of years of age)
 ТУЛА woollen cloth
 ТУЛЫ full; fully
 ТУЛЫСЫНЧА fully; thoroughly
 ТУМАР wooden block; stump
 ТУН fur coat
 ТУНА- to flay; to skin
 ТУНАС dull; coarse
 ТУНАСЛЫК dullness; coarse-
 ness
 ТУПЛА- to pile up; gather
 ТУПЛАУ verbal noun of ТУПЛА-
 ТУП-ТУРЫ direct; directly
 ТУРЫ straight; rectitude; truth
 ТУРЫ КИЛ- to come about;
 meet; be necessary
 ТУРЫДА about; concerning
 ТУРЫНДА see ТУРЫДА
 ТУРЫНДАГЫ about; concerning
 (adj.)
 ТУТАШ young girl
 ТУТЫК rust
 ТУТЫР- to fill up; fulfil
 ТУФРАК earth; soil; ground;
 clay; land
 ТУЯРЛЫК filling; sating;
 nourishing
 ТУҢ to become cold; freeze
 ТУҢГАН cold; frozen
 ТЫЙ- to forbid; stop
 ТЫК- to shove; thrust
 ТЫК-ТЫК ЧИЕРТ- to prod; poke;
 thrust into
 ТЫН breathing; breath
 ТЫНЛЫК quiet (n.)
 ТЫНСЫЗ without breathing; life-
 less
 ТЫНЧЫГАН mouldy; stale
 ТЫНЫЧ quiet; peaceful
 ТЫНЫЧСЫЗ unquiet; disquiet
 ТЫРНА- to scratch; scrape;
 harrow
 ТЫРНАК finger-nail; toe-nail
 ТЫРЫЛДА- to twitch, jerk
 ТЫРЫШ- to attempt; strive; make
 an effort
 ТЫРЫШЛЫК exertion; effort;
 diligence
 ТЫРЫШУ verbal noun of ТЫРЫШ-
 ТЫЧКАН mouse
 ТЫШ exterior; outside; besides
 (postp. with abl.)
 ТЫШАУЛА- to hobble
 ТЫШКА out; to outside
 ТЫШТА outside
 ТЫШТАГЫ outside (adj.), exterior,
 external
 ТЫҢЛА- to hear; listen

тыңлау verbal noun of тыңла-

тә see дә

тәвәккәллә- to take a risk;
venture

тәгаен ит- to be assigned;
appointed; determined

тәгаҗәп astonishment;
wonder

тәгъбир phrase; expression

тәгъкыйп pursuit; persecu-
tion

тәгъкыйп ит- to follow;
pursue

тәгъкыйп ител- pass. of
тәгъкыйп ит-

тәгълим teaching; educating
(n.); education

тәгъриф description

тәгъриф ит- to describe

тәкрап repetition; again

тәкрап ит- to repeat

тәкъдир fate; destiny;
event

тәкъдирдә loc. of тәкъдир;
in the event that

тәкълит imitation; sham

тәкълитче who or which imi-
tates, imitator

тәкәббер proud; haughty

тәмам completion; end; com-
plete; completely; ended,
finished

тәмам ит- to complete; finish

тәмуг hell

тәмуглык dweller of hell

тәмеке tobacco

тән the body; flesh

тәнкыйт criticism

тәнкыйт ит- to criticize

тәнкыйт ител- pass. of
тәнкыйт ит-

тәрбия education; training

тәрбия ит- to educate; train

тәрбия ител- pass. of
тәрбия ит-

тәрбиялә- to educate; train

тәрбияләү verbal noun of
тәрбиялә-; training, the
process of educating

тәрбияләүче educator; edu-
cational

тәртип order; plan; arrange-
ment

тәртип кыл- to arrange; plan;
regulate

тәртипсез without arrangement;
in desultory manner

тәртә shaft

тәрәзә window

тәрәзә төбе window sill

тәрәккый progress, development

тәсдыйк affirmation; ratifica-
tion

тәсдыйк ит- to affirm; ratify

- тәти toy; nice; pretty (colloquial)
- тәти кәгазь good paper suitable for painting or drawing
- тәтәй pretty; pretty girl
- тәфсыйль detail; detailed explanation
- тәхкыйрь contemptuous or disgraceful treatment
- тәхкыйрь ит- to despise; insult
- тәхсыйле кәмаләт study; education (Pers. gen. construction)
- тәхсыйль acquisition; study; education
- тәкид confirmation; repetition (of an order, etc.)
- тәкид ит- to confirm; repeat (an order, etc.)
- тәмин ит- to assure; supply; provide for
- тәмин ител- pass. of тәмин ит-
- тәсир influence; effect
- тәсирлә- to influence; affect
- тәүлек day; 24 hours
- тәҗрибә experience; experiment
- тәҗрибәле with experience; experienced
- тәҗрибәсез without experience; inexperienced
- тәңкә 1. fish scale
- тәңкә 2. coin; ready money, cash
- тәңкәле scaly; laminated
- тәңре God
- тәбенә under; (to) below; see тәп
- тәбәннән from below; from under; see тәп
- тәбән әй lower floor, ground floor
- тәзеклек order; arrangement; prosperity; good condition
- тәзелеш arrangement; structure; system
- тәзлә- to direct
- тәзә- to point; take aim
- тәзәт- caus. of тәзә-; to adjust; repair
- тәзүче compiler
- тәкерек spittle; saliva
- тәлке fox
- тән night
- тәнлә at night (adv.)
- тәп space below; bottom; basis; foot of a hill; basic; under; below (postp. mostly with possessive suffixes)
- тәр type; sort
- тәр- to wrap; muffle
- тәркем section; group
- тәрле various; different; of the sort; kind
- тәрт- to prod; stoke; goad

төс color; expression; character; complexion; aspect

төсен ал- to assume an air or expression

төсле with an expression; resembling; like; as though

төсле иттер- to put on an air; pretend

төтен smoke

төче lifeless; lifelessness; tasteless

төш dream

төш- to fall; alight; go down; climb down; flow down; descend

төшен- to understand

төшер- to drop; lower; draw

төшерел- to be painted, to be drawn: чәчәк
төшерелгән кәгазь
paper on which flowers
had been painted; paper
with a floral design

төшерлек ит- to make or let fall

төшерт- caus. of төшер-

төшмәслек adj. in -лек from negative participle in -мас (-мас) from төш-

төшәрлек falling; about to fall (adj.)

төшү verbal noun of төш-; falling; fall

төя- to pile up; load

түбә roof; terrace

түбән low; lower; below

түбәндәгечә as follows; as below

түбәнрәк somewhat low; lower

түгел not

түгеллек lack; absence

түз- to suffer; endure

түк- to pour

түлә- to pay

түләү verbal noun of түлә-

түмгәк mound; hill

түр side in a room opposite the door; place of honor

-У-

убырут thistle (bot.)

угалан- to wail; lament

углы see ул 1.: ул with possess. suff.

угры thief

угрында concerning; for the sake of (always with a possessive suffix)

угырла- to steal

уен play; game; amusement

уен ит- to play; become amused

уенчык toy; game

уз- to pass; pass by; overtake

уй thought; opinion

уйла- to think; ponder; surmise

уйлаганлык noun in -лык
from participle in -ган
of уйла-; thinking; con-
sideration

уйлан- pass. of уйла-

уйлап бил- to infer; conclude

уйлаш- to consider; consult
someone's opinion

уйна- to play; amuse oneself;
romp

уйнат- caus. of уйна-

уйнау verbal noun of уйна-

ук 1. arrow

ук 2. see үк

ука lace

уку verbal noun of укы-;
reading; study

укучы reader; student

укуы- to read; study

укумак verbal noun of укуы-

укумышлы educated; learned;
intellectual

укуйт- to teach

укуйттыр- caus. of укуйт-

укуytutчы who teaches; teacher

укуытыл- pass of укуйт-

ул 1. son

ул 2. he; she; it; that; those

ула- to howl

ул-бу some; something;
this and that

улының улы grandson

ун ten

унбер eleven

унбиш fifteen

университет university

унике twelve

унөч thirteen

уңышлык yield; success

ура- to muffle; wind

урак sickle

урак вакыты harvest time

урам street

урла- to steal

урлап ger. of урла-; stealthily

урман forest

урнаш- to be located; be estab-
lished

урта middle

урта мәктәп middle school;
high school

урталай in half; in two

уртанчы middle (adj.)

уртарак mediocre; dull-witted

уртачарак middling; mediocre

урын place; locality; opportunity

урынына in place of; instead of

урынлы fitting; appropriate; with
the conditional tense, conveys
probability

урынсыз inappropriate; irrelevant

усал evil; wicked

ут fire

утыз thirty

утын wood; firewood
 утыр- to sit; sit down
 утырт- caus. of утыр-; to
 seat; to put
 уф interj. expressing annoy-
 ance, boredom

уян- to become awake
 уят- to awake
 уңай convenient; suitable; positive
 уңган agile; gifted
 уңышлык yield; success
 уһ interj. oh! ah!

-Ф-

фабрика factory
 файда use; advantage; profit
 файдалан- to use; take ad-
 vantage; profit by
 файдасыз useless; in vain;
 unprofitable
 фантастик fantastic
 фатир living quarters; lodging;
 dwelling; apartment (R.)
 фахиш immoral
 фахишә harlot
 фахшиятсез immaculate; virtuous
 февраль February
 феодализм feudalism
 фикир thought; opinion
 фикир йөрт- to think; ponder;
 consider
 фикирле thinking; with a men-
 tality
 фикирләр йөрт- see фикир
 йөрт-
 филвакыйгъ in fact; really
 фольклор folklore
 форма form

французча the French language;
 in French
 фронт front (i. e., battle line)
 фәкать only; exclusively
 фәкыйрь poor; lacking
 фәкыйрьлек poverty; lack
 фәвакиһел желасә фил әдәбият
fawākih al-julāsa fi-l-
adabiyyat fruits of the
 literary assembly (Ar.)
 фәлсәфә philosophy
 фәлән some; a certain; such
 and such; so and so; and so
 forth; anything
 фәләнчә in some manner; to a
 certain degree; so-and-so much
 фән science
 фәнни scholarly; scientific
 Фәрихә pr. n.
 фәс fez
 фәхер pride; glory
 фәхерле proud; glorious
 фәрһад wail; cry
 фәрһад ит- to wail; cry

-X-

- хазир present; now
 хазирун (Ar. pl.) those present
 хайван animal
 хайванлык ит- to act in a disgraceful (lit. beastly) manner
 хак 1. right (n.)
 хак 2. due; cost; price
 хаким ruling; governor; ruler
 хаклы 1. possessing the right; eligible
 хаклы 2. having a price; priced; expensive
 хакыйкатъ truth
 хакында on the account of; with regard to; concerning
 халет condition; situation; state; circumstances
 халете рухия psychological state or condition (Pers. gen. construction)
 халык people
 халык авыз ижаты folklore
 халык ижаты folk art
 халык шагыйре folk poet
 хами who protects; protector
 хамисез unprotected; without a protector
 ханым lady
 характер character
 характеристика characteristic; characteristic feature
 хасил yield; produce; result
 хасил бул- to be produced; result
 хасса characteristic; quality
 хат line; letter; writing
 хатын woman; lady; wife
 хатынлык married status; status of a wife; marriage
 хатынлыкка ал- to take to wife
 хатынлыкка сора- to ask a girl in marriage
 хафа worry; grief; anxiety
 хафалан- to become worried; grieve
 хаҗ pilgrimage to Mecca
 хаҗи one who has made the pilgrimage to Mecca, Hadji
 хезмәт service; work; duty
 хезмәт ит- to serve; work
 хезмәт итмәк verbal noun of хезмәт ит-
 хезмәт итүче performing work; serving; employee
 хезмәт иясе see хезмәт итүче
 хезмәтче worker; employee; servant
 хикәят story; tale
 хилаф contrary; opposite
 химая protection

химая ит- to protect
 химая итмәкче protection;
 protector
 хис perception; feeling; senti-
 ment
 хис ит- to feel; perceive
 хисабы юк see хисапсыз
 хисап calculation; count; ac-
 count
 хисап ит- to calculate; count;
 reckon; consider
 хисап ител- pass. of хисап
 ит-
 хисапсыз countless; exces-
 sively; endlessly
 хисапчы accountant
 хиссият feelings; sentiments
 хиссияте миллия national
 feelings; national sentiments
 (Pers. gen. construction)
 Ходай God
 Ходайбирде pr. n.
 хокук Ar. pl. of хак, rights;
 law
 хорафат superstition
 хосусан especially; parti-
 cularly
 художество art (R.)
 художестволы with art;
 artistic (R.)
 художник artist; painter (R.)
 художниклык artistry (R.)
 хурлан- to be ashamed; em-
 barrased; be offended

хурлык shame; disgrace
 хурыльгайн houri, apple of
 one's eye; beloved
 хуш pleasing; pleasant
 хуҗа possessor; master; owner
 хуҗалык household; economy
 хыял reflection; dream
 хыялдан кичер- to reflect;
 imagine
 хыяллан- to dream; imagine
 хәбәр news; information
 хәбәр бир- to inform; announce
 хәвеф fear; danger
 хәер incidentally; however
 хәерле fortunate; good
 хәерле булсын let's hope for
 the best! good luck!
 хәерле кулдан handily; at an
 opportune moment
 хәзер present; now
 хәзер генә very recently;
 presently
 хәзерге at present; present
 (adj.)
 хәзергә until now; meanwhile;
 for the present
 хәзерлә- to make ready; pre-
 pare
 хәзерлән- to prepare oneself
 for (with dat.)
 хәзерләнү verbal noun of
 хәзерлән- ; preparation
 хәзинә treasury; treasure

хэзрэт excellency (title)
 хэйлэ trick; wile; stratagem
 хэкарэт insult; contempt
 хэл condition; situation; circumstance; mood
 хэл хүй- to take a rest; recuperate
 хэллэн- to become cured; regain strength
 хэлсез weak; exhausted
 хэлсезлэн- to become weak; exhausted
 хэлфэ (elder) student in a medrese; tutor
 хэнжэр dagger
 хэрабэ wreck; ruin
 хэрэкэт movement; setting out; act; behavior; activity
 хэрэкэтлэн- to move; set out; act

хэрэкэтсез without movement; in a passive manner
 хэсрэт regret; longing
 хэтта even; to the extent that
 хэтэр danger
 хэят life
 хэятсызлык lifelessness; miserableness
 хөкем judgment; decree; authority
 хөкем ит- to judge; decree; decide
 хөкем итүче who judges, decrees, decides; judge
 хөкүмэт government
 хөр free
 хөрмэт respect
 хөрмөтлө worthy of respect; venerable
 хөррият freedom
 Хөсни pr. n.

-Ч-

чабала- to clasp; slap
 чабата bast shoe
 чагыл- to be reflected; reverb-
 erate
 чагылдыр- caus. of чагыл-;
 to reflect; rebound
 чагылдыру verbal noun of
 чагылдыр- ; reflection;
 reverberation
 чагында while; when; at the
 time of; see чак

чагыштыр- to compare
 чак time; while
 чак- to sting
 чак-чак hardly; scarcely
 чаклы to; up to
 чакрым unit of length = 3,500
 *feet
 чакта while; at the time of; see
 чак
 чакыр- to call

чалма turban

чалмала- to wear a turban

чама measure; amount

чамала- to measure; estimate;
intend

чамалап кына measured; cau-
tiously

чана sledge

чап- 1. to run; gallop

чап- 2. to cut; chop; slap

чапан robe

чат crossing; crossover

чатла- to become cracked,
split

чатлама: чатлама суык
severe frost

чатыр tent

чатыр тек- to pitch a tent

чачак fringe; tassel

чачаклы fringed; tasselled

чебен fly (insect)

чеметем pinch (of tea, etc.)

чеметтер- to scratch; tear;
rend; to cause pain

чер ит- to conceal

чиген- to draw back; refrain;
hesitate

чиерт- to mutter; grumble

чик line; end; border; limit;
edge

чикле limited; edged (adj.)

чикмән a kind of short over-
coat with wide sleeves

чиксез endless; endlessly

чират turn; duty

чирек a quarter (n.)

чирек сәгать a quarter of an
hour

чиркән- to flinch; loath

чиркәнү verbal noun of чиркән-

чит edge; strange, foreign

читек a kind of boots without
heels

читекче bootmaker

читкәрәк aside; further

читтән from without; from out-
side

чиш- to untie; unravel

чишен- to take off (coat or boots)

член member (R.)

чокыр hollow; ravine; cup

чокырайт- to hollow

чолга- to wind round; envelop

чор period; time

чорна- to wind; wrap

чуал- to become tangled, con-
fused

чуен crude iron; cast iron

чум- to plunge; dive

чумыр- caus. of чум-; to sub-
merge; immerse

чыга алмаслык futile; inescap-
able

чыгар- to take out; set free; bring forth;
raise; produce; publish, issue

чыгару verbal noun of чыгар-
 чыгарыл- pass. of чыгар-
 чыгарылу verbal noun of
 чыгарыл-
 чыгу verbal noun of чык-
 чыгып кит- to go out; issue
 чыгыш verbal noun of чык-;
 exit; appearance; origin;
 appearance on the stage
 чыда- to be patient; endure
 чыдарлык enduring; durably
 чыдарлык хәле a being
 able to endure; patience
 чык- to go out; come out; turn
 out to be; go up; emerge;
 occur; aspect verb describ-
 ing a completed action
 чыкканлык participle of чык-
 +-лык, going out; emerging
 чын real; existing; true; truly
 чын күңел илә sincerely;
 from one's heart
 чын күңелдән see чын
 күңел илә
 чынаяк tea cup
 чынаяк асты saucer
 чынбарлык reality

чынла- to give serious thought
 to; decide
 чынлап seriously; in reality;
 genuinely
 чыннан да in fact; really
 чын-чыннан really; truly
 чыра splinter; chip
 чырай face; appearance; ex-
 pression
 чырай сыт- to frown
 чәй tea
 чәйнек tea kettle (R.)
 чәнч- to pierce; sting
 чәнчеп-чәнчеп piercing;
 stinging (continually)
 чәч hair
 чәчәк flower
 чәчәк ат- to bloom
 чәй- to toss; throw upwards;
 hurl up
 чөнки because
 чүк- to kneel
 чүмеч- scoop; ladle
 чүп litter; refuse
 чүплә- to pluck; gather up; select
 чүпрәк rag

-III-

шагыйрь poet
 шайтан satan; devil
 шаккат- to become amazed,
 astonished

шактый considerable; somewhat;
 rather
 шап-шоп onom. imitating the
 sound of clapping

шапылдат- to clap; applaud
 шарт condition; agreement
 шартаяк club; stick
 шарт ит- to make a cracking sound; crack
 шатлан- to rejoice at (with abl.)
 шатлану verbal noun of шатлан-
 шатлык joy; rejoicing
 шатлыклы with joy; glad
 шаула- to make noise; hum
 шу-шу noise; shouting; bustle
 шаяр- to jest; romp
 шаять perhaps; probably
 шигърь poem
 шикел shape; manner; form
 шикелле as; similar to; in the manner of
 шикәр sugar
 шимбә Saturday
 шифа healing; restoration to health
 шифа тап- to be healed; be restored to health
 шиң- to wither; sag
 шом evil omen; misfortune, bad destiny
 шомлы inauspicious; gloomy
 шпион spy
 штан see штаны
 штаны trousers (R.)
 шул that; that one

шул көенчә thus; in that manner; so; according to this
 шул көнне on that day; the other day
 шул мин теләгән юл илә on purpose; resolutely; lit. the way I wanted
 шулай рәвешчә thus; in that manner; so
 шулай such; thus
 шулай итеп thus; then
 шулай ук likewise; alike
 шулар those
 шулкадәр so much; up to that degree (adv.)
 шунда there
 шундагы there (adj.); of that place
 шундый such; so; thus
 шуннан abl. of шул
 шунсы that one there; this one
 шунсыз without that; unless; or else; otherwise
 шуны acc. of шул
 шуның gen. of шул
 шуның белән бергә also; moreover; at the same time
 шуның өчен therefore
 шура council
 шураи өммет religious community council (Pers. gen. construction)
 шушы this
 шуңа күрә therefore

- шуңар dat. of шул
 шуңар күрә see шуңа күрә
 шырпы splinter; chip; twigs;
 matches
 шәех sheykh; elder; head of a
 clan; head of a religious
 order
 Шәех pr. n.
 шәкерт follower; partisan;
 student in a medrese
 шәп rapid; rapidly
 шәп-шәп very rapid; very
 rapidly
 шәриғатъ Shari'at; the Moslem
 law
 шәфкать concern; compassion
 шәфкатьле with concern; com-
 passionate
 шәфкатьсез without concern;
 without compassion
 шәхес person; personality
 шәхси personal; private
 шәһәр, -һре city; town
 шәһәр кешеселек characteris-
 tic or quality of a city or
 town dweller
 шәһәре Болгар the city of
 Bolgar (Pers. gen. con-
 struction)
 шәһәрлек characteristic or
 quality of a city or town (n.)
 шәйлә rather; thus
 шәкер gratitude; thanks; thank-
 fulness; praise
 шәкер ит- to thank
 шәкер кыл- see шәкер ит-
 шүре spool; reel for thread
 шүредәй resembling a reel;
 meagre; thin
 -Ы-
 ыру descendants
 ырым exorcism
 ыржайт- to bare one's teeth
 ысул way; method; system
 ычкын- to become untied; be-
 come freed
 ычкындыр- to untie; free
 ышан- to believe (with dat.)
 ышандыр- to cause to believe
 ышанмау verbal noun from
 ышанма-, negative form of
 ышан- ; disbelief
 ышану verbal noun of ышан-
 ышанычлы authentic; reliable;
 true
 ышк- to rub; grind

эзлә- to look for; seek	эчендә in; within; among (postp.); see эч
эзләү verbal noun of эзлә-	
эзләүче looking for; one who seeks; seeker	эчендәге inner; inside; among (adj.); see эч
экспедиция expedition	эченнән from within; sincerely; see эч
элек before; first	эчер- to give to drink; water (animals)
элек дөҗра for the first time; first	эчкә in; into; among; see эч
элекки former; first	эчкә баткан hollow; sunken (eyes)
элемент element	эчкә батып кERGән see эчкә баткан
эләк- to get into; undergo	эчтәлек contents; meaning
эләктер- to grasp; experience	эчтәлекле with contents; meaningful
эне younger brother	эчәк intestine; bowel
әнҗе pearl	эчәк-фәлән tripe
эпизод episode	эчү verbal noun of эч- ; drink; beverage; drinking
эпик epic	эш work; occupation; action; matter
эре huge; important; proud	эш ит- to busy oneself with; act
эре генә атла- to walk with long steps; to stride	эш кара- to supervise work; be occupied with
эр- to melt	эшлекле enterprising; energetic
эрт- caus. of эр-	эшлә- to do, work, make
эт dog	эшлән- to be worked; to be manufactured; be made; be produced; pass. of эшлә-
этнография ethnography	
эч interior; stomach	
эч- to drink	
эч пош- to become bored; become melancholic	
эч пошарлык boredom; melancholy	

эшлөпө hat (R.)

эшсез unemployed; without
work

эшче worker

эшчөнлек diligence; activity;
application

-Ю-

ю- to wash; rinse

юшлан- to become quiet;
subside

югал- to be lost; disappear

югалт- to lose

югалтыр- caus. of югалт-

югары up; above; high; highly

югары уку йорты university

югарыдан from above

югарылык height

югыйсө unless; otherwise

юдыр- caus. of ю-

юк non-existent; absent; there
is not; no

юка thin

юкка in vain; for no purpose;
see юк

юклык lack; non-existence

юкө lime (bot.)

юл road; way; path; line (in a
book)

юлбашчы leader; chief

юлга чык- to set out; start off
on a journey

юлдашылык ит- to accompany;
attend

юлжы-юлжы in lines; striped

юлчы journeyman

юмарт generous;
generously

юра- to explain; consider

юри intentionally; deliber-
ately

-Я-

я 1. interj. ah! then! indeed!

я 2. or

ябыл- pass. of яп-

ябыш- to stick to; cling

ябыштыр- to stick on; attach

явыз stern; ferocious; evil

ягына to; in the direction of;
see як

ягыннан from; away from; from
the point of view of; see як

ягъни that is to say; i. e.

ядкарь souvenir; reminder

яз spring

яз- to write

язма written; writing

язмыш fate

язу verbal noun of яз-; writing

язучы writer

язучылык writer's profession;
authorship

языл- pass. of яз-

як side; part; point of view;
aspect; see ягына,
ягыннан

як- to heat

яки or

яки дә or else

яки...яки either . . . or

якла- to protect; defend

яклан- pass. of якла-; to
defend oneself; insist

яклау verbal noun of якла-

яклаучы protector; defender

якты light; bright; shining;
clear; lucid; cheerful

яктылык light

яктырт- to light; to cast light
on a problem

яктырту verbal noun of
яктырт-

якын near; relatives; relation

якынлаш- to go near, to ap-
proach

якшәмбе Sunday

якшәмбе көнгә Sunday's; of
Sunday (adj.)

ял rest

ял ит- to rest; take a rest

яла- to lick

ялагайлык hypocrisy; insin-
cerity

яланаяк barefoot (adv.)

ялангач naked; bare

ялган lie; falsehood

ялгаш trough

ялгыз alone; only

ялла- to hire; engage

яллан- pass. of ялла-

ялтыра- to glitter; shine; excel
oneself

ялтырат- caus. of ялтыра-

яме interj. indeed?; is that
so?; all right

ямьсез ugly; unsightly

ян side; flank; see янына,
янында, яныннан

ян- to burn (intr.)

яндыр- to burn (trans.)

янтай- to list; to heel

янчык tobacco-pouch

янына to; up to; see ян

янында by the side of; at; see ян

янындагы by the side of; which
is at (adj.); see ян

яныннан from; away from; see ян

- янә again; further; once more
 янәшә by; alongside; neighboring; adjacent
 яп- to close; shut; lock
 Япония Japan
 яр- to cut; cleave
 яра wound; bruise
 яра- to fit; be of use; be suitable
 Ярабби interj. My God!
 яраp fitting; suitable; well
 ярат- 1. to create
 ярат- 2. to love; like; venerate; approve of
 яратучылык love; liking
 яратыл- pass. of ярат- 1.
 ярау verbal noun of яра-
 яраш- to agree on (with dat.)
 ярдыр- caus. of яр-
 ярдыру verbal noun of ярдыр-
 ярдәм help
 ярдәм бир- to help
 ярдәмендә by means of; thanks to (lit. through the help of)
 ярлы poor; destitute
 ярты half
 яру verbal noun of яр-
 ярык cracked; crack; cleft
 ярыл- pass. of яр-
 ярәш- to agree; settle marriage
 ярәшел- pass. of ярәш-
 ярәшелү verbal noun of ярәшел-; betrothal
 яса- to make; pour out tea
 ясал- pass. of яса-
 ясалганлык noun in -лык from participle in -ган of ясал-; a having been made
 ясалма artificial
 ясалмалык artificiality
 ясат- caus. of яса-
 ясау verbal noun of яса-
 ят- to lie, to lie down
 ятарлык noun in -лык from ятар, participle of ят-
 ятим orphan
 ятим кал- to be left an orphan
 ятмак verbal noun of ят-
 яту verbal noun of ят-
 яу (явым, явы, etc.) war
 яу- to fall (of rain, etc.)
 яулык scarf; kerchief
 яучы matchmaker
 яфрак leaf
 яфракка бөрелән- to sprout; put forth leaves
 яхшы kind; good; well
 яхшыга for the better; the better
 яхшылык favor; goodness
 яшел green

яшен lightning
 яшер- to hide; conceal
 яшь 1. young; green; youth;
 year (of age)
 яшь 2. tear
 яшьлек youth; years (of age)
 яшә- to live
 яшәү verbal noun of яш-
 яшәүче living; inhabitant
 ящик box; drawer; bin (R.)
 яңа new; recently

яңа гына at this moment; just
 now
 яңадан again; anew; see яңа
 яңак cheek
 яңалык novelty
 яңарт- to make new; make anew
 яңача in a new manner; anew
 яңачарак somewhat new; in a
 somewhat new manner
 яңгыр rain
 яңгыр яу- to rain
 яңгыра- to ring; sound

-Ә-

ә yet; but; however
 әби grandmother; old woman
 әверел- to be turned into; be-
 come
 әверелү verbal noun of
 әверел-
 әгәр if; whether
 әдәби literary
 әдәбият literature
 әзер ready
 әз-мәз a little bit; a very
 small amount
 әзрәк less; somewhat
 әйбер thing; object; article
 әйберләр pl. of әйбер;
 luggage; wares
 әйбәт good; well

әйдә interj. come! be off!
 әйдә- to drive; rush
 әйе interj. yes!
 әйлән- to rotate; turn around;
 go around; turn into
 әйләндер- caus. of әйлән-
 әйләндергәлә- to turn (fre-
 quently)
 әйләндергәләп кара- to look
 about
 әйт- to say
 әйтел- pass. of әйт-
 әйтем saying (n.)
 әйтерлек it may be said that
 әйттер- caus. of әйт-
 әкият fable; folk story
 әкиятче story-teller

- әкрен slow; slowly
 әкұраба Ar. pl. of qarīb;
 relatives
 әлбетте certainly; decidedly
 әле yet; still; now
 әле бұлса as yet; until now
 әле генә just now; barely
 әлегә the aforementioned (n.,
 adj.)
 әлегә meanwhile; until now
 әлқыйсса in brief
 әллә perhaps; some; ever
 әллә қайдан from somewhere
 әллә қайчан long before
 әллә қайчаннан бирлә for a
 long time; since long before
 әллә ни something; anything
 әллә ниләр pl. of әллә ни
 әллә нинди some; any
 әллә ничек somehow; anyhow
 әллә ничә some; a consider-
 able amount
 әллә...әллә either . . . or
 әлхасил in brief
 әлхәмделилла interj. thank
 God!
 әмер, -мре order; decree
 әмер ит- to order; decree
 әмма but; yet
 әмре һемаюн empirial decree
 (Pers. gen. construction)
 әнбағ Ar. pl. of naw'; sorts;
 kinds; various; different
 әни mamma; mother
 әнкәй mother
 әнә over there; there
 әнә шул that; that one
 әрдәнә pile of logs
 әрдәнә -әрдәнә piles of logs
 әрлә-бирлә to and fro; back
 and forth
 әрәм in vain; lost
 әржә box; basket
 әсас basis; essence
 әсассыз baseless; unfounded
 әссәламегаләйкем
 esselāmüaleyküm: Peace
 be upon you (the formal
 greeting of Moslems to each
 other)
 әсәр sign; mark; work (of art,
 etc.)
 әти father
 әтраф Ar. pl. of taraf; sides;
 surroundings
 әтрафтагы around; near (adj.)
 әтрафында around; near; see
 әтраф
 әфрад Ar. pl. of fard; persons
 әфсүн spell; incantation
 әфенде effendi; used after a
 name as 'mister'; sir
 әхвал Ar. pl. of hāl, conditions;
 situation; state

әхлак Ar. pl. of *hulq*, moral qualities; character

әчет- to brew; ferment

әчетү verbal noun of әчет-

әүвәл before; first

әүвәл Коръан in the text: the first reading of the Koran in a medrese, i. e., an early reading lesson

әүвәлүк at first; first

әүвәлге first

әүвәлдә before; at first

әүлия saint; saintly person

әңгәмә conversation; discussion; discourse

әһәмият importance

әһәмият бир- to attach importance to; pay attention to

әһәмиятле important

-Ө-

өз- to tear off; break off

өзек fragment; shred; in fragments; in shreds

өй house; dwelling; domestic

өй- to pile up; stack

өйдер- caus. of өй-

өйдәге being in the house or dwelling; at home (adj.); domestic; pertaining to the house

өйдәш lodger; tenant; roommate

өйлән- to marry; be married

өйләнү verbal noun of өйлән-

өйрән- to learn; study

өйрәнел- pass. of өйрән-

өйрәнү verbal noun of өйрән-; learning; study

өйрәт- to teach; train; tame

өйрәттер- caus. of өйрәт-

өйрәтү verbal noun of өйрәт-; teaching; training; taming

өлге pattern; pane

өлгеле pattern; pane (adj.)

өмет hope; expectation

өмет ит- to hope; expect

өметле hopeful; that gives hope

өмет өз- to lose hope

өметсез without hope; hopeless

өммәт community or people of the same religion

өн voice

өр- 1. to blow; fan

өр- 2. to bark

өр-яңа brand-new

өрдер- caus. of өр- 1.

өрк- to become frightened; be startled

өс see өст

өскә up; to the surface
 өст upper part; surface; top;
 see өстендә, өстенә
 өстен up, upwards
 өстен чыгу verbal noun of
 өстен чык-
 өстен чык- to win; come out
 a winner; be superior
 өстендә on; over; see өст
 өстендәге on; over (adj.); see
 өст
 өстенлек advantage; superi-
 ority
 өстенә onto; over; see өст
 өстенә ки- to put on clothing
 өстә above; over

өстә- to add; increase
 өстә тот- to regard highly;
 esteem
 өстәл table (R. стол)
 өстән from above; off
 өстән генә superficial; inci-
 dental; superficially; inci-
 dentally
 өстән кара- to look at in a
 cursory manner; neglect
 өч three
 өчен for; for the sake of; be-
 cause of; in order to (postp.)
 өченче third
 өш- to become frozen; freeze

-Ү-

үгетлә- to admonish, re-
 monstrate, advise
 үз self
 үз-үзенә to himself; to her-
 self; to themselves
 үзара mutual; among them-
 selves
 үзгә other; different
 үзгәр- to become changed;
 change
 үзгәрт- to change; make
 changes
 үзе oneself; himself; herself;
 itself; see үз

үзен тот- to behave; conduct
 oneself; see үз
 үзенчә in one's (his, her) mind,
 opinion; in one's own way
 үзенчәлек feature; character-
 istic
 үзен-үзе oneself; himself; her-
 self; itself
 үзлегеннән by oneself; spon-
 taneously
 үзләштер- to master; appro-
 priate
 үзләштерү verbal noun of
 үзләштер-
 үзәк marrow; core

үк (particle) very, exactly

үл- to die

үлек corpse

үлем death

үлчә- to take measure; weigh

үлчәү verbal noun of үлчә- ;
measuring; weighing

үп- to kiss

үпкә vexation; grudge

үр mound; hill

үрле hilly; uneven

үрле-кырлы сикер- to bounce;
hop

үрнәк specimen; sample

үс- to grow

үсеш growth; vegetation

үстәр- to grow; raise; increase

үстәрү verbal noun of үстәр-

үсү verbal noun of үс-

үт- to pass; go through; cut
through; traverse

үтен- to ask; request

үтенү verbal noun of үтен-;
request

үтер- to kill

үткен sharp; vivid; resourceful;
lively

үткән past; previous

үткәр- caus. of үт-; to spend
(time)

үтмәс obtuse; blunt

үчәклә- to tease; annoy

-Ж-

җавап answer

җавап бир- to answer

җаглилаганлык artificiality;
condition of being artificial

җайла- to adjust; take care

җайлап ger. of җайла-; care-
fully; without haste

җамал beauty

җами mosque

җан life; soul

җан иясе living creature;
alive

җанбай pr. n.

җанлы alive; lively

җансыз lifeless; dead

җансызлык lifelessness; dead

җантимер pr. n.

җеп fiber; thread

җеп-җиңел feather-light; very
easy

җибәр- to send; drive away;
throw; direct; aspect verb in-
dicating a sudden or unexpected
action

җик- to harness

җиде seven

- җиденче seventh
 җил wind; breeze
 җиләк berry
 җимер- to ruin; destroy; demolish
 җимерел- pass. of җимер-
 җимерелү verbal noun of җимерел- ; ruin; destruction
 җир place; ground; earth; distance
 җиренә кил- to occur; come about
 җирлек ground; basis
 җисем body; substance
 җисемлән- to become personified; personify
 җит- to reach; suffice; be suitable
 җитеш- to be on time; come about; succeed
 җитешсезлек deficiency; lack
 җитештерүчәнлек productivity
 җитмәсә besides; moreover; in addition
 җитәк rein
 җитәклә- to conduct; lead a horse by the rein
 җитәкчелек instruction; direction
 җитәкчелек ит- to instruct; direct
 җитәр interj. enough!
 җитәрлек ample; enough
 җитү verbal noun of җит-
 җиң sleeve
 җиң- to conquer; win; overcome
 җиңгә daughter-in-law
 җиңгәче a man who uses his daughter-in-law as his concubine
 җиңел light; easy
 җиңеләйтәр- to cause to be easy; lighten; alleviate
 җиңү verbal noun of җиң-
 җиһаз utensils; equipment
 җиһан world
 җомга Friday
 җыел- to gather (intr.)
 җыелыш meeting; gathering; assembly
 җыен- to set about; gather
 җыентык collection; anthology; total
 җыену verbal noun of җыен-
 җыер- to wrinkle; furrow; frown
 җыештыр- to put in order; tidy up
 җый- to make tidy; gather; hold; contain
 җыйна- see җый-
 җыйнал- pass. of җыйна-
 җылы warm; warmth
 җылын- to get warm
 җылыт- to heat; warm

қыр singing; song

қырла- to sing

қырлан- pass. of қырла-

қырлау verbal noun of қырла-

қырчы singer

қебер tyranny; injustice; in-jury

қеел wrong; oppression

қеел- to be spread out; develop

қеза punishment

қезага тарт- see қезала-

қезала- to punish

қей summer

қей- to spread; scatter (trans.)

қейге summer (adj.), summerly

қеллад executioner; merciless

қәмгыять society; community

Җәмигыль әзһәр Jāmi' al-Azhar; the Azhar Mosque at Cairo (Ar.)

җәмәгать group; community; congregation; society; public

җәмәгатьчелек public; public opinion

Җәмилә pr. n.

җәнлек animal

җәфа torment; ill-treatment

җәя bracket; bow; arch

җәүһәр substance; jewel; diamond

җәһәннәм hell; inferno

җәббә robe with full sleeves and long skirts

җәмлә total; sentence; phrase

җәрьәт boldness; daring

җәрьәт ит- to dare

жүләр mad; insane

жүләрлән- to become mad; insane

-h-

һава air; weather

һавалар see һава

һай interj. hey! alas!

һаман yet; still; ever; continually

һ.б. abbrev. for һәм башка(лар) and other(s); etc.

һи interj. ha! ah!

һинд India; Hindu

һич no (adj.); not at all (adv.)

һәдия gift

һәйбәт nice; good

һәм and; too

һәм...һәм both . . . and

һәммә all; every one

һәр each; any

һәр эш any work; everything

һәрбер each one; any

һәрвакыт at any time; never
(in negative constructions);
all the time; ever

һәрвакытта see һәрвакыт

һәркайчан at any time; all the
time; always

һәркөнне any day; each day

һәрнәрсә anything; everything

һәр төрле any; each kind

һөнөр skill; dexterity; ability

һөжүм attack; onslaught